

TÜRKİYE'NİN TEHLİKE ALTINDAKİ DİLLERİ

2023

EDİTÖRLER

Metin Bağrıaçık
Ömer Demirok
Balkız Öztürk

Bu kitap, Laz-Çerkes Sivil Toplum Ağı Projesi kapsamında Avrupa Birliği finansal desteği ile hazırlanmıştır. Bu kitabın içeriğinden yalnızca Laz Enstitüsü ve İstanbul Kafkas Kùltür Derneği sorumlu olup, hiçbir biçimde Avrupa Birliği'nin görüşlerini yansıttığı şeklinde yorumlanamaz.

Avrupa Birliği Tùrkiye Delegasyonu ile Laz Enstitüsü arasında imzalanmış olan, İstanbul Kafkas Kùltür Derneęinin proje ortağı olduğu 06 Mayıs 2020 tarih ve IPA/2020/414-772 sayılı “Network of Laz and Circassian Civil Societies/ Laz-Çerkes Sivil Toplum Ağı” projesi kapsamında hazırlanmıştır.

Türkiye'nin Tehlike Altındaki Dilleri

2023

Düzenleyenler

Metin Bağrıaçık

Ömer Demirok

Balkız Öztürk

Yazarlar

Yasemin Oral, Murat Topçu, Neşe Kaya, Ömer Eren,
Melike Üzüm, Ioanna Sitaridou, Metin Bağrıaçık, İlyas Arslan

Avrupa Birliği, Laz-Çerkes Sivil Toplum Ağı Projesi - 2020-2023, Referans:
IPA/2020/414-772

Orijinal Adı: Endangered Languages In Turkey-2023

Proje Yürütücüsü: Laz Enstitüsü & İstanbul Kafkas Kültür Derneği
Proje Koordinatörü: Eylem Bostancı Avcı
Genel Yayın Yönetmeni: İsmail Avcı Bucaklışı
Kapak Tasarım: Çiğdem Subaş (Merhaba Grafik)
Yazarlar: Yasemin Oral, Murat Topçu, Neşe Kaya, Ömer Eren, Melike Üzüm,
Ioanna Sitaridou, Metin Bağrıaçık, İlyas Arslan
Editörler: Metin Bağrıaçık, Ömer Demirok, Balkız Öztürk

ISBN: 978-605-70129-7-5

Yayıncı Sertifika No: 41340

Laz Enstitüsü © Ekim 2023

Halitağa Cad. No:32/27 Kadıköy - İstanbul

Tel: 05324827765

laz.enstitu@lazenstitu.com

Baskı: Fotokitap Fotoğraf Ürünleri Paz. ve Tic. Ltd. Şti.

Oruçreis Mah. Tekstilkent, B-5 Blok, No: 10-AH111 Esenler – İstanbul

Tel: +90 (212) 629 0385 - +90 (541) 231 1887

Matbaa Sertifika No: 47448

Türkiye'nin Tehlike Altındaki Dilleri

2023

İçindekiler

Önsöz	9
İsmail Avcı Bucaklışı	
Giriş	11
Metin Bağrıaçık, Ömer Demirok & Balkız Öztürk	
1 Abhazca-Abazaca	15
Yasemin Oral	
2 Çerkesçe	33
Murat Topçu	
3 Hemşince	49
Neşe Kaya	
4 Lazca	72
Ömer Eren	
5 Poşa	97
Melike Üzüm	
6 Romeyka	111
Ioanna Sitaridou	
7 Turoyo	143
Metin Bağrıaçık	
8 Zazaca	169
İlyas Arslan	

Bu kitapta kullanılan kısaltmalar

BD	birinci dil
ÇKDA	Çağdaş Kuzeydoğu Arami
DHİBRA	Dil Hakları İzleme Belgeleme ve Raporlama Ağı
HADIG	Hemşin Kültürünü Araştırma ve Yaşatma Derneği
İD	ikinci dil
KAFFED	Kafkas Dernekleri Federasyonu
KAR	Küçük Asya Rumcası
KBK	Kuzeybatı Kafkas
RTÜK	Radyo ve Televizyon Üst Kurulu
TADNET	Tehlike Altındaki Diller Ağı
TRT	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
BELG	belgili
BT	belgili tanımlık
BEL	belirtme
BİLD	bildirme
BİTME	bitmemişlik görünüşü
BUY	buyrum
C	cinssiz
ÇIK	çıkma
Ç	çoğul
D	dişil

EĞ	eğik
E	eril
ETT	ettirgen
GEÇ	geçmiş zaman
GÖR	görünüş
GÖS	gösterimsel
İLG	ilgeç
İL	ilişkilendirici
İYE	iyelik
KAL	kalma
KİPS	kipsel
KOŞ	koşaç
MAS	mastar
ORT	ortaç
ÖZG	özgeçişli
ŞİM	şimdi(ki) zaman
SE	soru eki
TAM	tamlayan
YAL	yalın
T	tekil
TE	tema eki
YÖN	yönelme

ÖNSÖZ

Laz Enstitüsü, gururla sunar: “Türkiye’deki Tehlikede Olan Diller” adlı değerli kitabı, Avrupa Birliği tarafından finansal destek sağlanan Laz-Çerkes Sivil Toplum Ağı projesinin bir ürünüdür. Bu proje, Laz Enstitüsü ve İstanbul Kafkas Kültür Derneği işbirliğiyle 1 Temmuz 2020 tarihinde başlatıldığından beri, Türkiye’nin dil çeşitliliğini koruma ve geliştirmeye yönelik önemli adımlar atmıştır.

“Türkiye’deki Tehlikede Olan Diller”, Türkiye’nin farklı tehlikede olan dilleri üzerine etkili bilim insanları tarafından yazılmış sekiz önemli bölümü bir araya getiriyor ve sadece bir proje sonucunu değil, aynı zamanda geleceğe doğru bir adımı, bir umudu ve kültürel mirasımızı koruma çabasını temsil ediyor. Bu çalışmanın, toplumun dil koruma ve geliştirme konusundaki farkındalığı ve ilgisini artırmasını umuyoruz.

Bu kitap dışında, Laz-Çerkes Sivil Toplum Ağı şu değerli çıktıları da üretti: İlk olarak, Yaşayan Diller ve Lehçelerin Durumu raporu hazırlandı. İkincisi, genel toplum içinde dil yok oluşu hakkında farkındalık yaratmak ve Türkiye’nin tehlikede olan dillerinin gelecek nesillere yaşatılmasına yardımcı olmak amacıyla TADNET (Tehlikede Olan Diller Ağı) adlı bir platform kuruldu. TADNET, sadece Türkiye’de bu alandaki ilk girişimlerden biri olmakla kalmıyor, aynı zamanda dünya genelinde gelecekteki girişimler için iyi bir örnek teşkil ediyor. Üçüncü olarak, Laz veya Çerkesce anadili konuşan okul öğretmenleri arasında topluluk ağları oluşturuldu ve Milli Eğitim Bakanlığı işbirliğiyle dil eğitimcileri için eğitim programları düzenlendi. Dördüncü olarak, ortaokullarda Yaşayan Diller ve Lehçelerin seçmeli ders olarak eklenmesini teşvik etmek için kampanyalar düzenlendi. Beşinci olarak, ulusal ve uluslararası akademik topluluklarla işbirliği, dünya genelinde dillerin durumu ve onları yaşatma konusundaki uzmanlık bilgisinin paylaşıl-

masını kolaylaştırdı. Altıncı olarak, Tehlikede Olan Diller için Dijital Aktivizm Eğitim programları düzenlendi. Yedinci olarak, Türkiye'nin dil çeşitliliğini akademik alanda desteklemek amacıyla İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde Tehlikede Olan Diller Uluslararası Sempozyumu ve Kafkas Dilleri Uluslararası Konferansı düzenlendi ve Kadıköy Yeldeğirmeni ART'ta Tehlikede Olan Diller Masal Festivali gerçekleştirildi. Son olarak, bir dizi dil haritası, işitsel sözlükler ve öğrenme web siteleri oluşturuldu ve Lazca ve Çerkesce eğitim içeriği hazırlandı.

Bu projeyi gerçekleştirmemize destek olan TADNET sivil toplum örgütlerine, Zaza-Der, İstanbul Pomak Kültür Derneği (İSPOD), Midyat Süryanileri Kültür Derneği, Gürcü Kültür Evi, Suryaniler.com, erkes Dernekleri Federasyonu (KAFFED), HADİG-Hemşin Kültür Araştırma ve Koruma Derneği, Romani Godi ve projemizin ortakları olan İstanbul Kafkas Kültür Derneği'ne içtenlikle teşekkür etmek isteriz.

Son olarak, Laz-Çerkes Sivil Toplum Ağı Projesi ekibi olarak, projemize maddi destek sağlayan Avrupa Birliği, Milli Eğitim Bakanlığı, ülke içi ve dışındaki akademisyenler, gönüllüler ve bu çaba için katkıda bulunan herkese teşekkür ederiz.

Ntsaşa extit...

İsmail Avcı Bucaklışı

Başkan, Laz Enstitüsü

GİRİŞ

Biz (hala) dilsel azınlıkların olduğu bir gezegende yaşıyoruz; dünya nüfusunun yarısı 7000 kûsur dilden bir veya daha fazlasını konuşuyor, diğerk yarısı ise ana dili olarak 20 kûsur dilden birini konuşuyor (Lo Bianco 2017). Bu yaklaşık 7000 dil (sözlü veya işaret dili) hakkında bildiğimiz şeylerden biri, bu dillerin endişe verici bir hızla ortadan kaybolduğudur; bunların beşte birinin nesilden nesile aktarımı yokken (Eberhard ve ark. 2023) üçte biri ciddi şekilde tehlike altında (Lo Bianco 2017). Tahminler, 2100 yılı sonuna kadar yaşayan dillerin %50 ila %95'inin ya yok olacağını ya da ciddi şekilde tehlike altına gireceğini öne göstermektedir. Bu yok olma hızının, biyolojik çeşitlilikteki kaybın hızını aştığı gösterilmiştir (Sutherland 2003). Dillerdeki çeşitliliğin kaybı, kültürlerin, bilginin ve ekosistemlerin çeşitliliğinin kaybı anlamına gelir. Ne var ki yok olmaya yüz tutan bu dillerin konuşurlarının, dillerini gelecek nesillere aktarmayı bırakıp bunun yerine prestiji yüksek olanların edinilmesini teşvik etmek için (şartlar gereği olsun ya da olmasın) yeterli sayıda politik, ekonomik ve sosyokültürel gereçesi var. Ekonomik açıdan gelişmiş bölgelerde bu kayıp önemli ölçüde yüksek düzeydedir. Bu nedenle, hızlı ekonomik büyüme gösteren ülkeler veya bölgeler, dil ölümünün ana noktaları haline gelme riskinin en yüksek olduğu bölgelerdir (Amano ve ark. 2014).

Henüz hiçbir ülke bu karamsar tabloyu değıştirme konusunda kayda değer bir ilerleme sağlayamadı ve Türkiye de doğal olarak bir istisna değil. Çok kültürlü bir imparatorluğun küllerinden doğan Türkiye'nin, Birin-

ci Dünya Savaşı sonrası dönemde sanayileşmenin yanı sıra ulusal düzeyde dilsel ve kültürel teklifi sağlamaya yönelik azınlıklara uyguladığı kısıtlayıcı tutum, azınlık dillerinin kaderi açısından önemli bir dönüm noktasıydı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı dünyasında azınlıkların dil hakları konusunda artan farkındalık, Türkiye'nin 'azınlık' terimini yalnızca üç gayrimüslim toplulukla sınırlandırma tutumu ve devlet tarafından savunulan çeşitli diğer gerekçeler neticesinde Türkiye coğrafyasında etki göstermedi (Oran 2001:155). Azınlık dillerinin durumunu iyileştirmeye veya en iyi ihtimalle kötüleştirmemeye yönelik önemli adımlar ancak 21. yüzyılın başından sonra devletin AB'ye uyum sürecine yönelik girişimiyle atıldı. Türkiye, 2006 yılında UNESCO-2005 Kültürel İfadelerin Çeşitliliği Sözleşmesini ve 2012 yılında UNESCO-2003 Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesini imzalamıştır. Bu sözleşmelerin her ikisi de resmi olmayan dillerin korunmasına ilişkin maddeler içermektedir. Devlet tarafından tanınmayan azınlık dillerinin öğretilmesi için özel dil enstitülerinin kurulmasına izin verilmesi ilk adımdı. Bunu bazı azınlık dillerine ilişkin derslerin devlet müfredatına seçmeli ders olarak dahil edilmesi ve azınlık dillerinin çalışılacağı üniversite bölümlerinin kurulması izledi. Bunlar önemli adımlar olmasına rağmen azınlık dillerinin statüsünde önemli bir iyileşme sağlayıp sağlayamadığı tartışmalı bir konudur.

Şimdiye kadar, BM belgelerindeki teamülü takip ederek, dilsel azınlık tabirini, sayı olarak azınlıktaki insan gruplarından oluşan ve çoğunluğun dilinden farklı bir dili konuşan veya işaretleyen, hakim konumda olmayıp farklı dilsel kimliklerini, kültürlerini, geleneklerini ve dinlerini korumaya çalışan vatandaşları tanımlamak için kullandık (de Varennes ve Kuzborska 2019:32-33). de Varennes ve Kuzborska (2019), bu tanımın beraberinde getirdiği sorunları belirtmektedir; bunlardan biri, tanımın vatandaş olmayanları hariç tutmasıdır. Eberhard ve ark. 2023

dikkatlerini topluluklardan dillere kaydırıp ayrımı bir ülkede yerleşik (hem yerli hem de yerli olmayan) ve yerleşik olmayan diller arasında yapmaktadır. Yerleşik olmayanları bir kenara bırakırsak (elbette ilgiyi hak etmediklerinden değil, bu dillerin durumlarının ele alınması daha fazla çalışmayı gerektirdiğinden), yerleşik dillerin çoğu EGID sınıflandırmasına göre Tehdit Altında (6b) veya Kaydırılan (7) olarak listelenirken (bkz. Eberhard ve ark. 2023), sadece birkaç tanesi nispeten iyi durumda görünmektedir.

Bu kitap, ne Türkiye'deki azınlık dillerinin canlılığı konusundaki devlet müdahalesinin nasıl başarılı ya da başarısız olduğu ya da etkisiz kaldığına dair küresel bir değerlendirmedir, ne de şu ana kadar kesin olan şu gerçeğin tekrarı niteliğindedir: Türkiye'nin tüm yerleşik azınlık dilleri, aynı başka yerlerdeki akrabaları gibi, ciddi bir yok oluş tehlikesi altındadır. Bu kitapta yapmak istediğimiz şey, bu dillerin durumu hakkında ve özellikle de süregelen baskılara rağmen kendi dillerini geri kazanmak isteyen konuşurların dillerinin dayanıklılığını korumayı ne derece başarabildikleri konusunda gerçek alandan güncel bilgiler sunmaya çalışmaktır. Her bölüm belirli bir azınlık diline ayrılmıştır. Bölümlerde dilin tarihsel bir değerlendirmesi yapıp dilin cumhuriyet öncesi ve sonrası durumu, dillerin mevcut toplumdilbilimsel durumu ve canlılığın sürdürülmesine yönelik grup içi çabalar hakkında bilgiler verilmektedir. Abhazca-Abaza, Çerkesçe, Homşetsnak, Laz, Poşa, Romeyka, Turoyo ve Zaza olmak üzere (Eberhard ve diğerleri 2023'e göre) 38 yerleşik sözlü dilin yalnızca küçük bir kısmı kapsanabilmiştir. Kitabın kapsamının sınırlı olmasının birçok nedeni var. Ancak bunlardan en önemlisi, hakkında derli toplu bilgi bulmanın daha zor olduğu, daha az çalışılmış olan dillere ilişkin saha verileri sunma niyetimizdir. Bu kitabın, Türkiye'deki yerleşik ve yerleşik olmayan tüm azınlık dillerini ele alacak daha geniş kapsamlı çalışmalar için genel bir çerçeve oluşturacağını umuyoruz.

Kaynakça

- Amano, T., B. Sandel, H. Eager, E. Bulteau, J-C. Svenning, B. Dalsgaard, C. Rahbek, R. G. Davies & W. J. Sutherland. (2014). "Global distribution and drivers of language extinction risk." *In Proceedings of the Royal Society B* 281, 20141574. DOI: 10.1098/rspb.2014.1574.
- Eberhard, D. M., G. F. Simons, and C. D. Fennig (eds.). (2023). *Ethnologue: Languages of the world*. Twenty-sixth edition (online version). Dallas, Texas: SIL International.
- Lo Bianco, J. (2017). "Resolving ethnolinguistic conflict in multi-ethnic societies." *Nature Human Behaviour* 1, 0075. DOI: 10.1038/s41562-017-0085.
- Oran, B. (2001). *Küreselleşme ve azınlıklar* (4. basım). Ankara: İmaj Yayınevi.
- Sutherland, W. J. (2003). "Parallel extinction risk and global distribution of languages and species." *Nature* 423, 276–279.
- de Varennes, F. & E. Kuzborska. (2019). "Minority language rights and standards: definitions and applications at the supranational level." In G. Hogan-Brun & B. O'Rourke (eds.) *The Palgrave handbook of minority languages and communities*, 21–72. London: Palgrave Macmillan.

1. Abhazca-Abazaca

Yasemin Oral

Giriş

Türkiye, 'ana dili' Türkçeden farklı olan milyonlarca insanın yaşadığı çok dilli bir ülkedir. Çeşitliliğiyle, yani, Araplar, Ermeniler, Çerkesler, Kürtler, Lazlar, Yahudiler, Zazalar ve birçok başka etnik, dini ve dilsel gruba ev sahipliği yapmasıyla öne çıkmaktadır. Schroeder (2021: 44-45) Türkiye'nin içinde bulunduğu durumun, özellikle de ülkenin batısındaki büyük şehirlere bakıldığında, 'süper çeşitlilik' olarak tanımlanabileceğini söylemektedir. Mevcut dilsel çeşitlilik sadece kökensel kültürler veya atasal toplumlarla tanımlanmamalı, tarihsel katmanlar boyunca veya tarihsel katmanların üstünde göçle (de) şekillenen yeni çeşitlilikler olarak anlaşılmalıdır. Türkiye'nin dilsel çeşitliliği geniş çapta kabul görmüş olmasına rağmen, Türkiye'de konuşulan diller üzerine resmi ve güncel veriler bulunmamaktadır. Elimizdeki en son veriler, Türkiye'de toplamda otuz altı dil konuşulduğunun saptandığı 1965 nüfus sayımından gelmektedir. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsünün 1992 yılında gerçekleştirdiği 1935 ve 1965 nüfus sayımlarının izdüşümüne göre, nüfusun %13,1'inin anadili Türkçeden farklı bir dildir (Türkdoğan 1999: 187-88'de geçmektedir).

Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır. Ana dil kavramı oldukça tartışmaya açık ve ihtilafıdır; literatürde farklı tanımlarına rastlamak mümkündür. Skutnabb-Kangas (2008), bu kavramı tanımlamak için dört ana kriter öne sürmüştür: köken (kişinin ilk

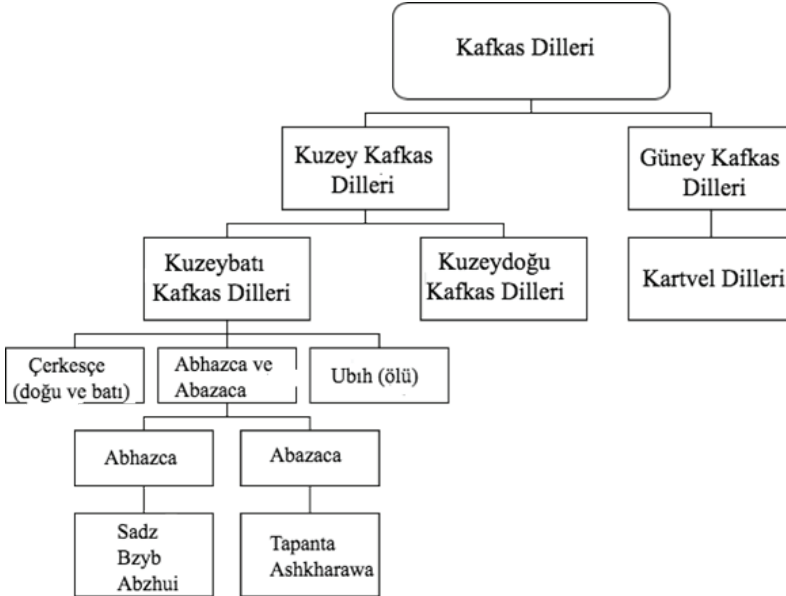
öğrendiği dil), özdeşleşme (kişinin kendisiyle ve başkalarının kişiyle özdeşleştirdiği dil), edinç (kişinin en iyi bildiği dil) ve işlev (kişinin en çok kullandığı dil). Skutnabb-Kangas (2000), dilsel çoğunluklar ve/veya tek dilli uzamlar söz konusu olduğunda, genellikle tüm tanımların birleştiğini ve bu nedenle farklı tanımlara sahip olmanın gerekliliğinin ve sonuçlarının anlaşılamayabileceğini kabul etmektedir. Yine de, ebeveynlerinin veya atalarının dillerini öğrenme imkanı olmayan yerli halkları düşünerek veya hiç “anadili konuşuru” kalmayan dilleri göz önünde bulundurarak yukarıdaki kriterleri sorgulamakta ve bu insanların iyi bilmedikleri veya hiç bilmedikleri bir dille özdeşleşme haklarını savunmaktadır (2000). Böyle bir endişe ortamı içinde, yukarıda belirtilen nüfus sayımlarının sonuçlarının özdeşleşme kriterini ne ölçüde yansıttığı açık değildir.

Ethnologue, Türkiye’de konuşulan yerli dillerin 2021 yılı itibariyle % 73’ünün tehlike altında olduğunu bildirmektedir. UNESCO Tehlike Altındaki Dünya Dilleri Atlası’na göre, Türkiye’de on beş dil tehlike altındadır. Bu diller arasında Abhazca-Abazaca da bulunmaktadır. Bu bölümde, öncelikle Abhazca-Abazacanın dil ailesi, tipolojileri ve coğrafi dağılımları ile tarihsel bir taslağını sunan genel bir bakış ortaya konulacak, ardından mevcut sosyodilbilimsel durumları ve yeniden canlandırılma çalışmaları incelenecektir.

Genel bakış ve tarihsel arka plan

Birbirleriyle yakından ilişkili olan Abhazca ve Abazaca dilleri, Çerkesce ve Ubihça ile birlikte Kuzeybatı Kafkas (KBK) dil ailesinin üyeleridir. KBK dillerini konuşan halkların geleneksel toprakları, Karadeniz’in kuzeydoğu kıyıları da dahil olmak üzere, Kafkas dağlarının batı yüzünün kuzeyinde kalan bölgeler ve güneyinde yer alan bölgelerin

bir kısmıdır (Arkadier ve Lander, 2020: 370). İlk Abaza göç dalgası, 14. yüzyılda günümüz Karaçay-Çerkesya çevresine yerleşmek üzere Klukhor Geçidi üzerinden Abhazya'dan Kuzey Kafkasya'ya gerçekleşmiştir (Scumacher ve ark. 2017: 62). Yüzyıllar içinde, Kafkas dağlarının kuzey yamacına yerleşenler Abaza, güney yamacına yerleşenler ise Abhaz olarak bilinmeye başlamıştır. Kafkas dağlarının güney yamacının batı ucu olan Abhazya Abhazların ana vatanı; kuzey yamaçlarında bulunan Karaçay-Çerkesya ise Abazaların ana vatanıdır. Bu iki halkın dilleri arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik düzeyi çok yüksektir (O'HERİN, 2020: 448). Abhazcanın lehçeleri Sadz (günümüzde sadece Türkiye'de konuşulmaktadır, Chirikba, 1996), Bzyb ve Abzhuidir; Abazacanın lehçeleri ise Tapanta ve Askharawa'dır. Şekil 1, bu dilleri ve bu dillerin diğer KBK dilleriyle ilişkilerini göstermektedir.

Şekil 1. Abhazca-Abazacanın dil ağacı.

Abhazca ve Abazaca görece yeni yazınsal geleneklere sahiplerdir. Bu diller için alfabeler geliştirilmesi ancak 19. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. Bu gelişmeyi, 20.yüzyılda pek çok eserin ortaya konulduğu canlı bir edebiyat üretimi dönemi izlemiştir (Meurer, 2018: 2456). İki dil de günümüzde Kiril alfabesiyle yazılmaktadır. Alfabelerinin tarihsel evrimleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur. Bununla birlikte, bu iki dilin yazım kurallarının oldukça farklı olduğunu belirtmek önemlidir: Abazacanın yazımı, Kuzey Kafkasya dillerinin Kiril temelli yazımlarının tipik bir modelini uygularken, Abhazcanın kendine has bir yazımı vardır (O'HERİN, 2020: 448).

Bugün Kafkasya'da Abhazca-Abazaca konuşanların sayısının, Abhazya ve Rusya da dahil olmak üzere, 150.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu nedenle, bu dillerin ana topraklarındaki durumları nispeten stabil olarak algılanmaktadır. 2007'de Abhazya hükümeti, Abhazca'yı öne çıkarmak hedefiyle Abhazya Devlet Dili Yasasını kabul etmiştir. Kanununun 2. maddesi, Abhazya'nın yegane resmi dilinin Abhazca olduğunu ve Rusçanın da devlet kurumlarında ve resmi hususlarda kullanıldığını belirtmektedir. Bu yasa ayrıca, Abhazya Cumhuriyeti'nin tüm vatandaşlarının resmi dile hakim olması gerektiğini de bildirmektedir. Ancak pratikte, Rusçanın giderek artan hakimiyeti hayatın her alanına nüfuz etmiştir. Abhazya'nın bütün okullarında eğitim dilleri Abhazca ve Rusça olmasına rağmen son anketler okul öncesi çocuklarda Abhazca konuşma oranının % 30 kadar düşük olduğunu ortaya koymuştur. Buna ek olarak Chirikba (2015), Abhazya'daki Abhazların % 78,8'inin Rusça da konuştuğunu belirtmektedir.

Dil	Alfabe	Dönem
Abhazca	Kiril	1862 - 1926
	Latin	1926 - 1938
	Gürcü	1938 - 1954
	Kiril	1954 -
Abazaca	Latin	1926 - 1938
	Kiril	1938 -

Tablo 1. Alfabelerin tarihi.

Abhazya, 1993'ten bu yana de-facto bağımsız bir ülke olmasına rağmen uluslararası arenada ancak 2008 yılında, kısmi olarak tanınmıştır. Abhazya'nın özel durumu, sosyodilbilimsel durumunu daha iyi anlayabilmek adına kısaca incelenecektir. 1989 tarihli son Sovyet nüfus sayımına göre, SSCB'de, 93.267'si o zamanki Abhaz Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde yaşayan, toplam 102.938 Abhaz bulunmaktaydı (Hewit, 2017: 65-66). O dönemde karma topluluklar halinde yaşıyorlardı ve Gürcülerle yakın temas halindeydiler. Ancak 14 Ağustos 1992 tarihli Gürcü işgali ve 30 Eylül 1993 tarihli Abhaz zaferi, demografiyi ve sosyopolitik dengeleri kalıcı olarak değiştirmiştir. Gürcü nüfusun büyük bir çoğunluğu kaçmış ya da yerlerinden edilmiş; Abhaz nüfusun büyük bir kısmı ise öldürülmüş veya yaralanmıştır. Savaşı, mutlak uluslararası tecrit izlemiştir. Tecrit, Rusya Federasyonu'nun 26 Ağustos 2008'de Abhazya'yı ve Güney Osetya'yı bağımsız bir devlet olarak resmen tanımasıyla sona ermiştir. Rusya ile Abhazya arasındaki hami-müvekkil ilişkisi ve Abhazya'nın geniş çapta uluslararası tanınırlığa sahip olmaması, Rusya'nın Abhazya üzerindeki etkisini, sosyodilbilimsel profili de dahil olmak üzere, birçok yönden güçlendirmiştir.

Rusya'nın Kuzey Kafkasya Cumhuriyetleri'nde Abazaca, okullarda birinci sınıftan dokuzuncu sınıfa kadar yalnızca seçmeli dil dersi olarak verilmektedir. Orada yaşayan Abazaların çoğu genelde Çerkesçe de konuşmaktadır. Rusya Federasyonu'nun dil ve eğitim politikaları, Abazaca konuşanların çoğunluğunun yaşadığı Karaçay-Çerkesya'dakiler de dahil olmak üzere, Rusçanın devlet dili olarak konumunu güçlendirip, yükseltmiş; azınlık dillerinin statülerini ise düşürmüştür. Aynı zamanda, azınlık dillerinin eğitim alanındaki rollerini de azaltmıştır. Friedman'a (2010: 135) göre, Rusça yalnızca Kafkasya'nın ortak dili olmakla kalmaz, aynı zamanda yüksek öğrenimin dili, sosyal hareketlilik ve refahın anahtarı, kentsel çoğunluk dili ve kamusal bağlamlarda belirtisiz dildir. UNESCO Tehlike Altındaki Dillerin Kırmızı Kitabı, Rusya'daki tüm azınlık dilleri arasında yalnızca üç tanesinin tehlike altında olmadığını bildirmektedir. Kafkasya'daki Abaza ve Abhaz topluluklarının çoğunluğu iki dillidir; yani, Rusça'ya fayda sağlayan bir şekilde, Abhazca-Abazacaya ek olarak Rusça konuşmaktadırlar.

1864'te sonlanan Rus-Çerkes Savaşı esnasında ve sonrasında ana vatanlarından sürgün edilen çok sayıda Abhaz-Abaza, Çerkeslerle ve bütün Ubih ulusu ile birlikte Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda bırakılmışlardır. Burada, günümüzde yaklaşık 4 milyonluk büyük bir diaspora oluşturmaktadırlar (Hewit, 2017: 62). Bu sebeple ana vatanlarının dışına, özellikle Türkiye, Orta Doğu, Avrupa ve ABD'ye dağılmışlardır. Günümüzde, en büyük Abhaz-Abaza topluluğu Türkiye'dedir. Kesin sayıları bilinmemekle birlikte, Türkiye'deki Abhaz-Abaza nüfusu ana vatanlarındaki nüfusu aşmaktadır. Abhazların Türkiye'ye zorla yerleştirilmesi 1864, 1867 ve 1878 yıllarında, üç büyük göç dalgası şeklinde gerçekleşmiştir. Sürgün edilen Abhaz nüfusun sayısı 100.000 civarındaydı (Tvijba, 2000). 40-50.000 civarında Abaza ise 1859 ile 1864 yılları arasında Türkiye'ye zorla yerleştirilmiştir. TAD-

NET (Tehlike Altındaki Diller Ağı), şehirlerde yaşayan nispeten büyük nüfusa ek olarak, bugün Türkiye’de yaklaşık 110 Abhaz ve 60 Abaza köyü olduğunu bildirmektedir. Bu çerçevede, mütevazı bir nüfus projeksiyonuyla, Türkiye’de en az 400-500.000 Abhaz-Abaza olduğunu söylemek mümkündür. İmparatorluk Rusyası Nüfus Sayımına göre, 1897’de (sürgünden sonra) Abhazca konuşan nüfus 72.103 idi. Günümüzde Abhazya’da yaklaşık 130.000 kişi Abhazca konuşmaktadır.

Mevcut sosyodilbilimsel durum

Türkiye’de ‘Abhaz’ teriminin aralarında ayırım yapılmaksızın genellikle hem Abhazlar hem de Abazalar için kullanıldığını bilmek önemlidir. Dahası, Abhaz ve Abaza toplulukları Çerkeslerle birlikte büyük Kuzey Kafkas diasporasının bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, dilbilimsel bir bakış açısıyla, bu makale Abhaz-Abazaları Çerkeslerden ayrı ele almayı tercih etmektedir. Abhazca-Abazacanın Türkiye’deki mevcut sosyodilbilimsel durumu da, bu bakış açısıyla incelenecektir. UNESCO Tehlike Altındaki Dünya Dilleri Atlası ve Etnologue, Türkiye’deki diğer KBK dilleri ile birlikte bu iki dili, sahip oldukları büyük nüfusa rağmen, tehlike altında olarak sınıflandırmaktadır. Bu dillerin tehlike altında olmasının arkasındaki etmenler karmaşık, çok katmanlı ve tarihsel olarak konumlandırılmış olmalarının yanı sıra toplumsal, politik ve ekonomik faktörler tarafından şekillenmişlerdir.

Öncelikle, her türden zorunlu göçün, zorla yerlerinden edilen göçmenlerde keder, kayıp, endişe, belirsizlik ve yalnızlık gibi olumsuz duygular uyandırmasının yanı sıra entegrasyon ve uyum süreçlerinde yaşanan sorunlar sebebiyle baştan sona travmatik bir deneyim olduğu yaygın olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, Abhazlar ve Abazaların da için-

de olduğu kuzeybatı Kafkasya'dan günümüz Türkiye'sine gelen birinci nesil göçmenlerin tüm bu travmatik deneyimlerle ve zorluklarla karşı karşıya kalmış olduklarını söylemek mümkündür. Dahası, Osmanlı hükümeti Kuzey Kafkasya göçmenlerini hükümetin sınırlı yetkiye sahip olduğu, Müslümanların azınlık olduğu veya içtimai huzursuzluğun hakim olduğu bölgelere yerleştirek göçmenlerin imparatorluğun dört bir yanına dağılmalarına sebep olmuştur (Wessenlink, 1996). Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, on yıllar süren devlet asimilasyon politikaları uygulanmaya başlamıştır. Bu politikalar arasında, Türkçe isim zorunluluğu ve yalnızca Türkçe konuşma zorunluluğu gibi dayatmalar bulunmaktaydı.

Kuzey Kafkasya diasporası ise bütün bunlara karşı ana vatanlarına aidiyet duygularını ve kültürel kimliklerini korumaya çalışmaktaydı. Daha çok kapalı bir topluluk gibiydiler. Çoğunlukla köylerde ikamet etmekte, kendi dilleri, örf ve adetleri ve kendilerine has ilişki ve normlar sistemleriyle hayatlarını sürdürmekteydiler. Ancak, Türkiye ekonomisinin liberalleşmesi, o dönemde bütün topluluklar gibi Kuzey Kafkasyalılar arasında da yüksek öğrenim, iş olanakları ve refah arayışı içinde hızlı bir kentleşmeye sebep olmuştur. Bu, kuşaklar arası dil aktarımını önemli ölçüde kesintiye uğratmış ve Türkçeye dil kaymasını hızlandırmıştır. 1992-1993 tarihli Abhazya-Gürcistan savaşından bu noktada kısaca bahsedilecektir çünkü bu savaş güçlü bir kültürel katalizör görevi görmüştür. Gürcistan'ın Abhazya işgaline ve Türkiye hükümetinin bu duruma kayıtsız kalmasına karşı İstanbul ve Ankara'da binlerce Kuzey Kafkasyalı tarafından gösteriler düzenlenmiş ve Abhaz davasını destekleyen sivil örgütler çok aktif hale gelmiştir.

Bu faktörlere ek olarak ve belki de bu faktörlerin başını çeker şekilde ulusal kanun ve yönetmelik gelmektedir. Lozan Antlaşması, yalnızca

Gayrimüslim topluluklara resmi azınlık statüsü vermiştir, bu nedenle Türkiye'deki dil ve eğitim hakları Ermeni, Rum ve Yahudi topluluklarıyla sınırlıdır. Resmi olarak Türkçeyi önceleyen 'tek dil' politikası, Cumhuriyetin ilk günlerinden beri hüküm sürmektedir. Yeni kurulan Türkiye devletinin erken dönemlerinde politika yapımcıları, Türklerin diğer etnik kimlikler üzerindeki kökensel ve dilsel egemenliğini merkeze almıştır (Yavuz, 2001) ve bu tek dil hegemonyası hala devam etmektedir. Türkçe, Türkiye'nin resmi dilidir ve Türk Anayasasının 42. maddesine göre, Türkiye vatandaşlarına eğitim kurumlarında anadil olarak Türkçeden başka hiçbir dil öğretilmez. Yani Türkiye'de konuşulan tehlike altındaki bu diller, Türkiye Cumhuriyeti tarafından resmen tanınmamaktadırlar. Bu nedenle, Gezer ve Dixon'a (2021: 260) göre, Türkiye'de meşru dil ve fiili diller arasında ayırım gözetilmektedir. Baker'ın (2006, Gezer ve Dixon, 2021'de belirtildiği gibi) sunduğu sınıflandırmaya göre, meşru diller yasalar tarafından korunan diller; fiili diller ise ülkede var olan ancak devlet tarafından yasal olarak tanınmayan dillerdir.

Bununla birlikte, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde, çocuklara azınlık dillerinde isim verme yasağının kaldırılması, özel dil kurslarının sunulması ve bu dillerde yayınların mümkün kılınması gibi farklı etnik grupların ana dillerini korumalarına imkan veren bir dizi düzenleme yapılmıştır (bu konu bir sonraki bölümde ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir). Tüm bu gelişmeler, Türkiye'de konuşulan yerli ve/veya tehlike altındaki dillerin korunmasına somut katkılar sağlamanın ötesinde, dilsel tekdüzeliğin hakim olduğu Türkiye bağlamında şüphesiz önemli başarılardır. Yine de, bu dilleri korumak için yeterli değildir. Halk arasında bu konuya genel yaklaşım olumsuz tutumlar, ideolojik basmakalıplar ve sosyopolitik kayıtsızlık ile nitelendirilebilir. Mevcut politika ve yasama, Abhazca-Abazacanın ve tehlike altındaki diğer dil-

lerin devamını sağlayacak ve dil kaymasının önüne geçecek bir dil ekolojisi yaratacak nitelikte değildir.

Bugün Türkiye'deki Abhaz-Abaza diasporası ne homojen ne de yekparedir. Diaspora, çokluluğu, çeşitliliği ve devingenliği ile öne çıkmaktadır; bu özellikler barındırdığı kimlikler ve siyasal ve ideolojik düşünceler için de geçerlidir. Soğuk Savaş'ın ardından, 'hayali bir memleket' anlayışından 'gerçek bir bölge' anlayışına geçiş yaşanmıştır. Aynı zamanda teknolojinin gelişmesi ve seyahat etmenin görece kolaylaşması, birden fazla kimliğin birlikte inşa edilmesine olanak tanımıştır. Bu, hem diasporada hem de memlekette yaşamayı ve aynı anda hem oraya hem de buraya ait hissetmeyi mümkün kılmıştır. Kültürel gelenekleri, adetleri ve göreneklere sürdürmeye yönelik bireysel ve ortak çabalara rağmen, birinci ve ikinci neslin Abhazca-Abazacayı geleceğe taşıma mücadelesi maalesef Türkçeye yaşanan dil kaymasının önüne geçememiştir; Türkiye'de doğan üçüncü ve dördüncü nesillerin ilk dili Türkçedir.

Resmi kamusal alanlardaki tek dillilik nedeniyle, Abhazca-Abazaca kullanımını her zaman yalnızca gayri resmi bağlarla sınırlı olmuştur. Ancak bu dillerin kullanım alanları günümüzde o kadar daralmış durumdadır ki, gelecekleri ciddi anlamda tehlikeye girmiştir. Bunu Bourdieu'nun terimleriyle açıklayacak olursak, bu iki dilin aidiyet hissini pekiştiren ve kimlik belirten, toplumsal bağları ve ağları çevreleyen bir sosyal sermaye olarak gördüğü işlevin yanı sıra ekonomik, kültürel ve simgesel bir sermaye biçimi olarak değerini genç nesiller arasında büyük ölçüde kaybettiğini söylemek mümkündür.

Ancak bu durum, bu toplulukların bu dilleri ana dilleri olarak görmedikleri anlamına gelmemektedir. Bunu, Skutnabb-Cagnas'ın yarı ko-

nuşurlar ve hatta dili konuşamayanlar için geçerli olan özdeşleşme kriteri temelinde söylemek mümkündür. Bu duruma, iletişim dili ile özdeşleşme dili arasında ayırım yapan House'un (2003) teorik merceğinden de bakılabilir. Özdeşleşme dilleri, pek çok duyuşsal-duygusal nitelikler taşımaları, çoğunlukla kimliğin ana belirleyicisi olan yerel diller olmaları ve dolayısıyla ana dil topluluğunu ve üyelerini tanımlayan ortak dil-kültür sermayesinin bir parçası olmaları bakımından iletişim dillerinden ayrılmaktadırlar.

Bu diller, on yıllar süren Rus-Kafkas savaşını, sürgün edilmenin getirdiği sosyal ve kültürel bölünmeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanına savrulmayı, ana vatanlarında Rus siyaseti ve politikalarının hakimiyeti altında aşağılaşmayı ve azınlıklaşmayı, ve diasporalarında alenen asimilasyon ve folklorizasyon politikalarını atlatmışlardır. Türkiye'deki Abhaz-Abaza diasporasının büyük nüfusuna rağmen, bu dilleri konuşanların sayısı hakkında güvenilir istatistiksel veriler mevcut değildir. Abhazca-Abazaca ile aynı dil ailesine mensup olan Ubıhça, dilin son anadil konuşuru olan Tefik Esenç'le birlikte 1992'de ölmüştür. Türkiye'nin tehlike altındaki dilleri, akademi camiasının ne ulusal ne de uluslararası düzeyde dikkatini çekmiştir. Türkiye'nin tehlike altındaki dil toplulukları tarihsel, siyasal ve sosyolojik olarak bir dereceye kadar araştırılmıştır ancak dil sorunları üzerine araştırmaların sayısı özellikle azdır. Bu toplulukların sosyodilbilimsel kaynakları ve profilleri üzerine araştırmalarda büyük bir eksiklik söz konusudur. Bu nedenle Abhazca-Abazaca, Ubıh ile aynı kaderi paylaşma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Rusça etkisi nedeniyle Abhazca, Abhazya'da da yeni kullanım alanları edinmemektedir dolayısıyla ana vatanlarındaki durum Türkiye'deki durumdan pek farklı değildir (Dobruşina ve ark., 2020: 66). Dilin

araştırılmasını ve kullanılmasını teşvik etmek amacıyla Abhazya'da 2007 yılında getirilen dil yasası üzerine Hewit (2017, Korkmaz ve Doğan'da), eğitime ve dil öğretim materyallerinin geliştirilmesine destek vermeden yalnızca bir yasa çıkarmanın anlamlı olmadığını söylemektedir. Abhazya ekonomisi hala kötü bir durumdayken, uygun kılavuzların üretilmesine ve öğretmen eğitimlerine yönelik her türlü destek elzemdir. KBK dillerini konuşanların sayısı sebebiyle araştırmacılar genellikle dilsel canlılıkla ilgili yanlış bir rahatlık duygusuna kapılmaktadır; ancak Rusçanın artan hakimiyeti, bu dilleri incelemenin aciliyetinin altını çizmektedir (Polinsky, 2020: 9).

Koruma ve yeniden canlandırma çalışmaları

Dil politikaları, siyasi gidişat, çevre-dilbilimsel niş ve sosyokültürel ortam bağlamında, Abhaz-Abazaların ve genel olarak dilsel ve kültürel çeşitliliğin Türkiye'de karşı karşıya olduğu tehdit ve riskler, eş-güdümlü ve çok yönlü bir mücadele gerektirmektedir. Ancak bu mesele Türkiye'de, birkaç istisna dışında, ne halkın ne de akademi camiasının dikkatini çekmektedir. Bu dillerin yeniden canlandırılmalarını destekleyecek çevre-dilbilimsel dil planlamaları üzerine neredeyse hiçbir akademik çalışma bulunmamaktadır. Benzer şekilde, küresel bir dil koruma ekosistemi oluşturma konusunda uluslararası toplulukların ve kuruluşların gerçek bir çaba göstermedikleri ve konuyu neredeyse yok saydıkları aşikardır. Bunu, UNESCO dil koruma programının veya uluslararası olarak finanse edilen herhangi bir büyük ölçekli projenin Türkiye'de bulunmamasından anlayabiliriz.

Öncelikle, yukarıda bahsedilen 2000'lerin başında yapılan yasal reformlar bir dizi önemli gelişmeyi beraberinde getirmiş olsa da, söz konusu dillerin yasal olarak tanınmalarını sağlamamıştır. Bugün, Abhaz

Dili ve Kültürü yüksek lisans programı, henüz öğrenci kabul etmese de, Düzce Üniversitesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümünde mevcuttur. İstanbul'da bulunan Boğaziçi Üniversitesi de seçmeli ders olarak Abhazca dersleri sunmaktadır. Ayrıca 2012-2013 öğretim yılından itibaren Abhazca dersleri, 'dersi almak isteyen en az 10 öğrenci olması' durumunda, Yaşayan Diller ve Lehçeler çerçevesinde Türk ortaokullarında 2 saatlik seçmeli dil dersleri olarak sunulmaktadır. Ancak tüm bu gelişmeler, kendi sorunları ve zorluklarıyla doludur: Bürokratik engellerden, karmaşık başvuru prosedürlerine, ders materyalleri, uygun öğretmen eğitimi, tanıtım ve bilinçlendirme faaliyetlerinin eksikliğinden, bu derslerin yasal ve meşru bir haktan ziyade ideolojik tercihler olarak algılanmasına, damgalanma kaygısı ve dil camiası tarafından etiketlenme korkusundan, yeterli akademik personel ve bölüm mezunları için öngörülebilir iş olanakları olmamasına kadar uzanan bir zorluklar zinciri söz konusudur.

Üstelik, haftalık ders saatlerinin kısıtlı olması ve ders materyallerinin ve öğretmen sayısının yetersiz olması sebepleriyle herhangi bir dili sadece bu seçmeli derslerle öğrenmenin/öğretmenin mümkün olmadığı oldukça açıktır. Ayrıca, Yaşayan Diller ve Lehçeler derslerine kayıt oranı diğer seçmeli derslere kıyasla oldukça düşüktür. Bunun sebebi, öncelikle insanların bu dersler hakkında yeterince bilgilendirilmemesidir. Ardından, velilerin, öğretmenlerin ve okul yöneticilerinin pedagojik liderlik gibi konularda tedirgin olmaları ve yukarıda bahsedilen diğer nedenler gelmektedir. Örneğin, Kafkas Dernekleri Federasyonu'nun (KAFFED) sağladığı verilere göre, Türkiye'de Abhaz nüfusunun en yoğun olduğu şehirlerden biri olan Sakarya'da 2014-2017 yılları arasında toplam 44 öğrenci ile sadece üç adet Abhazca dersi açılmıştır. Federasyonun 2017-2021 yıllarını kapsayan faaliyet raporlarında Abhazca dersleri hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. 2022 güz dön-

minde de hiç Abhazca dersi açılmamıştır.

Böyle bir ortamda, başlıca koruma ve yeniden canlandırma çalışmaları, büyük oranda sivil toplum örgütleri tarafından desteklenen taban dil girişimleridir. Bu tabandan gelen halk hareketleri Abhazca-Abazacanın korunması ve yeniden canlandırılması için belki de tek umuttur; ancak bu girişimler de kaynakların, uzluğun ve desteğin sınırlı olması sebebiyle daha başlangıç aşamasındadırlar. Bu bakımdan, bu konuda uzun süredir çaba gösteren en önemli aktörlerden biri sivil kuruluşlardır. Dil dersleri vermekte ve dille ilgili sorunların çözülmesine çeşitli düzeylerde katkı sağlamaya çalışmaktadırlar. Örneğin, 2003 yılında yapılan mevzuat değişikliklerinin ardından, dil öğretimi materyallerinin geliştirilmesi ve dil öğretimi üzerine seminerler ve çalıştaylar düzenlenmesi gibi faaliyetleri uzmanlar, akademisyenler ve öğretmenlerle işbirliği içinde organize eden ve yürüten KAFFED idi. Ortaokullardaki seçmeli Abhazca derslerinde kullanılan ders kitapları, Abhazca Öğretim Materyali Modülleri 1-2-3 (Elmas ve Okuyan, 2019), KAFFED'in bir araya getirdiği ve başını çektiği bir komisyon tarafından geliştirilmiştir. Öğretim materyallerine ek olarak iki sözlük kullanıma sunulmuştur: Okuyucu'nun çift yönlü Abhazca-Türkçe sözlüğü (2020) ve Habat'ın Abhazca-Abazaca-Türkçe mini sözlüğü (2006).

Yakın tarihli bir diğer önemli girişim, Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu'nun desteği ile yürütülen Laz-Çerkes Sivil Toplum Ağı projesi kapsamında 2020 yılında oluşturulan TADNET'tir. Türkiye'de yok olma tehlikesi altında bulunan dillere ve azınlık dillerine odaklanmakta; bu dillerin görünürlüğüne artırmayı, bu alandaki literatürü okurlarla paylaşmayı ve Türkiye'nin tehlike altındaki dilleri üzerine kaynak ve bilgi sağlamayı amaçlamaktadır. Başlıca ortaklarından biri İstanbul Kafkas Kültür Derneği olan bu proje, dil haritaları ve raporları hazır-

layarak, dil aktivizmi geliştirerek, öğretmen yetiştirme programları ve dil dersleri sunarak Abhazca-Abazacanın yanı sıra Çerkesçenin korunmasına ve canlandırılmasına katkıda bulunmaktadır. Dilsel çeşitlilik ve dil hakları etrafında oluşturulan bir başka girişim, Dil Hakları İzleme, Belgeleme ve Raporlama Ağı (DHİBRA)'dır. DHİBRA, söz konusu sorunların çözümüne katkıda bulunmak ve farkındalık yaratmak amacıyla Abhazca-Abazaca da dahil olmak üzere Türkiye'deki çeşitli dillerin temsilcilerini, uzmanlar, akademisyenler ve sivil kuruluşlarla bir araya getirmektedir.

Bu tabandan gelen dil aktivizmi ve tepeden tabana dil politikalarına karşı ortaya çıkan tabandan tepeye mücadele, Türkiye'nin tehlike altındaki dilleri için içlemci ve sürdürülebilir bir ortamın tohumlarını atıyor olsalar da ana akım olmaktan hala çok uzaktadırlar ve siyasi yatırım, eğitsel kaynaklar, araştırma ilgisi, sosyal prestij ve iktisadi güç olmadan ancak bir dereceye kadar etkili olabilirler. Bunlar, Abhazca-Abazaca durumunda çok azdır ve hatta neredeyse hiç olmadıklarını söylemek maalesef yanlış olmaz.

Kaynakça

- Arkadiev, P. & Y. Lander (2020). "The Northwest Caucasian languages." In M. Polinsky (ed.) *The Oxford handbook of languages of the Caucasus*, 369–446. Oxford: Oxford University Press.
- Chirikba, V. (1996). "Sadz, An Abkhaz dialect in Turkey." In I. H. Aronson, (eds.), *Linguistic studies in the non-Slavic languages of the Commonwealth of Independent States and the Baltic republics*, 67–81. Chicago, IL: Chicago Linguistic Society.

- Dobrushina, N., Daniel, M. & Y. Koryakov (2020). "Languages and sociolinguistics of the Caucasus." In M. Polinsky (ed.), *The Oxford handbook of languages of the Caucasus*, 27-66. Oxford: Oxford University Press.
- Elmas, Ç. & İ. Okuyucu (2019). *Abazaca öğretim materyali, Modül 1-2-3* (KAF-FED yürütücülüğünde).
- Friedman, V. A. (2010). "Sociolinguistics in the Caucasus." In J. M. Ball (ed.), *The Routledge Handbook of sociolinguistics around the world*, 127-138. London: Routledge.
- Gezer, M. Ü. & L. Q. Dixon (2021). "An overview of Turkey's policy development in TESOL and multilingualism." In K. Raza, Coombe, C. & D. Reynolds (eds.), *Policy development in TESOL and multilingualism: past, present and the way forward*, 257-270. Dordrecht: Springer.
- Habat, B. (2006). *Türkçe-Abazaca-Abkhazca mini sözlük ve seçme abaza atasözleri*. Ankara: Kafkas Dernekleri Federasyonu.
- Hewitt, G. (2017a). "Caucasian Languages." In G. Price (ed.), *Encyclopedia of the languages of Europe*, 60-82. London: Blackwell.
- Hewitt, G. (2017b). "Instilling pride by raising a language's prestige." In R. Korkmaz, & G. Doğan (eds.), *Endangered languages of the Caucasus*, 91-97. Leiden: Brill
- House, J. (2003). "English as a Lingua Franca: A threat to multilingualism?" *Journal of Sociolinguistics* 7(4), 556-578.
- Meurer, P. (2018). "The Abkhaz national corpus." In *Proceedings of the Eleventh International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2018)*, Miyazaki, Japan. European Language Resources Association (ELRA).
- O'Herin, B. (2020). "Abaza and Abkhaz." In M. Polinsky (ed.), *The Oxford handbook of languages of the Caucasus*, 447- 488. Oxford: Oxford University Press.

- Okuyucu (Ahocba), İ. (2020). *Türkçe-Abazaca, Abazaca-Türkçe sözlük*. Kafdav Yayıncılık.
- Polinsky, M. (2020). "Introduction." In M. Polinsky (ed.), *The Oxford handbook of languages of the Caucasus*, 1-23. Oxford: Oxford University Press.
- Schroeder, C. (2021). "How to understand societal multilingualism in Turkey – a proposal, based on the notion of 'register'." In B. Bilmez (ed.), *Language rights and linguistic pluralism in Turkey*, 43-54. Istanbul: Türkiye Kültürleri Araştırma Grubu.
- Skutnabb-Kangas, T. (2008). "Bilingual education and sign language as the mother tongue of deaf children." In Bidoli, K., Cynthia, J. & E. Ochse, (eds). *English in international deaf Communication*, 75- 94. Bern: Peter Lang.
- Skutnabb-Kangas, T. (2000). *Linguistic genocide in education—or worldwide diversity and human rights?* London: Lawrance-Erlbaum.
- Türkdoğan, O. (1998). *Etnik sosyoloji*. İstanbul: Timas Yayınları.
- Tvijba, L. (2000). *Etno-demograficheskie protsessı v Abhazii v XIX*. Suhum, Alaşara.
- Wessenlink, E. (1996). The North Caucasian Diaspora in Turkey, buradan erişilebilir: <https://www.refworld.org/docid/3ae6a6bc8.html> [son erişim tarihi 6 Aralık 2022]
- Yavuz, H. (2001). "Five stages of the construction of Kurdish nationalism in Turkey." *Nationalism & Ethnic Politics* 7(3), 1-24.

2 Çerkesçe

Murat Topçu

Giriş

Çerkesçe Kafkas Dilleri'nin Kuzeybatı Kafkas Grubu'na ait bir dildir. Çerkesler dillerini, kendilerine verdikleri *Adıge* adına bağlı olarak *Adıgebze* (адыгэбзэ) veya *Adıgabz* (адыгабз) olarak adlandırırlar. Aynı grupta yer alan Abhazca ve Abazaca ile Çerkesçe akraba dillerdir. Yine bu dillerle akraba ve 83 ünsüz fonemle dünya dilbiliminde özel bir yeri olan Ubihça, son konuşanı Tefik Esenç'in 1992'de Türkiye'de vefatıyla ölü dil haline gelmiştir.

Çerkes dilinin anavatanı Kafkasya'nın kuzeybatısında bulunan ve tarihte Çerkesya olarak adlandırılan bölgedir. Tarihi Çerkesya coğrafyası doğu-batı ekseninde Orta Kafkasya'da Terek nehri ile Karadeniz kıyıları arasındaki bölgeyi; kuzey-güney ekseninde ise Kuban nehri ile Abhazya, Karaçay ve Balkar toprakları, Gürcistan ve Osetya arasındaki bölgeyi içine alıyordu. Çerkesya'nın doğu kısmında yer alan Kabardey bölgesi 16. yüzyıldan itibaren diğer Çerkes prenslikleri ve bölgelerinden ayrılarak ayrı bir siyasi yapıya dönüştü. Günümüzde tüm tarihi Çerkes toprakları Rusya Federasyonu sınırları içinde yer almaktadır.

Yüz yıldan fazla süren ve 21 Mayıs 1864 tarihinde sona eren Kafkas-Rus Savaşı sırasında ve sonrasında Çerkeslerin büyük çoğunluğunun Osmanlı İmparatorluğu'na sürgün edilmesiyle Çerkesçe konuşanlar coğrafi olarak dağıldı. Anadolu'ya, Balkanlara ve Ortadoğu'ya yerleştirilen Çerkesler Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla farklı devletler içinde kaldılar. Kafkasya'da kalan Çerkesler ise belli bölgelerde toplanarak yeniden iskân edildi. Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında Çerkes nüfusunun

nispeten yoğun olduğu yerlerde özerk idari yapılar kuruldu. 1920'lerden bugüne adları, sınırları ve statüleri çok kez değişen üç federal cumhuriyet - Adıgey, Karaçay-Çerkes ve Kabardey-Balkar – bugün Çerkeslerin yaşadığı başlıca idari bölgelerdir. Bu üç cumhuriyet dışında Krasnodar ve Stavropol kraylarında, Kuzey Osetya'ya bağlı Mozdok rayonunda da Çerkes yerleşimleri bulunmaktadır. Bu tarihi süreç sonucunda Çerkesçe bugün Kafkasya'da adı geçen bölgelerde ve büyük bir Çerkes diasporasının bulunduğu Türkiye'de, Suriye, Ürdün ve İsrail'de konuşulmaktadır.

Lehçeler

Tarihi olarak Kuban nehriyle Karadeniz arasındaki bölgede konuşulan Batı lehçesi ile Kafkas Dağları'nın eteklerinde, Terek nehri havzasında konuşulan Doğu veya Kabardey lehçesi Çerkesçenin iki temel lehçesidir. Kabardey bölgesi (bugünkü Kabardino-Balkar Republic) sınırları içinde konuşulan Doğu Çerkesçesi (Kabardian), Büyük ve Küçük Kabardey alt lehçelerine veya ağızlarına ayrılır. Terek nehriyle ayrılan Küçük Kabardey ayrıca gayri resmi olarak Jilahstenev olarak da adlandırılır. 1820'lerde Kabardey bölgesinden Kuban nehrinin ötesine yerleşen Kabardeylerin konuştuğu *Kuban* (veya *Kuban-Zelençuk*), *Beslenev* ve Kuzey Osetya'da küçük bir Hıristiyan Çerkes cemaati tarafından konuşulan *Mozdok* Doğu (Kabardey) Çerkesçesinin diğer alt lehçeleridir (Taov 1997).

Batı Çerkesçesi nispeten homojen olan Kabardeyceden daha belirgin farklılıklar gösterir. Abzakh, Adamev, Bzhedugh, Mokhosh, Shapsugh, Hatuquev, Natkhvaj, Temirgoi, Zhanev vd. alt gruplara ayrılan Batı Çerkeslerinin geçmişte muhtemelen kendi lehçeleri ve bazı daha büyük toplulukların da alt lehçeleri vardı. Ancak, savaşın sona ermesinden ve sürgünden sonra bu lehçelerin çoğu hem Kafkasya'da hem de diasporada karışık yerleşme sonucu diğer Çerkes lehçeleri tarafından asimilasyon yoluyla kayboldu. Günümüzde Kafkasya'da, esas olarak

Adıgey Cumhuriyeti'nde Abzakh, Temirgoi, Bzhedugh ve Shapsugh ağızlarını konuşanlar yaşamaktadır (Price 2000:62-63). Doğu Çerkesçesi (Kabardeyce) Kabardey-Balkar ve Karaçay-Çerkes cumhuriyetlerinde, Batı Çerkesçesi ise Adıgey Cumhuriyeti'nde resmi dildir.

Rusya'da Çerkeslerin farklı adlarla tanımlanması ve bunun dilbilim literatürüne yansımaları karışıklığa yol açmaktadır. Sovyetler döneminde ortaya çıkan ve bugün de kullanılan terminoloji idari birim adlarını esas almaktadır. Buna göre, Adıgey'de yaşayanlar 'Adıgeyli' (adıgeyets), Karaçay-Çerkesya'da yaşayanlar 'Çerkes', Kabardey-Balkar'dakiler de 'Kabardey' (kabardinets) adlarıyla Adıgeylerin alt gruplarını oluştururlar. Buna bağlı olarak Sovyet/ Rus dilbilimi Kuzeybatı Kafkas Dil Grubu'nu 'Abhaz-Adıge dilleri' olarak adlandırır. Batı Çerkesçesini 'Adıgey dili', Doğu Çerkesçesini de 'Kabardey-Çerkes dili' olarak 'Adıge dilleri' altında sınıflandırır. Dolayısıyla alt lehçeler de (ağızlar) bu dillerin lehçeleri kabul edilir.

Bu terminolojinin Rusçadan İngilizceye ve diğer dillere yanlış aktarılması da başka bir karışıklığa yol açar. *Adyghe* terimi İngilizcede sıklıkla Batı Çerkesçesi (West Circassian) için kullanılır ve metinlerde "Adyghe and Kabardian" biçiminde bir kombinasyonla karşımıza çıkar (Oysa Kabardeyler de kendilerini Adyghe ve dillerini *Adyghebze* (Adyghe language) olarak adlandırır). *Adyghe* bazen 'Çerkes' (Circassian) ile eşanlamlı olarak da kullanılır. Bu kullanım, Rusça terminolojiyi esas almasına rağmen Rusçadaki Adıgeyli ve Adıge ayrımını göz ardı eder. ISO tarafından belirlenmiş uluslararası kod sisteminde de bu şekilde kayıtlıdır (ISO 639 – ady ve kbd).

Kafkasya'da alfabe çalışmaları

Çerkesler yazıyla çok eski dönemlerde tanışmalarına rağmen yazı

kullanmayı gerektiren şartlar oluşmadığı için (merkezi bir devlet yapısının olmaması, yazılı metinleri olan dinlerin yaygınlaşmaması, gelişmiş bir ticaret sisteminin yokluğu vb.) genel kabul edilmiş bir yazı sistemleri olmadı. İlk yazı denemeleri 19. yüzyıl başlarında görülmeye başladı. 1829 yılında Çarlık muhafız birliğinin Çerkes subaylarına Rusça öğretmekle görevlendirilen Petersburg Üniversitesi'nden İvan Gratsilevski, subayların aralarında kendi dillerinde haberleşmeleri amacıyla Rus alfabesinden bir uyarılama yaptı ve bu girişim muhafız birliğinde görevli iki genç subaya, Şora Bekmırza Noguma ve Sultan Han-Girey'e Çerkes alfabesi hazırlama konusunda ilham verdi (Zehok 1993:26-27).

Şora Noguma Rus harflerini esas alarak hazırladığı alfabenin basılması için hükümete yaptığı başvuru kabul edilmedi. Noguma daha sonra, 1843 yılında din adamlarının baskısıyla Arap harflerini esas alarak bazı eklemelerle bir alfabe daha hazırladı. Fakat bu alfabe de yetersiz kaldı ve kullanışlı olmadı (Hatalı 2000:205-106, Han-Girey 1992:95-96, Isayev 1979:83-184). Sultan Han-Girey de Rus harflerini esas alan 63 harflik bir alfabe hazırladı. Han-Girey'in notları günümüze ulaşmadığı için alfabesi hakkında ayrıntılı bilgi yoktur (Han Girey 1992:95-96). Bu örnekleri izleyerek 19. yüzyılın ikinci yarısında da çalışmalar devam etti. Umar Bersey 1853'te Tiflis'te "Bukvar çerkesskogo yazıka" ("Çerkes Dili Okuma Kitabı") ve 1858'de "Grammatika adıgeyskogo yazıka" (Çerkes Dili Grameri) adlı çalışmalarını yayınladı. Okuma kitabında Arap harflerini esas alarak hazırladığı alfabe ile yazılmış 80 kelimelik bir sözlük yer alıyordu. Bersey'in alfabesi 28 Arapça, 4 Farsça harften ve Çerkesçenin seslerini karşılamak için kendisinin yarattığı 14 özel işaretten oluşuyordu. Ünlüler ise alta ve üste konulan işaretlerle (esre ve ötre) karşılanıyordu (Zekoh 1993:28). Bersey'in kitabının yayınlandığı gün olan 14 Mart, 2000 yılından beri Çerkes Dili Günü olarak kutlanmaktadır.

1854'de British Philological Society tarafından basılan "A Dictionary of the Circassian Language" adlı çalışmasında Louis Löwe, Çerkesçenin her iki lehçesi için yanında Latin karşılıklarını da vererek Arap alfabesi kullandı. 1878 yılında Hacıbek Ançok, Bersey'in alfabesinde değişiklikler yaparak daha basit ve kullanışlı bir alfabe hazırladı. Alfabe 68 harften, bütün harfler de tek işarettten oluşuyordu. Ançok kendi alfabesiyle sözlü Çerkes edebiyatından çok sayıda eser derledi (Zekoh 1993:28). Nalçık Kabardey Okulu'nda öğretmen olan Kazi Hatohşoko'nun hazırladığı, çoğu Rus alfabesinden alınan 44 harften oluşan alfabe 1865 yılında basıldı. 1881 yılında şair Bekmırza Paşe Arap alfabesinden uyarladığı kendi alfabesiyle Çerkesçe eserler yazmaya başladı. 1890'larda ünlü Kafkasolog Lev Lopatinski, reforme ettiği Kiril-Rus alfabesi temelinde bir Çerkes alfabesi hazırladı. Onun etkisiyle 1906 yılında Pago Tambiy kendi alfabesini ve okuma kitabını hazırladı. 20. yüzyıl başlarında Arap harflerini esas alarak alfabe denemeleri yapan Mejid Fanziy, Hasan Yelberd, Nuriy Tsağo ve Talustan Şeretloko'nun da adlarını sayabiliriz (Hatali 2000:242-249).

Bazı Rus dilbilimciler ve Çerkes aydınları Çarlığın son döneminde Çerkes alfabesi hazırlama konusunda çabalasalar da devlet tarafından desteklenmeleri ve Çerkes halkının içinde bulunduğu tarihi koşullar yazının eğitim ve aydınlanma aracı olmasına izin vermedi. 1920 nüfus sayımına göre Kafkasya'da okuma yazma bilmeyen Çerkeslerin oranı % 90'ın üzerindeydi.

Osmanlı döneminde alfabe çalışmaları

Kafkasya dışında ilk alfabe denemesi 1897 yılında Ahmet Cavit Paşa tarafından yapıldı. Ahmet Cavit Paşa Arap harfleriyle hazırladığı

Çerkes alfabesini İstanbul'da taş baskıyla bastırarak halk edebiyatından derlemeler yapmaya başladı. Daha sonra Ahmet Cavit Paşa'nın başkanı olduğu Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti (1908-1923) tarafından İstanbul'da çıkarılan Ğuaze (Rehber) adlı gazetede bu alfabeyle yazılar yayınlandı, edebi ve dini kitaplar basıldı. Meşrutiyet döneminde alfabenin iki yeni baskısı daha yapıldı (Berzeg 1969:6). ("Adıge Yani Çerkes Lisanının Söylenişi Yazılışı" (Adıghe Bzeguim Yivuaçve Yitxaçve), Osmanlı İktisad Kütüphanesi, İstanbul, 1327).

Osmanlı Çerkes aydınları özellikle 1908-1920 arasında alfabe oluşturmak için yoğun çalışmalar yürüttüler. Ahmet Cavit Paşa'dan sonra bilinen ilk çalışmayı İstanbul'da doktor Mehmet Ali Pçehatluk yaptı. Pheçatluk'un Latin harfleriyle Osmanlıca açıklamalı olarak hazırladığı 'Adıge Alfıb' Çerkes Teavün Cemiyeti Alfabe Komisyonu tarafından Ğuaze gazetesinin 9 Haziran 1327 (1910) tarihli 12. sayısında ilan edilen karar uyarınca 1912'de (1329) yayınlandı. İstanbul'da yayınlanan, bilinen diğer çalışmalar şunlardır: Yusuf Suat Neğuç ve Ahmet Nuri Tsağo (1909), Adıghe Zauil (Çerkes Savaşçısı) (1915), Blenav Batuk Harun (1918), İbrahim Hıdzetl (1921).

Çerkeslerin yaşadığı Suriye, Ürdün, Mısır gibi ülkelerde de çoğunlukla İstanbul'da öğrenim görmüş, Çerkes İttihad ve Teavün Cemiyeti çevresinden aydınlar tarafından alfabeler hazırlandı. Mısır ordusunda paşa olan ve 30 yıldan fazla Avrupa'da görev yapan Muhamed Kemal Huaj, emekli olduktan sonra Suriye'de bir Çerkes köyüne yerleşti. 1910 yılında Arap harflerini esas alan bir alfabe hazırladı ve kendi parasıyla Çerkesçe eğitim veren bir okul açtı Circassian (Isayev 1979:187). Suriye'de kullanılan diğer bir alfabe, Çerkes Teavün Cemiyeti'nin ve Şimali Kafkasya Cemiyeti'nin çalışmalarına katılmış aydınlardan Harun Bateko tarafından hazırlandı. (Elifba vel Şerkesiyye, Şam, 1929). Latin esaslı bu alfabeyle Kuneytra Çerkes Oku-

lu'nda eğitim verildi. Çeşitli eserler ve 'Marg' (dua, Tanrı'ya yakarış) adlı bir gazete yayınlandı (1928-1931). Bu çalışmalar aralıklı olarak İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürdü. Yine bu dönemde şair ve yazar Ömer Hilmi Tsey Latin harflerine dayanan yeni bir alfabe yayınladı, fakat bu da uygulama alanı bulamadı. (Adighe Txibze (Adıge Alfabe Kitabı), Halep, 1926).

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki karışık dönem bu alfabelerin kullanımına ve kültürel faaliyetlerin gelişmesine imkân vermedi. Yine de İstanbul'da hazırlanan alfabeler, ders kitapları, edebi eserler Kafkasya'ya gönderildi.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Kafkasya'yı terk etmek zorunda kalarak Ürdün'e yerleşen yazar Şaban Kube burada yeni bir alfabe hazırladı (Adighe Alfibe, Şam-Amman, 1952). Esas olarak Kafkasya'daki Kiril esaslı Çerkes alfabesi sisteminin Latin harflerine uyarlanmasıyla meydana getirilen bu alfabeyle Ürdün, Suriye, Lübnan, Fransa ve ABD'de Kube'nin bazı eserleri basıldı, takvimler, muhtıralar yayınlandı. Türkiye'de de bu alfabeyle Sefer Berzeg tarafından 'Vatan Düşüncesi' adlı şiir kitabı basıldı. (Ankara, 1967).

Sovyetler Birliği döneminde alfabele çalışmaları

Çarlığın yıkılıp 1922'de Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra yazısı olmayan halklar için alfabe oluşturma çalışmaları başladı. Çerkesçenin iki lehçesi için çalışmalar ayrı ayrı yürütüldü. Batı Çerkesçesi için 1918'den 1927'ye kadar Arap harfli Çerkes alfabesi kullanıldı. 1927'de Rus dilbilimci Nikolay Yakovlev ve Çerkes meslektaşı Davud Aşhamaf tarafından hazırlanan Latin alfabesi, Adıgey Özerk Bölgesi'nde eğitim için kullanılmak üzere kabul edildi. 1938'de yine Yakovlev ve Aşhamaf tarafından hazırlanan Kiril alfabesine geçildi.

Kabardey-Balkar ve Karaçay-Çerkes bölgelerinde konuşulan Kabardey Çerkesçesi için 1917-1923 arasında Arap harfli, 1924'ten 1936'ya kadar Latin harfli alfabeler kullanıldı, 1936'dan itibaren de Tuta Borikuey'in hazırladığı ve bugün de kullanılan Kiril alfabesine geçildi (Tablo 1).

	Alfabe	Dönem
Doğu Çerkesçesi (Kabardey)	Arap	1917-1923
	Latin	1924-1935
	Kiril	1936 - günümüz
Batı Çerkesçesi	Arap	1918-1926
	Latin	1927-1937
	Kiril	1938 - günümüz

Tablo 1. Çerkesçe lehçelerinde yazabilmek adına Rusya'da kabul edilen alfabeler.

Batı ve Doğu lehçelerinin ses sayısı farklı olduğu için alfabelerindeki harf sayısı da farklıdır. Batı Çerkes alfabesinde 66, Kabardey alfabesinde 59 harf bulunmaktadır.

Eğitim

Çerkes diasporasının tarihinde ilk eğitim kurumu 1910 yılında İstanbul'da açılan Çerkes Teavün Mektebi oldu. Bu özel okulda Çerkesçe eğitim Arap harfli alfabeyle yapılıyordu. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı nedeniyle kapandı.

1918 yılında İstanbul'da kurulan Çerkes Kadınları Teavün Cemiyeti bir yıl sonra Çerkes Kız Numune Mektebi'ni açtı. Okulda 6 sınıfta 180 öğrenci öğrenim görüyordu. Öğrenciler İngilizce, resim, müzik,

jimnastik ve tiyatro eğitimi alıyorlardı. Çerkesçe eğitim için, önceki okuldan farklı olarak Latin alfabesi kullanılıyordu. Çerkes Kız Numune Mektebi 5 Eylül 1923'te kapatıldı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında başlayan Vatandaş Türkçe Konuş kampanyaları ve yasaklarla Çerkesçe köylere ve evlere hapsedildi. Kafkasya ile ilişkilerin de tamamen koptuğu bu dönemde, 50 yıl boyunca Çerkesçeye ilgili hiçbir faaliyet yapılamadı ve konuşan sayısı büyük ölçüde geriledi.

Türkiyeli Çerkesler ilk kez 1970'li yıllarda Kafkasya ile ilişki kurmaya, ziyaret etmeye başladılar ve Kiril alfabesiyle basılmış Çerkesçe kitaplarla tanıştılar. Ankara Kafkas Derneği'nin 1978 yılında Yamçı dergisinde yayınladığı alfabeler uzun bir aradan sonra dil konusunda atılmış ilk adımdı. Ancak zamanın siyasi atmosferi içinde Kafkasya'dan gelen Rus harfli kitaplar devlet tarafından hem bölücülük hem de de 'komünizm propagandası araçları' olarak görülüyordu. Sonuçta Çerkesçe okuma yazma öğrenme küçük bir çevrenin idealist çabası olarak kaldı.

1982 anayasasına "devletin dili Türkçedir" ve "Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilemez" maddeleri kondu. Türkiye'nin 1999 yılında Avrupa Birliği adaylığına kabul edilmesiyle dil üzerindeki yasaklar kalkmaya başladı.

2002'de radyo ve televizyonlarda "farklı dil ve lehçelerde" yayın yapılmasına izin verildi. TRT 2004 yılında haftada 1 gün 30 dakikalık Çerkesçe televizyon ve radyo yayınları yapmaya başladı. Sabah 6.30'da yapılan radyo yayınının hemen ardından Türkçe çevirisi, TV programlarında da altyazı verilmek zorundaydı. Sadece yetişkinlere yönelik müzik, belgesel ve haber programları yayınlanabiliyordu. Çocuklara dil öğretmeye yönelik programlar yine yasaktı. 2009'da TRT Kürdi kurulup 24 saat

yayına başladığında Çerkesçe radyo ve TV yayınlarına son verildi.

2006 yılından itibaren Kafkas Dernekleri Federasyonu Çerkesçe kurslar açmaya başladı. Eğitim materyalleri hazırlandı. Öğretmenler için eğitimler düzenledi. 2012-2013 eğitim yılında ortaokul (5-6-7-8. sınıflar) ders programına haftada iki saatlik seçmeli Çerkesçe dersi kondu. Sınıf açılmasının okul müdürünün inisiyatifine ve en az 10 öğrencinin başvuru şartına bağlı olmasının yanında Milli Eğitim Bakanlığı'nın dersi iki ayrı kategoride (Kiril ve Latin alfabelerine göre) açması, öğretmenlerin temininde ve eğitimindeki ilgisizliği Çerkesçe dersinin sembolik olarak kalmasına yol açıyor.

2011 yılında Kayseri Erciyes Üniversitesi'nde Çerkez Dili ve Kültürü bölümü açıldı, 2018-19 öğretim yılında öğrenci almaya başladı. 2013 yılında da Düzce Üniversitesi'nde Çerkez Dili ve Edebiyatı bölümü açıldı. Daha sonra adı Çerkez Dili ve Kültürü olarak değiştirildi, bu nedenle öğrenciler pedagoji dersi alma ve öğretmen olma imkanlarını kaybettiler. Bölümde yüksek lisans ve doktora programları da açılıyor. 2011 yılında Boğaziçi Üniversitesi'nde, 2023 yılında da Bahçeşehir Üniversitesi'nde seçmeli Çerkesçe dersleri müfredata kondu.

Pandemiyle birlikte uzaktan eğitimin yaygınlaşması Çerkesçe öğretiminde yeni bir çığır açtı. Çerkes sivil toplum kuruluşları tarafından ve özel girişimlerle çok sayıda online kurs düzenlendi.

Kafkasya'da Sovyetler Birliği'nin kuruluşunun ilk yıllarından beri okul sisteminin belli seviyelerinde (ilk-orta-lise) Çerkesçe eğitim veriliyor. Ancak Çerkesçe hiçbir zaman okullarda eğitim dili olarak kullanılmadı veya Rusça-Çerkesçe çift dilli eğitim uygulanmadı. Haftada belli saatlerde dil ve edebiyat dersleri olarak okul programlarında yer alan Çerkesçe, Haziran 2018'de kabul edilen yasayla 'zorunlu anadili dersi' olmaktan çıkarıldı. Bununla birlikte, Çerkes cumhuriyetlerinde dil alanında bugüne kadar oluşan büyük birikimden diaspora Çerkesleri de yararlanmaktadır.

Konuşan sayısı

Farklı ülkelere dağılmış ve hiçbir ülkede toplu halde yaşamayan Çerkeslerde dilini konuşan kişi sayısını belirlemek mümkün değildir. Kafkasya'daki cumhuriyetlerde Çerkesçe konuşanlar hakkında veri daha fazladır. 2010 genel nüfus sayımına göre Rusya Federasyonu'nda 716.966 kişi Çerkesçe konuşmaktadır (Doğu Çerkesçesi (Kabardey) 587.547 kişi, Batı Çerkesçesi 129.419 kişi). Son 2021 nüfus sayımının verileri henüz açıklanmamıştır.

Diasporada Çerkesçe konuşanlarla ilgili ancak gözleme dayalı tahminler yapılabilir. Geçmiş yüzyıllarda Kafkasya'daki Çerkes nüfusu hakkında kesin veriler yoktur. Birçok araştırmacı 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı topraklarına yerleşenlerin sayısının bir milyondan fazla olduğunu belirtiyor. Balkanlar'a yerleştirilen Çerkesler 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Anadolu'ya ve Ortadoğu'ya geçtiler. Kosova'da kalan küçük bir Çerkes topluluğu (yaklaşık 200 kişi) 1998'de anavatanlarına dönerek Adıgey Cumhuriyeti'ne yerleşti (Bersirov 1981; Özbek 1986).

Suriye'deki Çerkes köylerinin çoğu, 1967'de İsrail tarafından işgal edilen Golan Tepeleri'nde bulunuyordu. İşgalden sonra başkent Şam'a ve diğer bölgelere yerleştiler. 1970'lerin ortalarında Tolstoy Vakfı aracılığıyla Golan'daki topraklarından vazgeçmeleri karşılığında mülteci olarak ABD'ye kabul edildiler ve New Jersey'de küçük bir topluluk oluşturdular (Catford 1986: 240). 1980'lerde Suriye'de 40 bin (Smeets 1984: 53), Ürdün'de 30 bin (Smeets, ibid.), İsrail'de 3 bin (Catford 1986: 240) Çerkes yaşıyordu. Suriye'de 2012'de başlayan ve iç savaşa dönüşen çatışmalar nedeniyle Şam, Halep ve Humus'ta yaşayan Çerkeslerin çoğu dünyanın değişik ülkelerine dağıldılar. Son elli yılda göçmen olarak ABD'ye ve batı Avrupa ülkelerine giden Çerkesler de bu ülkelerde küçük topluluklar oluşturdular.

Suriye’de dil hakları olmamasına rağmen Çerkesler, nüfuslarının fazla olması ve genelde köylerde yaşamaları nedeniyle dillerini nispeten korudular. Ürdün’de ise Çerkesler çoğunlukla Amman ve çevresinde yaşadığı için, okulları olmasına rağmen dil kaybına daha çok uğradılar. Çerkes diasporası içinde dillerini en iyi koruyan grup İsrail Çerkesleridir. 3-4 bin kişilik topluluğu hemen hemen tek bir köyde (Kfar-Kama) yaşaması, devlet tarafından desteklenmeleri dillerini bugüne kadar korumalarını sağladı.

Türkiye’de Çerkesçe konuşanların sayısı ile ilgili tek resmi veri, ilki 1927 yılında yapılan ve ‘anadili’ ile ilgili soruların yer aldığı nüfus sayımı sonuçlarıdır. 1965’e kadar yapılan yedi sayımın sonuçları kamuoyuna açıklanmış, 1965-1985 yılları arasındaki dört sayımda elde edilen sonuçlar ise kamuoyuna açıklanmayarak sadece ilgili devlet kuruluşlarına verilmiştir. Anadille ilgili sorular 1985’e kadar sayımlarda yer almış, fakat 1985’te DİE yetkilileri ‘bölücülükle’ suçlanıp yargıldıktan sonra, 1990, 1995 ve 2000 sayımlarında bu sorular kaldırılmıştır (Bildirici 1997, cited in Dündar 2000:65).

Gerçeklikten çok uzak olmasına karşın, fikir vermesi bakımından bu sayımlarda elde edilen verilere göz atmakta yarar var. Sayım istatistiklerinde Çerkesçeyi anadili olarak konuşanlar ve ikinci dil olarak konuşanlar ayrı ayrı gösterilmiş. Bu sonuçlara göre Çerkesçe, Türkçe, Kürtçe ve Arapçadan sonra dördüncü dil olarak görünüyor (Dündar 2000).

	Anadili	İkinci Dil	Toplam	Türkiye Nüfusu	%
1927	95901	-	95901	13.629.488	7.04
1935	91972	14703	106675	16.157.450	6.60
1945	66691	9779	76470	18.790.174	4.07
1950	75837	-	75837	20.947.188	3.62
1955	77611	22861	100407	24.064.763	4.17
1960	63137	65061	128198	27.754.820	4.62
1965	58339	48621	106960	31.391.421	3.40

Tablo 2. Sayım sonuçlarına göre Türkiye’de Çerkesçe konuşanların sayısı.

Türkiye’de 600 civarında Çerkes yerleşimi bulunuyor. Bu bilgiye ve 19. yüzyılda gelen nüfus hakkındaki verilere bakarak Türkiye’de Çerkes nüfusunun 2 ila 3 milyon olduğu tahmin edilebilir. Çerkeslerin Türkiye’de dağılık yerleşimi, 1960’lardan itibaren başlayan yoğun kentleşme sonucu köylerden kentlere göç, dil üzerindeki baskılar ve yasaklar, Çerkesçenin sosyoekonomik getirisinin olmaması vd. nedenlerle bugün orta yaşın altındakilerin dil bilme oranı düşüktür. Çocuk yaştakilerde ise dil bilme istisnai bir durumdur.

Kaynakça

- Bildirici, F. (1997). “Azınlıklarını saymayan ülke”, Gazete Pazar, 30 Kasım 1997.
- Bleichsteiner, R. (1923). “Zum Protohattischen.” Berichte des Forschungs-Institutes für Osten und Orient, Bd. 3, s. 102-6.
- Bleichsteiner, R. (1930). “Die werschikisch-burischkische Sprache im Pamirgebiet und ihre Stellung zu den Japhetitensprachen des Kaukasus.” Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik 1.
- Bleichsteiner, R. (1937). “Die kaukasische Sprachgruppe.” Anthropos, no. 32.

- Colarusso, J. (1994). "Proto-Northwest Caucasian (or How to crack a very hard nut)." *Journal of Indo-European Studies* 22 (1/2), 1-36.
- Dündar, F. (2000). *Türkiye nüfus sayımlarında azınlıklar. Çivi yazıları*, İstanbul.
- Forrer, E. (1919). "Die acht Sprachen der Boghazköy-Inschriften." *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse* 53, 1029-1041.
- Han-Girey, S. (1992). *Zapiski o Çerkesii (Circassia notes)*, Elbrus Yayınevi, Nalçık.
- Hatalı, Ş. V. (2000). *Adıgebzem yi thıde (History of Adyghe)*, Nalçık.
- İsayev M. İ. (1979). *Yazıkovoye stroitelstvo v SSSR (Language Policies in the USSR - The Process of Forming the Writings of the Peoples of the USSR)*, Moscow.
- Kuipers, A. H. (1951). *A Contribution to the analysis of the Qabardian language*. PhD Dissertation, Columbia University.
- Kuipers, A. H. (1960). *Phoneme and morpheme in Kabardian (Eastern Adyghe)*. The Hague: Mouton & Co.
- Kuipers, A. H. (1975). *A dictionary of Proto-Circassian roots*. Lisse, Netherlands: The Peter de Ridder Press Publications on North Caucasian Languages.
- Nichols, J. (1997). "Nikolaev & Starostin's North Caucasian etymological dictionary and the methodology of long-range comparison: an assessment." Paper presented at The Tenth Biennial Non-Slavic Languages (NSL) Conference, University of Chicago, Thursday-Saturday, 8-10 Mayıs 1997.
- Pliev, R. S. (1992). *Nakhskie yaziki: Klyuch k ètrusskim tainam (The Nakh Languages: The Key to Etruscan Secrets)*, Grozny.
- Price, G. 2000. "The North-West Caucasian Family" In *Encyclopedia of the languages of Europe*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Starostin, S. (1997). "Reconstruction of Proto-North-Caucasian: Response to J. Nichols." Paper presented at The Tenth Biennial Non-Slavic Languages

(NSL) Conference, University of Chicago, Thursday-Saturday, 8-10 Mayıs 1997.

Starostin, S. A. & S. L. Nikolaev (1994). North Caucasian etymological dictionary. Moscow.

Taov Kh. T. (1997). Problemları Kabardino-çerkesskoy dialektologii, Kabardino-Balkarskiy Gos. University, Nalçık.

Tuite, K. (1997). "Pelops, the Hazel-Witch and the Pre-Eaten Ibex: on an ancient Circumpontic symbolic cluster", *Antiquitates Proponticæ, Circumpon-ticæ et Causicæ II*.

Tuite, K. (1998). "Evidence for prehistoric links between the Caucasus and Central Asia: the case of the Burushos." In V. Mair (ed.), *The Bronze Age and Iron Age peoples of Eastern Central Asia*, 448-475. Washington, D.C.: Institute for the Study of Man.

Zekoh, U., S. (1993). *Kratkiy kurs adıgeyskoy grammatiki I (A short course in Adyghe Grammar I)*, Maykop.

3 Hemşince

Neşe Kaya

Hemşinlerin mevcut coğrafyası ve bölgesel dağılımı üzerine notlar

Kuzey Anadolu Dağları, Türkiye'nin kuzey kıyı şeridi boyunca uzanır. Karadeniz kıyı şeridi ve Pontus Dağları arasında, Trabzon, Rize ve Artvin şehirlerine ev sahipliği yapan 'ince' bir arazi şeridi bulunmaktadır. Bugün Türkiye'de "Doğu Karadeniz" olarak adlandırılan bu topraklar, biri Hemşinler olarak bilinen çok sayıda topluluğa ev sahipliği yapmaktadır. Hemşinler için kullanılan pek çok isim vardır. "Hemşin" veya "Hemşinli" isimleri Türkçedir ve Türkiye'de yaşayan tüm Hemşinler tarafından benimsenmektedir. "Homşetsi", "Hamşetsi" ve "Hamşen", ana dillerinde mevcut olan otonomlardır. Bu yazıda, Hemşin terimini kullanacağız.

Bugün Hemşinler, Rize Çayeli'nden Artvin Kemalpaşa'ya kadar uzanan bölgede, Gürcistan-Türkiye sınırında yaşamaktadır. Hemşinler Müslümandır¹ ve coğrafi olarak Doğu Hemşinler (Hopa Hemşinleri olarak da bilinirler) ve Batı Hemşinleri (Baş Hemşinleri olarak da bilinirler; Aksu 2014, Vaux 2007) olarak ikiye ayrılırlar. Doğu Hemşinleri çoğunlukla Artvin ilinin Hopa, Kemalpaşa ve Borçka ilçelerinde yaşarlar. Batı Hemşinleri ise ağırlıklı olarak Rize (Çamlıhemşin, Hemşin, Pazar, İkizdere, Çayeli, Ardeşen ve Fındıklı ilçeleri), Trabzon (Araklı ilçesi) ve Erzurum'da (İspir, Uzundere, Tortum, Narman ilçeleri) yaşamaktadırlar. 1877/78 Rus-Türk Savaşı öncesinde ve sırasında başta Fındıklı ve

¹ Hemşinlerin Hıristiyanlıktan İslam'a geçişi 1700'lerin sonunda tamamlanmıştır (Simonian 2007: 61-66).

Hopa'dan göç etmiş ve Düzce ve Adapazarı'na yerleşmiş Hemşinler de vardır. Türkiye'de İstanbul, İzmir ve Ankara gibi büyük şehirlerde yaşayan önemli sayıda Hemşinin yanı sıra, Kazakistan ve Kırgızistan'da yaşayan Hemşinler de mevcuttur. Bunlar, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Gürcistan SSC tarafından ilhak edilen Batum'da ve çevresinde kalmayı seçen Hopa Hemşinlerinin torunlarıdır. Batum'da kalan Hemşinler daha sonra Stalin döneminde 1940'larda Kazakistan ve Kırgızistan'a sürülmüştür. Müslümanlardır ve hala Hemşince konuşmaktadırlar. Rusya'da Krasnodar ve Soçi'de; Abhazya'da Sohum ve Gagra'da yaşayan ve Kuzey Hemşinleri olarak adlandırılan Hemşinler de vardır (Vaux 2007). Ermeni Apostolik Kilisesi'ne mensup olan Kuzey Hemşinleri kendilerine Hamşehahay (Hemşin Ermenileri) demektedir ve Hemşince konuşmaktadırlar. Bu grup, inançlarını özgürce yaşayabilmek için 1800'lü yıllarda Hemşin topraklarından Trabzon, Ordu, Giresun ve Samsun'a, ardından 1915 Ermeni Soykırımı sırasında Abhazya ve Soçi'ye göç etmek zorunda kalmıştır.

Türkiye'deki Hemşin nüfusu için resmi nüfus sayımı verileri bulunmamasıyla birlikte, çoğunluğun Hemşin olduğu köy ve kasabaların resmi nüfus istatistiklerine dayanan çeşitli nüfus tahminleri bulunmaktadır. Simonian (2007:xxi), Rize'deki Batı Hemşinlerin sayısının 29.000 civarında, Hopa'daki Doğu Hemşinlerin sayısının ise 26.000 civarında olduğunu tahmin edildiğini yazar. Adapazarlı bir Hemşin olan Mine Üçüncü, Adapazarı ve Düzce'de yaşayan Hemşinlerin (eğitim amacıyla mevsimsel olarak göç eden çok sayıda Hemşin hariç) 2000 civarında olduğunu tahmin etmektedir (Üçüncü, 2014: 42-45). Ayrıca, İstanbul, İzmir, Bursa ve Ankara gibi büyük şehirlerde yaşayan Hemşinlerin sayısının, memleketlerinde kalmış olan Hemşinlerin sayısından daha fazla olduğu düşünülmektedir. Rusya, Abhazya, Kazakistan ve Kırgızistan'a yerleşen Hemşin nüfusunun yaklaşık 3000 olduğu tahmin

edilmektedir. Bunların ışığında, Simonian, dünya çapında yaklaşık 150.000 Hemşin olduğunu tahmin etmektedir (2007: xxi).

Hamşetsnaka kısa bir bakış

Türkçede “Armeni”, “Ermença”, “Hemşin dili” veya “Hemşince” olarak adlandırılan bu dil, Hemşinler tarafından kendi dillerinde “Homşetsnak”, “Hamşetsnak”, “Homşetsma”, “Hamşetsma” olarak adlandırılmaktadır. Dil koduna, yaşanan bölgeye ve bazen de siyasi görüşlere bağlı olarak hangi ismin kullanıldığı değişebilir. Biz Hamşetsnak diyeceğiz. Hamşetsnak, “UNESCO Tehlike Altındaki Dünya Dilleri Atlası”na göre “kesinlikle tehlike altında” olan bir Batı Ermenicesi değişkesidir.² Günümüzde Türkiye’de yaşayan Hemşinler arasında Türkçeye ek olarak Hemşince konuşanlar yalnızca Doğu Hemşinleridir. Dillerini ana dillerinde Homşetsnak veya Hamşetsnak olarak, Türkçede ise Hemşince olarak adlandırmaktadırlar. Ataları Hopa’dan Adapazarı ve Düzce’ye göç etmiş olan Hemşinlerin de bir kısmı Hemşince konuşmaktadır. Düzce ve Adapazarı’nda, bu şehirlerde yaşayan Hemşinler tarafından “Hemşince konuşanlar ve konuşmayanlar” olarak ayırt edilen beş Hemşin köyü bulunmaktadır. Adapazarı’nın Açmabaşı, Düzce’nin Hemşin ve Karatavuk köylerinde yaşayan Hemşinler Hemşince konuşurken; Düzce Yenice köyü ve Adapazarı Paralı köyünde yaşayan Hemşinler dili konuşmamaktadır. Bu köylere ek olarak Adapazarı’nın Karapelit, Çakmaklı ve Kestanepınarı köylerinde yaşayan konuşurlar da bulunmaktadır. Batı Hemşinler uzun zaman önce dillerini kaybetmişlerdir (yalnızca yaklaşık 50 kişi hala dili konuşmaktadır) ancak hala birçok yer adı, aile adı, bitki, böcek, hayvan ve geleneksel tarım aletleri isimlerinin Hemşincesini aktif olarak kullanmaktadırlar. Batı Hemşinlerin

² <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192416> Erişim tarihi: 17.12.2022

hayatlarının parçası olmaya devam eden bu korunmuş Hemşince sözcüklerin hemen hemen hepsi Doğu Hemşinler tarafından konuşulan Hemşince de bulunmaktadır.

Son yirmi yılda Hemşincenin belgelenmesine yönelik artan bir ilgi ve buna dair önemli çalışmalar olmasına rağmen, Hemşince hala az araştırılmış bir dildir; kapsamlı bir şekilde belgelenmemiş ve incelenmemiştir.³ Hemşince üzerine en etraflı rapor Bert Vaux (örn., Vaux 2007) tarafından yayınlanmıştır. Son yıllarda, Türkiye'deki Hemşinler arasında Hemşetsnakın belgelenmesine yönelik ilginin artmasıyla birlikte, Mahir Özkan'ın *Hamşetsnag Hamşenehayeran (Hemşince)*, basılmakta ve Huriye Şahin'in *Hamşetsnak Lizu Kidanutun (Hemşince Dil Bilgisi, 2019)* eseri gibi Hemşetsnak konuşurları tarafından yazılan kitaplar yayınlanmıştır. Bu çalışmadaki veriler, Neşe Kaya Özkan, Songül Gündoğdu, Mahir Özkan ve Hikmet Akçiçek'in Hemşincenin gramerini belgelemek üzerine gerçekleştirdikleri çalışmadan alınmıştır.⁴

Hamşetsnak, yüzlerce yıldır Türkçe, Yunanca, Lazca ve Gürcüce ile temas halinde olan bir Batı Ermenicesi değişkesidir. Klasik ve Orta Ermeniceden (Vaux 2007: 265) miras özellikler barındıran ve hem Türkî dillerle hem de Hint-Avrupa dilleriyle tipolojik ortaklıklar sergileyen Hamşetsnak, içinde olduğu benzersiz temas durumundan kaynaklanan eşsiz özelliklere sahiptir.

Bert Vaux (2007: 259), Hamşetnakı Batı Ermenicesi değişkelelerinin kuzeydoğu alt grubuna ait Ermenice değişkelerinden biri

³ Simonian'da (2007) belirtildiği üzere, Hemşince üzerine en eski eser 1910'larda Gürcü tarihçi ve dil bilimci Nikolai Marr tarafından yazılmıştır. Ayrıca, 1900'lü yılların başında Hrachya Acharyan tarafından Hemşince değişkeleri üzerine yapılan bir çalışma da vardır. Hemşince üzerine kısa notlar içeren daha yakın tarihli bir çalışma ise, 1967'de Fransız filolog Georges Dumézil tarafından yapılmıştır. Son olarak, Alman filolog Uwe Bläsing, Türkiye'deki Batı Hemşinlerin Türkçesinde korunmuş olan Hemşince sözcükleri belgelemiştir. Ne yazık ki, bu çalışmaların Türkçe veya İngilizce çevirileri mevcut olmadığı için birçok Hemşin bu kaynaklardan faydalanamamaktadır. Ayrıca bakınız: Bläsing (2007).

⁴ Planlanan başlık: *Hamshetsnagin Hame Gramer Me/Hemşince İçin Bir Gramer*

olarak sınıflandırır, çünkü Hamşetsnak, Batı Ermenicesi değişkelelerini doğu grubundakilerden ayıran bir dizi dilbilimsel özelliğe sahiptir. İlk olarak, Vaux (2007), Hamşetsnakın da dahil olduğu batı değişkelerinde soluksuz ötümsüz patlamalıların ötümlü olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, saha çalışmamızda, *k'edal* 'kaşık', *k'ezi* 'sana', *k'eloğ* 'kafa' gibi soluksuz ötümsüz patlamalıları içermeye devam eden sözcükler gözlemledik. İkincisi, diğer batı lehçelerine benzer şekilde, Hamşetsnak sözcüğün sonuna gelen *-n* (*tun* 'sen.tekil') ile ikinci tekil adıl oluşturur. Hamshetsnak, biçimbilimsel olarak incelendiğinde, (1)'de de görülebileceği üzere şimdi(ki) zaman ve bitmemiş bildirme zamanını oluşturmak için *-g(u)* ekini kullanır:

(1) a. Yes torx-i-gu-m.	b. Yestorx-e-gu-Ø.
Ben kaz-TE-BILD-ŞİM.1T	Ben kaz- TE-BILD-GEÇ.1T
'Ben kazıyorum/kazarım.'	'Ben kazıyordum.'

Hamşesnakta, çıkma durum eki gösteren tekil son ek, (2)'de görüldüğü gibi, diğer Batı Ermenicesi değişkelerine benzer şekilde, *- a*'dır.

- (2) mektab-**a**-n
okul-ÇIK-BELG
'okuldan'

Son olarak, diğer Batı Ermenicesi değişkelerine benzer şekilde, Hamşetnak, (3)'te görüldüğü gibi kalma durumu belirtmek için *- i* ile biten nominatif/akuzatif veya genitif/datif kullanır:

- (3) ard-**i**-n
tarla-KAL-BELG
'tarlada'

Hamşetnaktaki eylem dizgesi, zaman, görünüş, kiplik, çatı ve uyum kodlayan zengin morfolojik örüntüler sergiler. Kökdil-Ermeniceye benzer şekilde, Hamşetnakin sırasıyla (4), (5), (6), (7) 'de gösterildiği gibi - e-, -i-, -a - ve -u- tema ünlüleriyle işaretlenen dört eylem çekimi vardır:

(4) Tun keʃ-e-gu-s.
sen.T sür-TE-BILD-ŞİM.2T
'Sen sürersin.'	(5) Tun tertʃ-i-gu-s.
sen.T koş-TE-BILD-ŞİM.2T
'Sen koşarsın.'
(6) Tun ert-a-gu-s.
sen.T git-TE-BILD-ŞİM.2T
'Sen gidersin.'	(7) Tun desn-u-gu-s.
sen.T gör-TE-BILD-ŞİM.2T
'Sen görürsün.'

Eski-Ermenice -u- çekimi Hamşesnakta kısmen kaybolmuştur. Bu çekimin belgelendiği sadece birkaç fiil vardır: *arnush* 'almak', *desnush* 'görmek' ve *kednush* 'bulmak'.

Hamşetsnak içsel değişimler geçirmiş ve (8)'de görüldüğü gibi *ertush* 'gitmek' gibi bazı eylemlerin şimdiki ve geçmiş (geniş zaman) zaman biçimlerinde başkalaşmalı biçimler ortaya çıkmıştır.

(8) a. Yes g'-ert-a-m.
Ben BILD-GIT-TE-ŞİM.1T
'Ben giderim/gidiyorum' | b. Yes kena-ts-i.
Ben git.GEÇ-GÖR-GEÇ.1T
'Ben gittim.' |
|---|--|

Hamşetsnak ayrıca genel olarak bükümlü biçimdizim gösterir. Özellikle de (9) ve (10)'da görüldüğü -a ve i 'nin sırasıyla zaman ve kişi bilgisini taşıdığı yerlerde geçmiş zaman oluşumunda bunu görmek mümkündür.

durumlarını işaretlerken; canlı varlıklarda belirtme, yönelme, tamlayan ve kalma durumlarını işaretlerler.

Hamşetnak ayrıca, Klasik Ermenicedeki -s, -d ve -n gösterimsel biçimcilerinin orijinal anlamlarını ve işlevlerini korumuş olmasıyla özeldir. (13)'te görüldüğü gibi, bu biçimciler, sırasıyla konuşmacının yakınındaki varlığa, konuşulanın yakınındaki varlığa ve konuşmacının ve konuşulanın algısının dışındaki varlıklara atıfta bulunmak için kullanılırlar (Vaux, 2007):

- (13) a. Gov-u-s pern-a!
 inek-BEL-GÖS yakala-BUY.2T
 ‘İneği yakala!’ (inek konuşan kişiye daha yakındır)
- b. Gov-u-d pern-a!
 inek-BEL-BELG yakala-BUY.2T
 ‘İneği yakala!’ (inek hitap edilen kişiye daha yakındır)
- c. Gov-u-n pern-a!
 inek- BEL-BELG yakala-BUY.2T
 ‘İneği yakala!’ (inek gitmiştir ve konuşanın da hitap edilenin de görüş açısından çıkmıştır).

Vaux (2007: 265), Hamşetsnaki, “modern Ermenicenin en antik, en yaratıcı ve en yenilikçi değişkelerinden biri” olarak tanımlamaktadır. Bu tanımını, bir kısmından yukarıda bahsettiğimiz Klasik Ermeniceden miras dilsel özelliklere ve içinde olduğu eşsiz temas durumunda zamanla geliştirmiş olduğu özelliklere dayanarak yapmıştır.

Hemşin dilinin sergilediği yenilikler arasında Vaux (a.y.), *a* sesinin bir genizsil ünsüzden önce geldiğinde *o* sesine dönüştüğü genizsil yükseltmesini, gelecek zamanı oluşturmak için durum ortacı *oɣ-* kullanımını (*Xepoyum* ‘Kapatacağım’), *-di* sonekinin ikinci tekil şahıs şimdiki zamanın hikayesi olarak kullanılmasını (*Xepegud(i)* ‘Kapatıyordun’), diğer değişikliklerin hepsi mastar soneki olarak tema ünlülerine bağlı olarak *el-*, *al-*, *il-* ve *ul-* biçimlerini kullanırken, Hemşincenin tüm eylemler için *-uş*’u kullanmasını sayar. Örneğin, ‘bulmak’, ‘söylemek’, ‘okumak’ ve ‘varmak’ eylemlerinin mastar halleri sırasıyla *kednuş*, *asuş*, *gartuş* ve *pobuş*’tur. Bu eylemlerin getirdiği tema ünlüleri, eylemler zaman, görünüş ve kiplik ile belirtili olduğunda görülürken, diğer batı değişikliklerinde eylemlerin mastar hali de tema ünlüleri taşımaktadır.

(14) ve (15)’te görüldüğü üzere, Hamşetsnakta *unuş* eylemi, İngilizce ‘to have’ (sahip olmak) eylemine benzer bir şekilde, geçişli fiillerde yakın geçmiş zaman ve belirli geçmiş zaman oluşumunda yardımcı sözcük olarak kullanılır. Hamşetsnak bu özelliği, Batı Ermenicesinin *Xodochur* değişkesi ile paylaşmaktadır.

(14) Yes kitab-Ø-e kezi dev-adz-un-im.
Ben kitap-BEL-BELG sen ver-GÖR-have-ŞİM.1T
‘Ben kitabı sana verdim.’

(15) Yes kitab-Ø-e kezi dev-adz-un-e.
Ben kitap-BEL-BELG sen ver-GÖR-have-GEÇ.1T
‘Ben kitabı sana vermiştim.’

(16)’da görüldüğü gibi, geçişsiz fiiller, bitmişlik zamanını oluşturmak için ‘olmak’ eylemini yardımcı sözcük olarak kullanırlar.

- (16) a. Eng-adz-im.
düş-GÖR-ŞİM.1T
'Düşüm.'
- b. Eng-adz-e.
düş-GÖR-GEÇ.1T
'Düşmüştüm.'

Hamşetsnak, Türkçe gibi, boş özne gösteren (yansız) bir Özne-Nesne-Eylem dilidir. Bu benzerlik tamamen rastlantısal olsa da, Vaux (2006) Batı Ermenicesini tipolojik olarak Türkî dillere yaklaştıran diğer dilbilimsel özelliklere dikkat çekmektedir. Bu özelliklerden biri ilgi tümceciklerinin oluşumu ve yeridir. Batı Ermenicesi gibi Hamşetsnak da ilgi tümceciklerini ortaç ekiyle oluşturur ve ilgi tümceciklerini adın önüne yerleştirir. (17)'yi, Türkçe karşılığını gösteren (18) ile karşılaştırın.

- (17) Comp-u-n vaan nest-adz mart-un des-a.
Yol-TAM-BELG üstünde otur-ORT adam-BEL-BELG gör-GEÇ.1T
'Yolda (yolun üstünde) oturan adamı gördüm.'

- (18) Yol-da otur-an adam-ı gör-dü-m.
yol.KAL otur.ORT adam-BEL gör-GEÇ-1T
"Yolda (yolun üstünde) oturan adamı gördüm."

Başka bir olası Türkçe etkisi, (19)'da görüldüğü gibi Hamşinnakta *ta* (eğer) belirticisi kullanılarak 'evet-hayır soruları' oluşturulmasıdır. Daha ayrıntılı bir tartışma için Vaux'a (2007) bakınız.

- (19) Yes erond im ta?
Ben güzel KOŞ.1T SOR
'Ben güzel miyim?'

Ermenice, ön Hint-Avrupa dilleriyle arasında çok sayıda uyumsuzluğa sahip olmasıyla bilinir. Klasik Ermenice ve Türkçeden özellikler taşıyan Hamşetnakın da kendisini Hint-Avrupa dillerinden ayıran birçok özellik sergilemesi, bu sebeple şaşırtıcı değildir.

Hemşin halkının ve Hamşetsnakın tarihi üzerine

Ne yazık ki, Hemşinlerin tarihi üzerine çok az yazılı belge mevcuttur. Ghewond, Stepanos Taronetsi ve Mamikonian gibi bazı ortaçağ Ermeni tarihçileri, sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Sevan Gölü'nün batısından Pontus'a gerçekleşen bir Ermeni göç dalgasından kısaca bahsetmektedir. Bu kaynaklara dayanarak, Hemşin isminin bugünkü konumu ve kökeni, Arap istilasından kaçmak için Şapuh Amatuni ve oğlu Hamam'ın önderliğinde 790 yılı civarında Pontus'a göç eden Ermenilerle ilişkilendirilebilir. Mamikonyan'a göre, Hamam'ın şehri olan Tambur'un Gürcistan Prensi tarafından getirilen Pers birlikleri tarafından tahrip edilmesi üzerine, Hamam 'kendi ismini taşıyan' yeni bir şehir yaratmıştır: Hamam-a-şen (Hamam tarafından inşa edilmiş olan veya Hamam'ın yaşadığı yer). Hemşin isminin buradan türetilmiş olduğu düşünülmektedir (Simonian 2007: 20-21). Hemşin Beyliği, 1486'da Osmanlılar tarafından fethedilene kadar varlığını sürdürmüştür. Osmanlı fethi sonrası dönemde, din değiştirmenin ve İslamlaşmanın Batı Hemşinlerin dil kaybı sürecini nasıl etkilediği önemli bir konudur. Osmanlı kayıtlarını ve Alman botanikçi Karl Koch ve Kastilya elçisi Ruy Gonzales de Clavijo gibi geleneksel Hemşin topraklarına seyahat etmiş kişilerin sağladığı Ermenice el yazmalarını, günlükleri ve

notları analiz eden Simonian (2007: 73), Hemşin'in on yedinci yüzyılın başlarına dek hep Hıristiyan bir bölge olduğu sonucuna varmıştır.

Daha önce de belirttiğimiz üzere, Batı Hemşinleri günümüzde yalnızca Türkçe konuşmaktadır. Türkçelerinde bulunan Ermenice yer adlarının ve etno-ekolojik sözcüklerin varlığı, Hemşinlerin etnik kimlikleri hakkında şiddetli müzakerelere sebep olmaktadır. Buna ek olarak, Batı Hemşinlerinin geçmişte anadilleri Hemşince olan fakat bir noktada dillerini yitiren bir grup mu olduğu yoksa yalnızca Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önce Ermenilerle aralarındaki temas sebebiyle Ermeniceden bazı sözcükler mi ödünç aldıkları sorusunu da uyandırmaktadır. Bugün Rize Çamlıhemşin'de yaşayan Hemşinlerin çoğu, Türkçeden başka bir dilleri olmadığını söylemekte ve atalarının geçmişte Hemşince konuşup konuşmadıklarını bilmediklerini belirtmektedir.

Batı Hemşinlerin ne zamana kadar Hemşince konuşmuş olduğu kesin olarak belirlenemese de, on dokuzuncu yüzyılın başlarında hala konuşuluyor olması kuvvetle muhtemeldir (Bläsing, 2007: 279-280). Simonian'da (2007:77) belirtildiği gibi, Gürcü dilbilimci Nikolai Marr, 1910 tarihli "Türkiye Lazistanı" üzerine makalesinde, Hemşinlerin "inançlarını değiştirmiş olmanın ötesinde ana dillerini de neredeyse tamamen unutmuş olduklarını" bildirmiştir. Batı Hemşinlerin atalarının bir zamanlar Hemşince konuşmuş olduğunu gösterebilecek Batı Hemşinlerin Türkçesinde karşımıza çıkan çok sayıda Hemşince yer adları, eser isimleri ve etno-ekolojik sözcüklere ek olarak, Batı Hemşinler arasında hala Hemşince konuşan bazı Hemşin bireylerin olduğunu da yeni öğrendik. Temmuz 2022'de gerçekleştirdiğimiz röportajda, Fındıklı'da (Rize) yaşayan 84 yaşındaki bir Hemşin kadın, anneannesinin eskiden "Ermença" (Hamşetsnak) konuştuğunu söy-

ledi. “Kendi aralarında çok neşeli bir şekilde konuşurlardı: Ermençe konuşmayı çok severlerdi.” dedi. Benzer şekilde, Rize’nin Çayeli ilçesindeki Raşot Vadisi’nde halen Hemşince konuşmakta olan yaklaşık 50 Hemşin birey olduğunu daha yeni öğrendik. Dillerine Homşetsnak veya Hamşetsnak diyen Doğu Hemşinlerinin aksine, konuştukları dile Ermenice demektedirler. Bu beyanlar, Rize ve çevresinde yaşayan Batı Hemşinlerinin atalarının Hemşin dili konuştuklarını fakat on dokuzuncu yüzyılda bu dili kaybettikleri iddiasını kuvvetlendirmektedir. Dil kaybı, ağırlıklı olarak dili konuşan topluluğun anavatanlarından göç etmesi sebebiyle yaşanır. Hemşince durumunda ise, dil geleneksel Hemşin topraklarını (yani bugünkü Rize Hemşin ve Çamlıhemşin ve çevresini) terk etmiş olan Hemşinler arasında daha fazla korunmuştur.

Simonian (2007), Batı Hemşinlerinin yaşadığı dil kaybının sebepleri arasında Hemşin Ermenilerinin İslam’a geçmelerini ve Osmanlı sistemine entegre edilmelerinin derecesini öne çıkarmaktadır. Simonian, Osmanlı İmparatorluğu’nda insanların kendilerini belirli bir dini topluluğa ait olarak tanımladıkları “millet” kavramına değinir. Ermenice konuşmanın Hıristiyan olmakla (Türkçenin ise Müslüman olmakla) ilişkilendirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde “millet” sistemi çerçevesinde oldukça yaygındı. Dolayısıyla o dönemde Ermeni olmak, Ermeni Apostolik Kilisesi’nin bir üyesi olmakla eşdeğerdi. O dönemde, ulus devletlerde olduğu gibi dil ve etnik kökenden ziyade, dilin kişinin dininin göstergesi olduğunu görüyoruz. Dilbilimsel antropologlar Irvine ve Gal, on dokuzuncu yüzyılda buna benzer bir durum gözlemlemişlerdir. Müslümanların “Türk” olarak sayıldığı; Slava, Latin dilleri, Arnavutça ve Yunanca’nın çeşitli lehçelerini konuşan insanların cemaatini oluşturduğu Ortodoks Hıristiyanların “Yunan” olarak sayıldığı Makedonya örneği” (Irvine ve Gal 2000: 65-66.)

Bu zihniyete bağılı olarak, Türkçe dışında bir dil konuşmanın neredeyse günah olduğu anlayışı da yaygındı. 1890'larda mollaların ortaya attığı "yedi Ermenice sözcük bir Müslüman için hakarettir" ifadesiyle Ermenice konuşmanın günah olduğunun ilan edilmesi ve Ermenice'nin gavur dili olarak etiketlenmesi, hakim dil ideolojilerini ve Hemşinlerin dillerini konuşmayı bırakmaya karar verdikleri koşulları açıkça göstermektedir (Simonian 2007: 77).⁵ Buna ek olarak, bölgedeki okul sayısındaki artış, İslami eğitimin mevcudiyeti, Hemşinler arasındaki sosyal ve ekonomik hareketlilik (Mehmed Ali Paşa gibi bazı Hemşin erkekleri imparatorluk sisteminde baş amiral veya vezir bile olmuştur), Hemşin topraklarından göç gibi sebepler de Batı Hemşinlerin dil kaybına katkıda bulunmuştur.

Hemşinlerin Hopa ve Kemalpaşa'ya (Doğu Hemşinlerle bağdaştırılan bölge) göç tarihi kesin olmamakla birlikte, Hopa Hemşinlerinin beyanlarından ve sözlü tarihlerinden bu göçün on dokuzuncu yüzyılın⁶ başlarında gerçekleştiği sonucuna varılmaktadır. Bu bölgeye göç ve yayla köylerine yerleşim, Doğu Hemşinlerinin Hamşetsnakı korumalarına yardımcı olan koşulları sağlamıştır. Batı Hemşinlerinin aksine, Doğu Hemşinleri arasında yakın zamana kadar sosyal ve ekonomik hareketlilik gözlemlenmiyordu. Son kırk yıla kadar, Doğu Hemşinleri ağırlıklı olarak arıcılık yapan ve mısır, kara lahana ve fasulye yetiştirdikleri yaylacı ve küçük ölçekli tarım etrafında dönen geçim odaklı bir ekonomiye sahipti. Yazlarını hayvanlarıyla birlikte Ardahan yaylalarında geçirmekteydiler. Yılın geri kalanını, Hopa, Kemalpaşa ve çevrelerindeki dağ köylerinde geçirmekteydiler. Devlet kurumlarıyla

⁵ Hemşince konuşan Batı Hemşinleri, Hemşinceyi hala "gavur dili" olarak adlandırmaktadır.

⁶ Simonian (2007: 80), Hopa Hemşinlerinin geleneksel Hemşin topraklarından Hopa bölgesine göçü için farklı tarihler belirten kaynaklara değinmiştir: Bu göç, Torlakyan ve Gaspian'a göre on yedinci yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Bazı Rus kaynakları, 1780'ler veya 1800'ler gibi daha geç tarihler bildirmektedir. Hopa Hemşinlerinin sözlü tarihi ise, Kaya'da (2014) da belirttiğim üzere, 1800'li yıllara işaret etmektedir.

ve Hopa ve Kemalpaşa'nın kıyı bölgelerinde yaşayan Hemşin olmayan insanlarla ilişkileri oldukça kısıtlıydı. Bu koşullar, Doğu Hemşinlerinin Hamşetsnakı bugüne kadar taşıyabilmelerini sağlamıştır. 82 yaşındaki bir Hemşinli kadının 2013 yılında bana anlattığı üzere, Hemşin halkı köylerde ve yaylalarda hep Hemşince konuşmaktaydı. Türkçeyi ise “yalnızca şehir merkezine gittiğimizde (Hemşin halkının genelini kastederek) konuşurduk. Türkçeyi şehirdeki Lazlarla konuşurduk.” diye aktarmaktadır.

Sosyoekonomik koşullar Doğu Hemşinlerinin uzun süre Hamşetsnakı koruyabilmelerini sağlamıştır ancak 1950'lerden itibaren çayın nakit mahsul olarak sübvansede edilmesi (Beller-Han, 2007: 340) ve modernleşmenin beraberinde getirdiği yeni yollar yapılması, kentleşme, (Türkçe eğitimde) okullaşmanın artması ve daha yüksek nüfuslu kıyı kentlerine göçün yoğunlaşması gibi gelişmeler Hemşinlerin devlet kurumları ve Hemşin olmayan insanlarla etkileşimini artırmış ve Türkçenin kullanım alanlarını genişletirken, Hamşetsnak konuşulan alanları bir hayli daraltmıştır.

Mollaların on dokuzuncu yüzyılda Ermenice kullanımına karşı başlattıkları kampanyalara benzer şekilde, Türkçe dışındaki dilleri kınama, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra da devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan bu yana, yalnızca Türkçeyi tanıyan ve ülkedeki farklı halkların Türkçe olmayan anadillerinin kamusal kullanımını kısıtlayan ve hatta yasaklayan yekpare bir ulus devlet modeli izlemiştir. Türkçe dışında bir dil konuşan tüm etnik gruplar, “Vatandaş, Türkçe Konuş!” gibi sloganlarla alenen dillerini konuşmaktan mahrum bırakılıyor ve bu bireylerin yalnızca Türkçe konuşması talep ediliyordu (Çağatay, 2005, s. 95). Gayrimüslimlerin asimilasyonunu hedefleyen devlet politikasına bir temel oluşturmak amacıyla, bir takım Türk

milliyetçisi araştırmacılar, Kürtler, Ermeniler ve Hemşinler gibi çeşitli etnik grupların esas ana dillerini kaybeden “proto-Türkler” olduğunu ortaya atmıştır (örneğin, Kırzioğlu 1966, 1994).

Türk ulus devletinin asimilasyon politikası yalnızca dilleri hedef almamıştır. Türkçe olmayan dillerin kamusal alanlarda yasaklanması (Yıldız, 2001), Türk olmayan etnik kökenler veya dillerden gelen soyadlarını yasaklayan Soyadı Kanunu (Bayar, 2011), Türkçe olmayan yer adlarının değiştirilmesi (Nişanyan, 2011) Türk ulus devletinin asimilasyon politikaları kapsamındaki uygulamalardan sadece birkaçıdır. Bugün birçok Hemşin birey, Hemşince konuşurken yakalanınca öğretmenlerinin onları nasıl azarladığını hatırlamaktadır. Hemşin çocuklar, okul hayatları boyunca, Hemşince konuştuklarında hem sözlü hem de fiziksel şiddete maruz kalmışlardır. Türkiye’deki Hopa Hemşinlerinde gözlemlenen Hemşinceden Türkçeye dil kayması, bu ve bunun gibi sosyoekonomik ve politik süreçler sebebiyle yaşanmaya başlamıştır.

Hamşetsnakın günümüzdeki sosyodilbilimsel durumu

Günümüzde Hamşetsnak, Doğu Hemşinleri arasında çoğunlukla yaşlılar tarafından konuşulmaktadır (Kaya 2014). Yaşlılar, orta yaşlı nesille Hamşetsnak konuşurken, genç nesille, özellikle de çocuklarla Türkçe konuşmaktadır. Çocuklarla, hem büyükanne ve büyükbabaları hem de ebeveynleri ağırlıkla Türkçe konuşmaktadır. Çocukların bir kısmı, dile pasif bir şekilde maruz kaldıkları için Hamşetnaki anlar, ancak her zaman Türkçe cevap verirler. Kısacası, Hamşetsnakın nesiller arası aktarımının büyük ölçüde kesintiye uğramış olduğunu, bir yayla dili haline geldiğini (yaylacılık da ciddi anlamda değişime uğramıştır) ve Hemşin köylerinde, aile arası etkileşimle (çoğunlukla 50 yaşın üzerindeki Hemşinler arasında) sınırlı olduğunu söyleyebiliriz.

Doğu Hemşinleri ile neredeyse on yıldır yapmakta olduğum araştırmalar göstermektedir ki, sosyoekonomik ve politik dönüşümlerin, yaygınlaşan okullaşmanın ve Hemşin olmayan insanlarla artan temasın yanı sıra, Hamşetsnak üzerine dil ideolojileri, Hemşinlerin dilsel ve sosyal bağlamda ötekileştirilmesi ve dil kayması süreçleri üzerinde önemli bir rol oynamaktadır. En sık karşımıza çıkan dil ideolojileri arasında şunları sayabiliriz: (a) “geri kalmış, kaba, kuralsız” gibi yakıştırmalarla Hemşince hakkında daha aşağı bir dil algısı yaratan utanç söylemleri veya “horgörü ideolojileri” (Dorian, 1998), (b) Hemşince-nin Türkçe egemen bir toplumda Hemşin halkının modern ekonomik ihtiyaçlarını karşılayamadığını savunan “faydacı dil ideolojileri” söylemleri (Kroskirty & Field 2009) ve (c) Hemşince konuşmak ve Hemşin olmak (ve hatta Ermeni olmanın hala olumsuz yaklaşıldığı modern Türkiye bağlamında Ermeni olmak) arasında doğrudan bir ilişki kuran “dil eşittir kimlik” ideolojisi.

Türkçenin baskın dil olarak otoritesine rağmen, Hamşetsnak hala Hemşin topluluğu içinde değer görmekte ve sosyal ilişkiler kurmak, aidiyet hissini pekiştirmek ve konuşurlarını tarihlerine ve atalarına bağlamak gibi somut ve soyut işlevlere sahip olmaya devam etmektedir. Birçok Hemşin birey bana, Hamşetsnak konuşmanın Hemşin olmanın önemli bir göstergesi olduğunu ve atalarından kalan bu dilin korunması ve gelecek nesillere aktarılması gerektiğine inandığını dile getirmiştir. Hamşetsnak ayrıca Hemşinler arasında “samimiyet”, “gizlilik” ve “mizah” dili olarak da adlandırılmaktadır. Doğu Hemşinleri geçmiş olayları anlatırken Türkçedense Hamşetsnaki tercih ederler. Türkçede bu tür hikayelerin kulağa asla “samimi” veya “komik” gelmediğini söylerler. Ebeveynler çocuklardan gizlice bir şey konuşacakları zaman Hamşetsnak konuşurlar. Benzer şekilde, konuşurlar başkalarının anlamalarını istemedikleri zamanlarda otobüs gibi kamusal alanlarda

da Hamşetsnak konuşurlar. Son olarak, son yirmi yılda, Hamşetsnak Hemşin kimliğini temsil eder hale gelmiş ve Hemşinler arasındaki kimlik politikalarında aktif bir rol oynayamaya başlamıştır. Bu, dilin simgesel değerini artırmıştır. Kimlik siyasetiyle uğraşan Hemşin aktivistleri, kimliklerine görünürlük getirmek için düzenledikleri birçok etkinlik ve faaliyette Hamşetsnaktan faydalanmaktadır. İlk olarak ilk Hemşin müzik albümü Vova'nın (Kim?) kapağında kullanılan ve çeşitli yerlerde karşımıza çıkmaya devam eden *Kimanak ta? Hozaik!* (Duyuyor musun? Biz buradayız!) sloganının, Hamşetsnakın Hemşin kimliğinde ve kimlik politikalarında sahip olduğu yerin altını çizdiğini söylemek mümkündür (Akçiçek et al. 2018).

Hemşinler arasında dili yeniden kazanma ve canlandırma çabaları

Her ne kadar Hemşinler arasında Hemşinceyi yeniden canlandırma çabaları kurumsallaşmamış olsa da ve Hemşin halkı dili koruma faaliyetlerini bireysel çabalarla, sınırlı sosyal ve ekonomik kaynaklarla sürdürüyor olsa da, Hemşin halkının 2000'li yılların başından itibaren çoklu ve heterojen bir dil ve kültürü canlandırma hareketi etrafında birleştiğini söylemek mümkündür. Hemşin tarihine, kültürüne ve diline ilginin arttığı bir uzamda, organizasyonlar, platformlar ve bireysel çabalar yoluyla, birçok Hemşin, dil kaybı hakkında farkındalık yaratmak, dilin gramerini belgelemek, sözlükler yazmak, şarkıları ve hikayeleri belgelemek ve çoğaltmak, çevrim içi ve yüz yüze dil dersleri düzenlemek, Hemşince film ve belgeseller üretmek, uluslararası edebi eserleri Hemşinceye çevirmek gibi işlere imza atmaktadır.

Hemşinlerin Türkiye'de görünürlük kazanması yalnızca birkaç on yıl kadar geriye dayanmaktadır. Türkiye'deki birçok kişi Hamşetnaki ilk kez, Laz şarkıcı Kazım Koyuncu 1998 yılında albümünde Hamşetsnak bir

şarkıya yer verince, *Ka tun mita xendasoç* (Dilerim kız sen yaşayamazsın) şarkısıyla duymuştur. 2000 yılında, Hemşin kültürünün en önemli parçalarından olan Hemşin yaylalarını konu alan, Hemşin yönetmen Özcan Alper tarafından yönetilen kısa belgesel filmi *Momi* (Büyükanne) gösterime girdi. 2005 yılında Hemşetsnak şarkıların yer aldığı ilk müzik albümü *Vova* (Kim?) Hikmet Akçiçek, Ersin Çelik ve Mustafa Biber tarafından yayımlandı. Hamşetnakı belgeleme ve canlandırma gayretleriyle tanınan Harun Aksu, Mahir Özkan ve Hikmet Akçiçek, 2010 yılında yayınlanan “Latin Harfleriyle Hemşince Yazım Önerisi/Hamsetsu Anuben” adlı makalelerinde Hamşetsank için bir alfabe önerdiler (Aksu et al. 2010).

2011 yılında İstanbul’da yaşayan Hemşinler tarafından *HADİG, Hemşin Kültürünü Araştırma ve Yaşatma Derneği* kuruldu. Hemşinceyi belgelemek ve yeniden canlandırmak derneğin amaçlarındandı. Bu amaçlar doğrultusunda, dili belgelemeyi ve bir dilbilgisi kitabı yazmayı hedefleyen ve halen devam etmekte olan bir proje başlatıldı. Genç erişkinlere dili öğretmek için çevrim içi ve yüz yüze dersler gerçekleştirme, uluslararası edebi eserlerin Hamşetsnaka çevrilmesine önyak olma, sözlük yazma ve 21 Şubat Uluslararası Anadili Günü’nde farkındalık yaratmaya yönelik organizasyonlar düzenlemenin yanı sıra her yaşta Hemşini bir araya getiren etkinlikler düzenlendi. 2013 yılında *GOR Kolektifi* (Gor, Hemşetsnakta imece anlamına gelmektedir) kuruldu. Hem Türkçe hem Hemşetnak kurgusal ve kurgusal olmayan hikayeler, şarkılar, Hemşin tarihi, kültürü, doğası ve dili üzerine denemelerle yılda iki sayı çıkaran *Gor Dergisi* yayınlamaya başladı.

HADİG ve *Gor Kolektifi*’nin, çok sınırlı maddi olanaklarla ve herhangi bir devlet desteği olmadan Hemşin halkını ve dilini görünür kılmayı başardığı ve Hemşin kimliği, tarihi ve dili hakkında Türkiye sınırlarıyla

kısıtlı kalmadan Hemşinler arasında farkındalık yarattığını söyleyebiliriz. Tehlike altında olan Hemşin dili hakkında farkındalık yaratan ve Hemşin dilinde yazılı belgeler üreten dernek, dilin simgesel değerini artırmak konusunda da başarılı oldu. Kazım Koyuncu'nun seslendirdiği Hemşince şarkıyı ilk duyduklarında kulaklarına inanamayan birçok genç Hemşin, bugün, Hemşin şarkılarını, hikayelerini ve Hemşincenin geleneksel uzamlarını belgelemekte ve bunun bir adım ötesine geçerek yeni şarkılar, edebi eserler, dilbilgisi kitapları, YouTube videoları ve filmler üreterek dil için yeni bağlamlar yaratmaktadırlar. *Entu* (karşı) ve *Meluses* (ışığımız) müzik gruplarının Hemşince şarkıları, Mahir Özkan'ın *Hemşin Öyküleri* ve Bidzik Pirens (Küçük Prens) kitapları, Ayşenur Kolivar ve Onur Şentürk'den *Bidzik Astag* (Küçük Yıldız) şarkısının da içinde olduğu Youtube çocuk şarkıları gibi bir çok yeni eser hem Türkiye'deki Hemşinler tarafından, hem de diaspora Hemşinleri tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Hamşetsnakın görünürlüğünü ve simgesel değerini artıran bu tür gayretler ve eserler, dilin kullanımını olumsuz yönde etkileyen dil ideolojilerini de değiştirmektedir. Bugün, giderek daha fazla Hemşinli farklı etnik kimliklerini çekinmeden dile getirmekte ve dillerini korumaya, geri kazanmaya ve konuşmaya ilgi göstermektedir.

Kaynakça

- Akçıçek, H., Altunkaya, N., Şahin, Ş. (2018). “Hemşinliler: kamusal görünür-lük.” İstanbul’da kültürel çeşitliliğin sivil toplum aktörlerini güçlendirme ve kapasite geliştirme projesi. İstanbul: Bilgi Üniversitesi. <https://www.turkiyekulturleri.org/tr/Dijital-Yayinlar-Detay/41/Hemşinliler-Kamusal-Gorunur-luk>. Erişim tarihi: 17 Aralık, 2022.
- Aksu, C. (2014). “Hemşinliler, tarih ve kimlik parçaları” *Gor* 1, 5-9.
- Aksu, H., Akçıçek, H., and Ö, Mahir. (2010). “Latin harfleriyle Hemşince yazım önerisi/Hamsetsu anuben” (A Suggestion for Writing Hemshince with Latin Letters). *Biryaşam Dergisi* 8.
- Bayar, Y. (2012). “The Trajectory of nation-building through language policies: the case of Turkey during the Early Republic (1920-1938).” *Nations and Nationalism* 17, 108-128.
- Bläsing, U. (2007). “Armenian in the vocabulary and culture of the Turkish Hemshinli”, In H. H. Simonian (ed.) *The Hemshin: history, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey*, 279-302. New York: Routledge.
- Çağatay, S. (2006). *Islam, secularism, and nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?* New York: Routledge.
- Dorian, N. C. (1998). “Western language ideologies and small-language prospects.” In L. A. Grenoble & L. J. Whaley (eds.) *Endangered languages: Language loss and community response*, 3–21. New York: Cambridge University Press.
- Irvine, J. T. & S. Gal. (2000). “Language ideology and linguistic differentiation.” In P. V. Kroskrity (ed.) *Regimes of language: Ideologies, politics, and identities*, 35-84. Santa Fe: School of American Research Press.
- Kaya, N. (2014). Hopa Hemshinlis: History, Language and Identity. Unpublished M.A. Thesis. Sabancı University.
- Kırzioğlu, M. F. (1966). “Eski Oğuz (Arsaklı-Part) kalıntısı Hemşinliler”, *Türk Folklor Araştırmaları*.

- Kırzioğlu, F. (1994). *Karadeniz Bölgesindeki Lazlar ve Hemşinlilerin tarihçesi*. Ankara: Rizeliler Kültür ve Dayanışma Derneği Yayını.
- Kroskirty, P. V. & M. C. Field (2009). *Native American language ideologies: Beliefs, practices, and struggles in Indian country*. Tucson: University of Arizona Press.
- Moseley, C. n.d. Atlas of the World's Languages in Danger. UNESCO Publishing. s. 26-27. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192416> Accessed 17 Aralık 2022
- Nişanyan, S. (2011). *Hayali coğrafyalar: Cumhuriyet döneminde Türkiye'de değiştirilen yeradları*. İstanbul: TESEV.
- Özkan, M. (basılmakta). *Hamşetsnag Hamşenehayeran Hemşince: Hemşince gramer kitabı-Batı Ermenice ile Karşılaştırmalı*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Simonian, H. (2007). *The Hemshin: History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey*. New York: Routledge.
- Şahin, H. (2019). *Hamşetsnag lizu kidanutun* (Hemşince Dil Bilgisi). İstanbul: Kurgu Kültür Merkezi.
- Üçüncü, M. (2014). "Doğu Karadeniz'den batıya göç eden Hemşinliler." *Gör* 1, 42-45.
- Vaux, B. (2006). "Armenian." In K. Brown (ed.) *Encyclopedia of language and linguistics*, 474-478. Oxford: Elsevier.
- Vaux, B. (2007). "Homshetsma: The language of the Armenians of Hamshen." In H. H. Simonian (ed.) *The Hemshin: History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey*, 257-278. New York: Routledge.
- Yıldız, A. (2001). "Ne Mutlu Türküm Diyebilene": *Türk-Ulusal kimliğinin etno-seküler sınırları* (1919-1939). İstanbul: İletişim.

4 Lazca

Ömer Eren

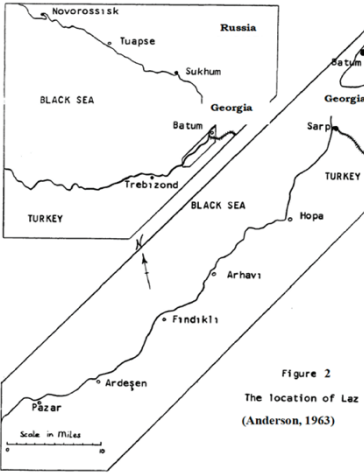
Lazcanın güncel durumu

Lazca (Lazcada Lazuri, ISO 639-3: lzz), Karadeniz'in güneydoğu kıyılarındaki konuşulan, az incelenmiş ve tehlike altında olan bir dildir. Tipolojik olarak, ergatif-absolutif bir sisteme sahip olan Lazca, temel sözcük dizilişi ÖNE (Özne-Nesne-Eylem) olan esnek bir sözdizim sergiler. Lazcada eylem, tümcelerde hem öznelerin hem de nesnelerin özelliklerine referans veren uyum belirticileri sergileyen oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir (Holisky 1991, Boeder 2005, LaCroix 2009, Öztürk & Pöchtrager 2011, Demirok 2013). Lazca, Svan, Megrelce ve Gürcüce ile birlikte Güney Kafkas dil ailesine üyedir. Lazca ağırlıklı olarak Türkiye Cumhuriyeti'nde konuşulmaktadır; bu özelliğiyle çoğunlukla Gürcistan'da konuşulan diğer Güney Kafkas dillerinden ayrılmaktadır (Kutscher 2008). Türkiye'de Lazca, Marmara bölgesindeki¹ bazı yerlere ek olarak, öncelikle Karadeniz bölgesindeki iki kıyı kentinde, yani Rize'de (Pazar, Ardeşen ve Fındıklı ilçeleri) ve Artvin'de (Arhavi ve Hopa ilçeleri) konuşulmaktadır.

¹ Birçok Laz, Rus-Türk savaşı (1877-78) sırasında savaş sebebiyle; 1950'lerden sonra ise daha iyi iş olanakları için Marmara Bölgesine göç etmiştir (Bucaklışı 2002). Lazca konuşan nüfus, Marmara'nın Kocaeli, Sapanca, Bolu, Bursa ve İstanbul bölgelerinde bulunmaktadır.

Yıl	Lazca Konuşurları	%	Not
1935	BD ² : 63253, İD: 5061	.42	Nüfus Sayımı
1945	BD: 39232, İD: 4956	.24	Nüfus Sayımı
1950	70423 (toplam)	.34	Nüfus Sayımı
1955	BD: 30566, İD: 19144	.21	Nüfus Sayımı
1960	BD: 21703, İD: 38275	.22	Nüfus Sayımı
1965	BD: 26007, İD: 55158	.26	Nüfus Sayımı
1980	BD: 30000	.07	Tahmin
2007	20000 (toplam)	.03	Tahmin

Tablo 1: Konuşur nüfusu (Vikipedi).³

Şekil 1: Lazların dağılımı (Anderson 1963)⁴

2 BD: Birinci dil, İD: İkinci dil

3 https://en.wikipedia.org/wiki/Laz_language adresinden alınmıştır. Nüfus sayımı verileri Dündar'dan (2000); tahmini veriler ise Ethnologue'dan (2002) alınmıştır.

4 Emgin'den (2009) alınan bu şekil, Anderson'ın (1963) çalışmasındakinin değiştirilmiş bir versiyonudur. Gürcistan'ın yeri ve Rusya'nın adı (SSCB'den) Emgin'in çalışmasında değiştirilmiştir.

Etnik köken temelli nüfus sayımlarının olmaması, Türkiye’de yaşayan Lazca konuşurlarının tam sayısını bilmemizin önüne geçmektedir. Ethnologue (2007), Melyat’tan Gürcistan sınırına kadar Türkiye’nin kıyı şeridi boyunca 20.000 Lazca konuşurunun bulunduğunu, Gürcistan (Acara) ve Almanya’da ise toplam 2.000 konuşur olduğunu tahmin etmektedir. En son resmi nüfus sayımı verileri ise ana dili Lazca olanların sayısının 1965’te 26.007 olduğunu göstermektedir (Tablo 1). Önemli bir nokta, bu nüfus sayımının Ethnologue’dan farklı olarak birinci dili Lazca olanlar ve ikinci dili Lazca olanlar arasında ayırım yapmasıdır. Birinci dili Lazca olan 26.007 kişiye, ‘ikinci dili Lazca olan⁵ ‘ 55.158 kişinin eklenmesiyle 1965’te toplam 81.165 Lazca konuşuru olduğu bilgisi elde edilir. Bu sayılar bize iki şeyi göstermektedir: 1965’teki nüfus sayımından bu yana Lazca konuşurlarının sayısı önemli ölçüde azalmıştır ve Laz nüfusu dil kayması sürecindedir çünkü Lazca konuşanların üçte ikisinden fazlası Lazca’yı ikinci dilleri olarak görmektedir. Dil kayması, bir bireyin veya grubun ekonomik ve politik olarak daha güçlü, yeni bir dili benimsemesi ve ana dillerini göreceli olarak bırakması ile gerçekleşir (Fishman 1991, Pauwels 2016, Mufwene 2017 et seq.). 1965’ten önceki nüfus sayımı verileri de, Lazca konuşan nüfusun zamanla Türkçeye geçmiş olduğu çıkarımını pekiştirmektedir. Lazca’yı ikinci dili olarak tanımlayanların sayısı artarken, Lazca’yı ana dili olarak kabul edenlerin sayısının azaldığına dikkatinizi çekeriz. 1960 yılında, Lazca’yı ikinci dili olarak tanımlayanların sayısı birinci dili olarak kabul edenlerin sayısını geride bırakmıştır.

Lazcanın tehlike altında olmasının en büyük sebeplerinden biri olan dil kayması, sosyoekonomik ve politik dönüşümlerin bir sonucudur.

2013 yılında Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı devlet okulla-

⁵ “İkinci dil” teriminin tanımı, nüfus sayımı yapılan yıllarda değişime uğramıştır. Buradaki ikinci dil terimi, esas olarak, kişinin ana diline ek olarak, kendini ifade etmek için iyi veya yeterli derecede konuşabildiği dili ifade etmektedir (Dündar 2000: 68).

rında seçmeli Lazca derslerini müfredata dahil etmiştir. Resmi statüye sahip olmayan Lazca yalnızca ev ve aile içinde, yani özel alanda konuşulmaktadır. Kamusal alanda ise yalnızca ülkenin resmi/ulusal dili olan Türkçe kullanılmaktadır (Kutscher 2008). Ana akım medyanın yanı sıra zorunlu eğitimin ve sosyoekonomik yapının dili olan Türkçe, Lazca konuşan toplulukların günlük yaşamlarında giderek daha fazla yer edinmiştir. Öte yandan Lazca, yalnızca evde aileyle, çoğunlukla büyükanne ve dedelerle kullanılan bir dil haline gelmiştir. Laz nüfusunun büyük bir kısmı, Lazcanın çocukların Türkçesini bozacağı ve dolayısıyla ileride başarısız olacakları yanılgısıyla kasıtlı olarak çocuklarına Lazca öğretmekten kaçınmaktadır (Kutscher 2008). Buna ek olarak, Lazcanın aktif kullanımının kırsal alanlarla sınırlı olduğu, kentlere Türkçenin hakim olduğu bildirilmiştir (Kutscher 2008, Haznedar et al. 2018). Türkiye’de 1950’lerde başlayan sanayileşme süreci, modern yolların inşası ve motorlu taşıtların yaygınlaşmasını beraberinde getirmiştir. Bu durum, yüksek rakımlı, izole köylerde yaşayan Laz toplulukların eğitim ve iş olanakları için kentlere göç etmesine sebep olmuştur. Kentlerde toplumun diğer üyeleriyle daha çok etkileşime giren Laz nüfusu, günlük hayatta giderek daha fazla Türkçe kullanmaya başlamıştır.

Yukarıda sayılan faktörlerin tümü, Lazcanın günlük yaşamda giderek daha az alanda kullanılmasına ve nesiller arası aktarım oranında ciddi bir düşüşe neden olmuş, Lazca’yı tehlike altında olan bir dil haline getirmiştir. UNESCO Dünya Dilleri Atlası, Lazca’yı “kesinlikle” tehlike altında olan bir dil olarak sınıflandırmaktadır. Haznedar vd. (2018), Lazcanın aktarım oranının bu denli düşük olmasının sebebinin, Lazca konuşan topluluklarda çekirdek aile üyeleri arasında en çok kullanılan dilin Türkçe olması olduğunu belirtmektedir. Gerekli tedbirler alınmazsa Lazcanın önümüzdeki iki nesil içinde kaybolacağı tahmin edilmektedir (Kutscher 2008).

Lazcanın ve Lazların tarihine genel bir bakış

Lazların, kuzeydoğudan, yani Abhazya'nın güneyinden göç edip, Karadeniz'in güneydoğu kıyılarına yerleşen antik Kolhis Krallığı'ndan geldiği düşünülmektedir (Bellér-Hann, 2018). Yazılı kaynaklarda 'Laz' sözcüğüne ilk atıf Pilinius'un Naturalis Historia 'Doğa Tarihi' adlı eserinde Lazika Krallığı ile bağlantılı olarak yapılmıştır (Bucaklışı 2002). Lazlar, 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önce tarih boyunca Roma/Bizans İmparatorluğu, Pers (Ahameniş) İmparatorluğu, Pontus İmparatorluğu ve son olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun otoritesi altında ya da bu İmparatorluklarla yakın ilişki içinde varlığını sürdürmekteydi.

Lazların tarihi ile ilgili en önemli nokta, yaşam alanlarının coğrafi özellikleri sayesinde yüzyıllarca özerk kalmalarıdır. Kıyı şeridinin koyaklarında çağlayan nehirlerle dolu bir dizi dar, engebeli vadiden oluşan, son derece dağlık, dik ve kayalık olan bu topraklar Lazlara tarih boyunca ev sahipliği yapmıştır. Karadeniz kıyılarına paralel bir yaylalar zinciri oluşturan Kuzey Anadolu Dağları, ülkenin doğusunda, özellikle Lazların bugün en çok bulunduğu Rize ve Artvin'de, 3.000 metrenin üstünde yüksekliklere ulaşmaktadır. Dağların oluşturduğu doğal bariyer nedeniyle kıyıda iç kesimlere erişim oldukça zordur. Arazinin son derece sarp ve dik olması, bölgede dağınık ve aralıklı bir yerleşim biçimine sebep olmuştur. Tüm bu faktörler bölgenin tamamen fethedilmesini veya tam otorite altına alınmasını engellemiş (Bellér -Hann 1995) ve Lazların siyasi ve ekonomik özerkliklerini koruyabilmelerini sağlamıştır.

1923 öncesi Lazların tarihi

Yazılı tarihi kayıtların az olması, özellikle Osmanlı öncesi dönem için, Lazların tarihini bilmemizi zorlaştırmaktadır. Yaşam alanları 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu sınırlarına entegre edilmiş olsa da (Özgün 2000), Lazlar, 1851'de *Lazistan Sancağının* kurulmasına kadar, *ayan* denilen ileri gelenler veya yerel nüfuzlu aileler tarafından yönetilen idari olarak özerk bir halk olmaya devam etmiştir. Lazların Osmanlı İmparatorluğu'na resmi ve idari olarak entegre edilmesinin üç yüzyıl sürmüş olması, bölgedeki dağların oluşturduğu doğal engeller düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. Lazistan Sancağının kurulmasıyla birlikte tüm Lazların kısa bir sürede Osmanlı'ya entegre edildiği sonucuna varılmamalıdır çünkü yukarıda da belirtildiği üzere Lazlar erişmenin neredeyse imkansız olduğu yüksek rakımlarda, oldukça dağınık bir yerleşim göstermekteydi. Yine de, bir idari birimin kurulmuş olması, Lazlara dair ilk nüfus sayımı verilerine erişebilmemizi sağlamıştır. Fransız doğubilimci ve coğrafyacı Vital Cuinet, Müslüman Laz nüfusun, bütün Laz nüfusunun çoğunluğunu oluşturduğunu bildirmektedir (160.000'de 138.620, yani 1892 yılında Lazistan Sancağının yaklaşık % 87'si (Yurt Ansiklopedisi, Bucaklışı 2002'den alıntılanmıştır). Cuinet, sancağın Atina (bugünkü Pazar), Hopa, Rize ve Of kazalarından oluştuğunu ve Atina ve Hopa'da Lazca konuşan toplulukların yaşadığını da belirtmektedir.

Lazistan Sancağı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer birçok sancaktan biriydi ve Lazistan Sancağını oluşturan 4 kazanın her birinin kendi valisi mevcuttu. Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi adem-i merkeziyetçiydi. İmparatorluk, *paşa* veya *mutasarrıf* adı verilen yerel valiler tarafından yönetilen özerk sancaklara bölünmüştü. Bu yöneticiler saray ile topluluklar arasında köprü görevi görüyorlardı ve bu toplulukların hukuki, mali ve idari faaliyetlerinden sorumluydular.

Azınlıklar vergi ödemek ve yasalara uymak gibi İmparatorluk'a karşı görevlerini yerine getirdikleri sürece, hem korunup kollanıyor, hem de dillerini ve kültürlerini özgürce yaşayabiliyorlardı. Böylece, kimliklerini, geleneklerini ve dillerini canlı tutabiliyorlardı. Bahsi geçen toplulukların üyeleri, bu aracı liderler sayesinde Osmanlı Devleti ile doğrudan etkileşime girmek durumunda kalmıyorlardı (Ceylan 2002 ve kaynakçası).

Lazlar, Osmanlı döneminde balıkçılık ve hayvancılık yapıyordu. Bu, yaşadıkları coğrafyanın dağlık olması, dolayısıyla mısır, kara lahana ve fasulye dışında tarıma müsait olmamasından kaynaklanmaktaydı. Arazinin çok dik olması ve küçük patikalar dışında yolların olmaması, Laz halkının diğer topluluklarla ekonomik faaliyetlerde bulunmasının ve ticaret yapmasının önüne geçmiştir. Lazlar, bu ekonomik ve sosyal izolasyon sebebiyle Osmanlı döneminde ve muhtemelen öncesinde de geçimlik ekonomisi uygulamalarını benimsemişlerdir (Bucaklışı 2002, Bölüm 4).

1923'ten günümüze Lazların ve Lazcanın durumu

Dünya Savaşı sonunda 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesiyle 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Genç Cumhuriyet, Batılılaşma politikası izlemiş ve milliyetçilik, laiklik ve devrimcilik ilkeleriyle örtüşen inkılaplara imza atarak batılılaşma çizgisini yaşamın her alanına dahil etmiştir (Akyol 2006). Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye Cumhuriyeti'ne çok dilli ve çok kültürlü bir yapı miras bırakmıştır. Ancak, yeni kurulan Cumhuriyetin ulusal politikası, tek köken ve tek (ulusal) dil üzerine inşa edilmiştir: Türklük ve Türkçe. Örneğin, tüm eğitim kurumlarını tek bir çatı altında (Milli Eğitim Bakanlığı) birleştirmeyi amaçlayan Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Cumhuriyetin ku-

ruluşundan bir yıl sonra kabul edilmiştir. Bu kanunla birlikte örgün eğitimin dili Türkçe olarak belirlenmiş ve Türkçe dışındaki herhangi bir dilde öğretim yasaklanmıştır. Dahası, Türkçe dışındaki dillerde konuşmak sadece okullar gibi resmi kurumlarda değil, halka açık yerlerde de yasaktı. Aynı şekilde, sosyoekonomik yapı da sadece tek bir dilde, Türkçede, işlemekteydi. Bu durum, Lazların Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı olarak, sosyoekonomik yapının bir parçası olabilmek için Türkçe öğrenmelerini zorunlu kılmıştı.

Cumhuriyet, ekonomi politikalarında liberal bir yaklaşım benimsemiş ve kendi kendine yeten bir ekonomik yapı oluşturmak üzere sanayileşme sürecine adım atmıştır. Bu amaçla, Cumhuriyetin ilk yıllarında bir dizi tekstil, şeker ve çimentonun fabrikası kurulmuştur (Habib 1951 ve diğerleri). Bu gelişmelere, ülkenin iç bölgeleri arası ulaşımı sağlayan yeni yolların inşası gibi bir takım altyapı çalışmaları eşlik etmiştir. Bütün bu gelişmeler şehirlerin oluşmasına katkıda bulunmuş ve ülkenin Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana geçirdiği kentleşme sürecini pekiştirmiştir (Keles 1980).

Bu noktada, Lazca konuşan toplulukların yaşadığı bölgelere çay tarımının ve çay endüstrisinin getirilmesinin etkilerinden bahsetmek çok önemlidir. Türkiye devleti, iklim ve coğrafyanın çay tarımına çok uygun olduğu Kuzeydoğu bölgesinde çay fabrikaları kurdu. Günümüzde hala çay, bir çok Lazın ana gelir kaynağıdır. Çay endüstrisi, Lazların sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamlarında büyük değişiklikler yaratmıştır. Taşkın (2011), çay endüstrisinin Lazlar ve resmi dili Türkçe olan hükümet arasındaki etkileşimi artırarak, Lazları ekonomik bağlamda devlete daha bağımlı ve devletle daha ilintili hale getirdiğini belirtmektedir. Dahası, Lazlar ve bölgedeki Laz olmayan nüfus arasındaki etkileşimi de yoğunlaştırdı. Karadenizin kıyı

şeridi boyunca ve Kuzeydoğu bölgesinin iç kesimlerinde yeni yollar yapılması ve çay tarımında kullanılan taşıtlar için yolların genişletilmesi gibi altyapı iyileştirmeleri bu etkileşimin yoğunlaşmasına katkı sağlayan etmenler arasındadır. Yeni yolların yapılması ve motorlu taşıtların mevcudiyeti Lazların şehir merkezlerine eskisinden daha sık gitmelerini sağlamış ve iş olanakları için büyük şehirlere göç etmelerini kolaylaştırmıştır. Lazların toplumun diğer üyeleriyle etkileşiminin artmasıyla daha bütünleşik bir nüfus yapısı oluşmaya başlamıştır.

Özetle, Lazcanın tehlike altında olan bir dil haline gelmesinde Cumhuriyetin kuruluşuyla siyasi ve sosyoekonomik yapıda meydana gelen değişimlerin payı büyüktür. Bu değişimler, Lazca konuşan toplulukların kendi kendine yeten ekonomik düzenlerine ve izole yaşam tarzlarına son vermiştir. Yine bu değişimler Lazca konuşan toplulukların zamanla dillerini geride bırakmalarına ve ülkenin resmi dili olarak kabul edilen, dolayısıyla daha prestijli ve güçlü olan Türkçeye geçmelerine neden olmuştur. Bu dil kayması, Lazcayı yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştır.

Lazcanın güncel sosyodilbilimsel durumu

Lazca konuşurlarının neredeyse tamamı Türkçe de bilmektedir. Bu nedenle Lazların hemen hemen hepsi iki dillidir. Bu durum, yüksek rakımlı köylerde yaşayan (kadınlar da dahil) çok yaşlı konuşurlar için bile geçerlidir çünkü bu eski nesil konuşurlar i) ana akım medyaya televizyon aracılığıyla erişebilmiş, ii) kendileri okumamış olsalar bile çocuklarından, eşlerinden veya kardeşlerinden Türkçe öğrenmiş ve son olarak iii) bir şekilde devlete işleri düşmüş ve/veya ekonomik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Genç konuşurlar ise Lazcaya daha az hakimdir

ve Türkçeyi daha sık kullanmaktadırlar. Alman sosyodilbilimci Silvia Kutscher (2008), Rize'nin Pazar ve Ardeşen ilçelerinde gerçekleştirdiği saha çalışmalarındaki gözlemlerine dayanarak, genç Lazca konuşurları arasında yetkin konuşur sayısının oldukça düşük olduğunu belirtmektedir. Laz çocukların veya ergenlerin yalnızca % 5-10'unun Lazca'yı iyi derecede konuştuğunu, % 50-70'inin ise yalnızca pasif konuştuğunu, yani dili anladıklarını ama konuşamadıklarını tahmin etmektedir. Kutscher, Lazcaya tam olarak hakim konuşurların bile günlük yaşamlarında Türkçeyi daha çok kullandıklarını bildirmektedir. Bir dilde genç nesilde yetkin konuşur oranının düşük olması ve kullanım sıklığının genel olarak tüm nesiller arasında azalıyor olması o dilin tehlike altında olduğunu ve dil kayması yaşandığını göstermektedir. Bu sebeple Kutscher, Lazcanın tehlike altında olup olmadığını ve eğer tehlike altında ise mevcut durumunun Campbell & Muntzel'in (1989) kıstaslarınca kademeli bir ölüm senaryosu olarak tanımlanıp tanımlanamayacağını saptamaya çalışmaktadır.

Kutscher, Lazca'yı dil ölümünün ilerlediği katmanlar açısından inceler. Dil ölümünün ilerlediği savunulan üç katman (Sasse 1992'ye dayanarak) şunlardır: i) dil kaybının gerçekleştiği sosyotarihsel bağlam gibi (dilden bağımsız) dış faktörler, ii) konuşurların konuşma davranışları, yani tehlike altında olan dilin kullanım alanları ve son olarak iii) yapısal sonuçlar, yani dil teması nedeniyle tehlike altında olan dilin dilbilgisinde meydana gelen değişimler. Ayrıntılar bir yana, Kutscher, ekonomik faktörler, Türkçe yanlısı yarı bilimsel propagandalar ve Lazcanın, özellikle kamusal alanlarda, kullanılmasının yasaklanması gibi dış faktörlerin Lazcanın kullanım alanlarının daralmasına yol açtığını savunmaktadır. Bu daralmanın, kamusal alanın yalnızca Türkçe işlediği ikideğişkeli bir duruma sebep olduğunu ve bu durumun yarı kamusal alanlara da (sokaklar, dükkanlar vb.) nüfuz ettiğini de belirtmekte-

dir. Bunun sonucunda Lazca, sadece özel alanda, “yalnızca aile içinde konuşulan bir ev dili” (s. 99) haline gelmiştir. Kutscher, kullanım alanlarının daralması ve özellikle genç nesillerdeki yetkin konuşurların azlığı nedeniyle Lazcanın tehlike altındaki bir dil olduğunu ancak günlük etkileşimlerde aktif olarak kullanılmaya ve ana dil olarak edinilmeye devam ettiği için hala kurtarılabilir olduğunu söylemektedir.

Kutscher’ın saha çalışması sürecinde yaptığı gözlemlere dayanan argümanları, Lazcanın Türkiye’deki mevcut sosyodilbilimsel durumu üzerine yazılan en kapsamlı rapor olan Haznedar ve ark. (2018) tarafından doğrulanmaktadır. Türkiye’deki Lazca konuşan toplulukların dil kullanım örüntülerini ve tercihlerini, dile hakimiyetlerini ve Lazcaya yönelik tutumlarını araştırmayı amaçlayan bu çalışma, çeşitli yaşlardan ve coğrafi bölgelerden toplam 450 katılımcı ile gerçekleştirilmiştir. Tüm bu faktörler Lazcanın tehlike altındaki bir dil olması üzerinde büyük önem taşıdığından, bu çalışma bize Lazcanın nesiller arası aktarımı hakkında da bilgi vermiştir. Mevcut durum, aşağıdaki sosyodilbilimsel (bağımsız) değişkenlerle korelasyonları açısından incelenmiştir: i) Coğrafi bölge (Karadeniz’e karşı Marmara bölgesi), ii) Yaş, iii) Eğitim (ilkokul veya altı, Ortaokul veya Lise ve Üniversite mezunu veya üstü), iv) Meslek (Mavi yaka ve Beyaz yaka) ve v) İkamet (köy, şehir, köy ve şehir şeklinde ikili yerleşim).

Katılımcıların dil tercihleri incelendiğinde, Lazca konuşmayı tercih edenlerin sayısının Karadeniz bölgesinde Marmara bölgesine nazaran çok daha yüksek olduğu görülmüştür. Lazcanın tercih edilmesi yaşla doğru orantılıdır (daha yaşlı konuşurlar Lazca’yı daha çok tercih etme eğilimindedir); eğitim düzeyiyle ise ters orantılıdır (kişinin eğitim düzeyi ne kadar düşükse o kadar Lazca’yı tercih etmektedir). Buna bağlı olarak, genellikle daha yüksek bir eğitim seviyesine sahip beyaz yakalı

işçilerden ziyade mavi yakalı işçiler Lazca'yı tercih etmektedir. Son olarak, Türkçe kentlerde, Lazca ise kırsal alanlarda daha çok tercih edilmektedir. Marmara bölgesindeki konuşurların çoğunluğunun İstanbul, Kocaeli ve Sakarya gibi büyük şehirlerde yaşıyor olması sebebiyle, bu durum dil tercihlerindeki bölgesel farklılıklara ilişkin bulgularla paraleldir.

Haznedar ve ark. (2018), Türkiye'deki Lazca konuşan toplulukların dil yeterliklerine de ışık tutar. Konuşurların, dört temel dil becerisine (konuşma, dinleme/anlama, okuma ve yazma) ilişkin öz-bildirimleri incelenmiştir. Bu becerilerden ilk ikisi sözel beceriler olarak, diğer ikisi bir yazı sisteminde yeterlik gerektirdikleri için yazınsal beceriler olarak adlandırılmaktadır. Bu becerilere dair elde edilen bulgular, Lazcanın sözlü geleneğe bağlı bir dil olması ve bu şekilde nesilden nesile aktarılması ve yakın zamana kadar bir yazı sisteminin olmaması ile örtüşmektedir. Katılımcıların konuşma ve dinleme becerilerinin, resmi eğitim dili olan Türkçeyi kullandıkları yazma ve okuma becerilerinden daha iyi olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan, bu dört beceri hakkında kişilerin kendilerine verdikleri yeterlik puanlarının ortalaması, Lazca ve Türkçede düşük, orta ve ileri olmak üzere üç yeterlilik seviyesi ortaya koymuştur. Sonuçlar, katılımcıların Lazcadaki genel yeterlik düzeyinin ancak orta düzeyde olduğunu, Türkçede ise ileri düzeyde olduğunu göstermiştir.

Lazca bağlamında, sosyodilbilimsel etmenler ile dil yeterliği arasındaki bağlantıya bakıldığında anlamaktayız ki: i) Hiç Lazca bilmediğini bildiren katılımcı sayısı Marmara bölgesinde Karadeniz bölgesine kıyasla çok daha fazladır, ii) Yaş, Lazca sözel becerilerdeki yeterlik düzeyi ile ters orantılıdır; yaş düştükçe, Türkçeye Lazcadan daha hakim olma durumu artmaktadır, iii) Mavi yakalı işçiler, beyaz yakalı işçilere

kıyasla Lazcada daha iyi sözel becerilere sahiptirler; bu durum eğitim düzeyi ile ilgili verilerle uyushmaktadır çünkü beyaz yaka meslekler genellikle daha yüksek bir eğitim düzeyi gerektirmektedir ve son olarak iv) Kentsel alanlarda yaşayan bireyler ve kırsal alanlarda yaşayanlar arasında Lazca konuşma ve dinleme becerileri açısından ciddi bir uçurum vardır; kırsal alanlarda yaşayanların Lazca konuşma ve dinleme becerileri çok daha ileri düzeydedir. Bu bulgular, Kutscher'in (2008) kentlerde yaşayanların kırsal nüfusa oranla daha az Lazca konuştuğu gözlemiyle örtüşmektedir (s. 89).

Haznedar ve ark.'da incelenen bir diğer önemli konu, Lazcanın nesiller arası aktarım oranıdır. Fishman (1990), dil kayması süreci ve bu sürecin nasıl tersine çevirilebileceği üzerine yaptığı ufuk açıcı çalışmada, azınlık dillerinin ve tehlike altındaki dillerin korunmasında ailenin rolünün çok önemli olduğunu ve dilin aile içinde kullanılmayı bırakılması durumunda toplumsal tedbirlerin veya devlet tarafından alınan önlemlerin işe yaramayacağını vurgulamaktadır. Bu durum, Lazcanın evlerde ne kadar kullanıldığı ve dilin geleceği olan çocuklarla ne kadar konuşulduğu sorularını doğurmaktadır.

Bu kaynaktan yola çıkan Haznedar ve ark., Lazcanın ebeveynler arasında ne kadar konuşulduğunu ve ebeveynler ile çocuklar arasında ne ölçüde kullanıldığını incelemiş; katılımcıların Lazcalarına en çok kimin katkı sağlıyor ya da sağlamış olduğunu araştırmıştır. “Anne babanız aralarında hangi dilde konuşurdu?” ve “Okula başlayana kadar aileniz sizinle hangi dilde konuşuyordu?” sorularına verilen cevaplara göre hem ebeveynlerin iletişimde hem de çocuklara yöneltilen konuşmalarda Lazca kullanımı, i) Karadeniz bölgesinde yaşayanlarda, ii) mavi yakalı işçiler ve çocuklarında ve / veya iii) eğitim seviyesi daha düşük

gruplarda önemli ölçüde daha yüksektir. Ebeveynler ile etkileşimde Lazca kullanma sıklığı ve yaş ters orantılıdır. Yaş azaldıkça Türkçeyi kullanma oranı artmaktadır. Katılımcıya en çok Lazca girdi sağlayan/sağlamış kişinin kim olduğu bölge bazında farklılığa göstermektedir. Marmara bölgesinde Lazcayı dedelerinden öğrenenler çoğunlukta iken, Karadeniz bölgesinde kişinin başlıca Lazca girdi kaynağının ebeveynleri olduğu görülmüştür. Tüm bu bulgular göz önüne alındığında, Karadeniz ve Marmara bölgesinin dil yeterlik düzeyleri arasındaki farklılığın ardındaki nedenlerden birinin, katılımcıların çocukluklarında maruz kaldıkları Lazca miktarı olduğu söylenebilir.

Bu konuyla alakalı, Haznedar ve ark.'nın çalışmasında yer alan katılımcılara sorulan önemli bir soru, çocuklarının Lazca bilip bilmedikleri ve biliyorlarsa ne düzeyde bildikleriydi. Bu soru, Lazcanın nesiller arası aktarım oranını saptamayı amaçlamaktaydı. Sonuçlar Lazcaya hakim olduğu söylenen çocukların oranının sadece %23 olduğunu göstermiştir. Çocukların % 28 hiç Lazca bilmemekte, geri kalanı ise, muhtemelen pasif konuşmacı veya alıcı iki olarak dilli olarak, bir miktar Lazca bilmektedir. Bu yüzdeler, yalnızca dört katılımcıdan birinin çocuklarına Lazcayı aktardığını göstermektedir. Bu, Lazcanın nesiller arası aktarım oranı üzerine önemli bir bulgudur. Çocukların Lazca yetkinlik düzeylerinin sosyodilbilimsel değişkenlerle korelasyonu incelendiğinde, Lazcanın Karadeniz bölgesinde Marmara bölgesine kıyasla istatistiksel olarak anlamlı bir farkla genç nesillere aktarıldığını görmekteyiz. Aynı şekilde katılımcıların yaşları yükseldikçe çocuklarının Lazcadaki yeterlik düzeyleri de artmaktadır. Bu durum, dilin yok olma tehlikesi altına girmesine sebep olan, Lazcanın aktarım oranının giderek azaldığı gerçeğini gözler önüne sermektedir. Bu bulgular, katılımcıların çocuklarına ne sıklıkta Lazca konuştukları ile ilgili bulgularla da

örtüşmektedir: Karadeniz bölgesindeki ebeveynler, özellikle de kırsal alanlarda yaşayan ve eğitim düzeyi daha düşük olanlar, çocuklarıyla daha sık Lazca konuşmaktadırlar. Özetle, genç neslin yeterlik seviyesi, ebeveynlerin iletişimde ve çocuğa yönelik konuşmadaki kullanım sıklığına oldukça bağlıdır.

Haznedar ve ark.'nın ebeveynlerin iletişimi ve çocuğa yönelik konuşmaya ilişkin bulguları, Lazcanın günlük yaşamda sahip olduğu kullanım alanlarına da ışık tutmaktadır. Birden fazla dil konuşan kişiler genellikle her dili farklı amaçlar için kullanır ve hangi dilin kullanılacağı konuşmanın gerçekleştiği bağlam ve konuşulan kişi gibi etmenlere göre değişir. Tehlike altında olan diller için dil kayması, daha prestijli dilin, azınlık dilinin kullanıldığı alanlara giderek daha fazla nüfuz etmesiyle gerçekleşir (Fishman 1991, Pauwels 1996, Mufwene 2020). Haznedar ve ark., bu eserlerdeki bilgilere dayanarak Lazca kullanımını i) muhatapa, ii) kullanıldığı sosyal bağlama ve iii) (sosyal) medyaya göre incelemiştir. Çocuğa yönelik konuşma ve ebeveyn iletişimine dair yukarıda sunulan bulgular, Haznedar ve ark.'ının muhatapa göre Lazca kullanımı ile ilgili elde ettiği en temel ve en önemli bulgular ile örtüşmektedir. Araştırmacılar, eş, ebeveyn, kardeş ve çocukları içeren her yaştan çekirdek aile üyeleri arasında Lazcanın kullanım oranının düştüğünü özellikle vurgulamaktadır. Dahası, katılımcılar çekirdek aile üyeleriyle, hatta büyükanne ve büyükbabalarıyla bile, ağırlıklı Türkçe konuştuklarını belirtmiştir. Bu çarpıcı bir gerçektir çünkü Lazca iletişimin ana muhataplarının, özellikle genç nesil konuşurlar için başlıca Lazca girdi sağlayıcısı olan büyükanne ve büyükbabalar olduğu bulunmuştur.

Lazcanın sosyal bağlamlarda kullanımı konusunda, çoğunlukla evlerde ve yörede, özellikle düğün ve cenaze gibi sosyal toplantılarda

konuşulduğu saptanmıştır. Türkçe ise daha resmi bağlamlarda yani iş yerlerinde veya okul ve yerel hizmet kuruluşları gibi resmi kurumlarda konuşulan tek dildir. Bu bulgular Kutscher'ın (2008) Lazcanın daha çok özel alanla, özellikle yaşlı aile üyeleriyle etkileşimle sınırlı olduğu savını desteklemektedir.

Son olarak, Lazcanın kullanıldığı alanlardan biri ana akım medyadır. Lazca yayın yapan televizyon kanalları veya radyo istasyonları mevcut değildir ancak Lazca şarkılar dinlemek veya özellikle yerel televizyon kanallarında Lazca içerik bulmak mümkündür. Daha da önemlisi, sosyal medya, Lazca konuşurlarının hem Lazca multimedya içerik paylaşmalarını, hem de diğer Lazlarla iletişim kurmalarını kolaylaştırmıştır. Mesajlaşmak veya sosyal medyada paylaşım yapmak, Lazca konuşurlarının Lazca yazınsal becerilerini, yani okuma yazma becerilerini kullanmalarına ve geliştirmelerine olanak sağlamıştır. Haznedar ve ark.'ının Lazcanın medyadaki kullanımı ile ilgili bulguları, katılımcıların eğitim düzeyleri ile sosyal medyada paylaştıkları ve takip ettikleri Lazca içerik miktarı arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermiştir. Aynı şekilde beyaz yakalı işçiler de daha fazla Lazca paylaşım yapmakta ve Lazca içerik takip etmektedir. Lazca kitap ve/veya dergi gibi basılı yayınlar konusunda, Marmara bölgesinde ikamet edenlerin daha çok Lazca yayın okuduğu görülmüştür. Karadeniz bölgesinde ise Lazca, yazılı mecradan ziyade sözlü olarak kullanılmaktadır.

Lazcanın yeniden canlandırılmasına yönelik çabalar

Lazcayı yeniden canlandırma hareketleri 1990'lı yıllarda Türkiye'de, önce Laz dili, kültürü ve kimliğine görünürlük getirmek ve ardından bunların korunması ve sürdürülmesinin önemi hakkında farkındalık yaratmak amacıyla bir araya gelen küçük bir grup akti-

vistin çabalarıyla başladı. Lazcanın ayrı bir dil olduğunu kanıtlamakla başlamak elzemdi çünkü Türkiye’de Laz kimliği konusunda ciddi bir yanlgı söz konusuydu: Lazlık tüm Karadeniz bölgesine atfedilmekte, Lazca ise Türkçenin Karadeniz lehçesi sanılmaktaydı (Bucaklışı 2002). 90’lı yıllarda gerçekleştirilen Türkçe yanlgısı yarı bilimsel propaganda, Laz kimliği ve dilinin ayrılığını inkar eden zihniyetin ortaya çıkışında ve yayılışında önemli bir rol oynamıştır (Bellér-Hann & Hann 2000, Bucaklışı 2002, Kutscher 2008 a.o.). Lazlar hakkında yazılı tarihi kayıtların azlığı ve Lazcanın bir yazı sisteminin olmaması sebebiyle, bu zihniyet Lazlar arasında bile pekişti. Başka bir deyişle, Lazların yazılı geleneğe sahip olmaması ve Lazca belgelerin yokluğu, Lazca hakkında ‘arkaik’, yalnızca kırsal kesimlerde konuşulan ve daha az prestijli bir dil algısı oluşturmuştur. Lazca, modern çağın ihtiyaçlarını karşılayamayan bir dil gibi resmedilmiştir. Bunun bir sonucu olarak, Lazca konuşan topluluklarda Lazcayı taşrayla ve (nahoş) geçmişle bağdaştırma eğilimi vardır (Taşkın 2011, Haznedar ve ark. 2018). Bazı konuşurlar Lazcanın, Türkçe veya İngilizce kadar karmaşık bir dilbilgisi sistemine sahip olmadığını düşünmekte ve Lazcayı kendi aralarında iletişim kurmalarını sağlayan yerel ve basit bir iletişim sisteminden öte görmemektedir.

10.000’i aşkın sözcük içeren ve en kapsamlı Lazca sözlük olan *Didi Lazuri Nenapuna*’nın ‘Büyük Lazca Sözlüğü’ (Bucaklışı, Uzunhasanoğlu & Aleksiva 1999) yayımlanması, Lazcanın sofistike ve gelişmiş bir sözcük varlığı sistemine sahip, ayrı bir dil olduğunun gösterilmesinde etkili olmuştur. Bu eseri, Lazcanın diğer (konuşulan) diller kadar karmaşık bir dilbilgisi sistemine sahip olduğunu göstermeyi amaçlayan ilk betimlemeli Lazca dilbilgisinin yayınlanması (Kojima & Bucaklışı 2003) izlemiştir. Bu iki kaynak, Lazca üzerine yapılan ne ilk ne de son yayın-

lardır. Bu iki kaynağın öncesinde Laz dili ve kültürü üzerine Lazca içerik sunan dergiler olduğu gibi, bu kaynakları izleyen materyaller bulmak da mümkündür (Lazca basılı materyal kaynakçasının tam listesi için Yaman 2019'a bakınız). Toplam 6 sayı yayınlanan *Ogni* (Duy) adlı ilk Lazca derginin ilk sayısı 1993 yılında yayımlanmıştır. *Ogni* dergisini, 2000 yılında *Mjora* (Güneş) ve 2008 yılında *Skani Nena* (Senin Sesin/Dilin) dergileri izlemiştir. Bu dergiler, Laz dili, kimliği ve kültürü hakkında farkındalık yaratmanın yanı sıra, Lazları yazılı geleneği olmayan Lazcada yazılı içerik oluşturmaya teşvik etmesi açısından önemlilerdi.

Türkiye'deki Lazca yayınlar Latin alfabesi temelli bir yazı sistemi kullanılarak yapılmıştır. Lazcanın yazılı olarak kullanılmaya başlaması, Latin harflerini kullanarak ilk yazılı Lazca içerikleri oluşturan İskender Tzitaşi (1904-1938) ile olmuştur. Tzitaşi'nin yayınları arasında, ilk Lazca gazete olan *Mçhita Murutsxi* (Kızıl Yıldız) ve Sovyetler Birliği'ndeki okullarda Lazca öğretmek için geliştirilmiş olan Çkuni Çhara-Albonişi Suparası (Yazınımız /Alfabe kitabı) ile Okitxuşeni Suparası (Okuma kitabı) gibi bir dizi farklı ders kitabı vardır. Lazcanın yazılı kullanımı Tzitaşi ile başlamıştır ancak yukarıda bahsi geçen 1990'lı yıllarda yapılmış olan yayınlarda onun kullandığı alfabeden farklı bir alfabe kullanılmıştır. Bu yayınların büyük bir kısmında Alman bilim adamı Wolfgang Feurstein ile Laz yazar ve öğretmen Fahri Kahraman tarafından 1984 yılında geliştirilen "Lazoğlu alfabesi" kullanılmıştır. Latin harflerine dayanan Lazoğlu alfabesi, Almanya'da oluşturulmuş ve daha sonra 90'lı yılların sonlarına doğru *Ogni* dergisi aracılığıyla Türkiye'ye tanıtılmıştır. 35 harften oluşan alfabe, Lazcada bulunan gırtlak duraklı sesleri göstermek için Latin harflerine bir takım ayırıcı imlerin eklendiği harfler de içermektedir. Bu noktada, Lazcanın, bütün Lazca konuşan topluluklar tarafından benimsenen standart bir

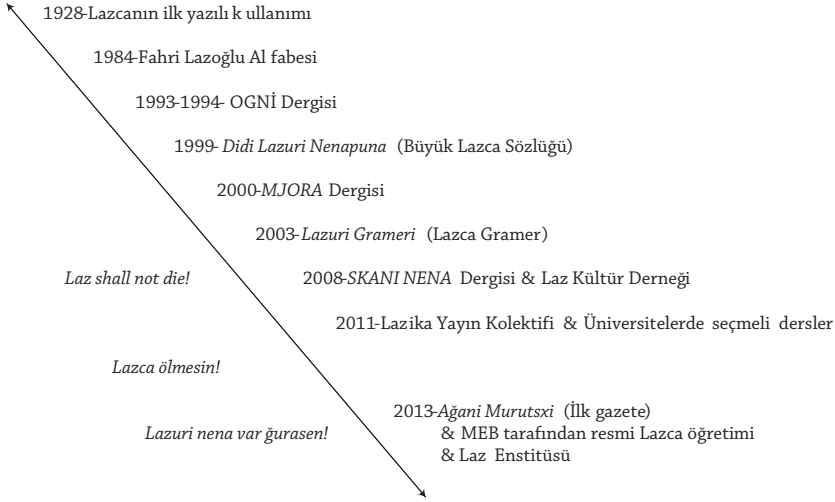
yazı sistemine ve bir ölçünlü değişkeye sahip olmadığını belirtmeliyiz. Lazoğlu alfabesindeki harflere rağmen, bu alfabeyle bağlı kalmak yerine belirli sesleri, özellikle de Türkçede olmayan sesleri, yazmak için alternatif yöntemlerin kullanıldığını sıklıkla görmekteyiz (örn. *kh* yerine *k̄* veya *ʒ* yerine *ts*). Bu nedenle, söz konusu yazı sistemlerinin Lazlar tarafından gerçek hayatta ne ölçüde benimsendiği bilinmemektedir.

2000’li yıllardan itibaren Lazca basılı materyal sayısında önemli bir artış meydana gelmiştir. 2011 yılında Lazika Yayın Kolektifi kurulmuş ve 80’den fazla kitap yayınlamıştır. Bu kitaplardan sadece 5’i Türkçe, geri kalanı Lazcadır. Lazca kitaplar arasında A. S. Exupéry’nin *Küçük Prensi* (Lazca: Çita Mapaskiri) gibi Dünya Klasiklerinin çevirileri de bulunmaktadır. Bunlara ek olarak, 2013 yılında Türkiye’de Lazca basılan ilk ve tek gazete olan *Ağani Murutsxi* (Yeni Yıldız) yayınlandı. Lazca yayınların artması, hem Lazcanın günlük yaşamda kullanıldığı alanların genişlemesi, hem de Lazcanın belgelenmesi açısından önemlidir. Lazca neredeyse tamamen sözlü geleneğe dayanan bir dil olduğu için Lazca yazılmış eserler ve Lazca üzerine kaynaklar oldukça sınırlıdır. Bu kaynaklar arasında Alman araştırmacı George Rosen tarafından yazılan *Über die Sprache der Lazen* (1844), Georges Dumézil tarafından yazılan *Contes Lazes* (1937) ve Nicholai Marr’ın etnografik ve dilbilimsel çalışmaları (1910) yer almaktadır. Tehlike altında olan dillerin belgelenmesi, bu dillerin yeniden canlandırılması ve bilimsel olarak araştırılabilmesi için çok önemlidir (Grenoble & Whaley 2005, Amery 2018). Örneğin belgelenmiş Lazca kaynakların azlığı, Lazcanın tarihsel gelişimini araştırmamızı zorlaştırmaktadır. Öte yandan Lazca basılı materyallerin artıyor olması, bütüncü düzenlemeleri, sıklık analizleri ve tarihsel araştırmalar gibi Lazca üzerine bilimsel çalışmalara zemin hazırlamanın yanı sıra Lazcanın yeniden canlandırılmasına da önemli ölçüde katkı sağlayacaktır.

Tehlike altındaki dillerin belgelenmesinde basılı yayınlar kadar, kayıtlar ve görsel-işitsel materyaller de önemlidir (Nathan 2006). Laz aydın, şair ve sanatçı Hasan Helimişi'nin (1907-1976) ses kayıtları 1990'larda Türkiye'ye getirilmiş ve transkripsiyonları yapılmıştır. Helimişi'nin şarkıları, Laz tarihinin en etkili Laz müzisyenlerinden olan Kazım Koyuncu (1971-2005) tarafından topluma tanıtılmış ve Laz dilinin ve kimliğinin özgünlüğü konusunda farkındalık yaratmıştır. Helimişi'nin kayıtları, Lazlardan toplanan ve *destaniler* olarak anılan geleneksel Laz şarkıları ve besteleriyle birlikte bir müzik albümünde de yer almıştır. Bu projeler sadece Laz dilinin ve kültürünün belgelenmesine katkıda bulunmakla kalmamış, aynı zamanda Lazların, özellikle de genç kuşağın, Lazcaya ilgi duymasında da önemli bir rol oynamıştır (Laz müziğinin Laz kimliği üzerindeki etkilerinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Taşkın 2002).

Lazcanın yeniden canlandırılması için en etkili çabalardan biri, Lazcanın resmi kurumlarda öğretilmesi ile ilgilidir. Türkiye'de Lazca öğretmeye dair girişimler, 1983 yılında çıkarılan ve "*Türk Vatandaşlarının Farklı Dilleri ve Lehçeleri Öğrenmeleri*" yasasıyla birlikte "Yabancı Dil Eğitimi ve Öğretimi Kanunu" olarak yeniden adlandırılan "Yabancı Dil ve Öğretimi Kanunu"nda yapılan değişikliklerle ancak 2002 yılında başlamıştır (Yeni-Palabıyık 2017). Bu değişiklikten sonra Lazcanın ikinci dil olarak öğretilmesi mümkün hale gelmiş ve önce belirli sivil toplum kuruluşlarında (2000'den günümüze), ardından yüksek öğretim kurumlarında (2011'den günümüze) Lazca dersler verilmeye başlamıştır. Resmi eğitimde Lazca için gerçek dönüm noktası, 2013 yılında, aynı yıl kurulan Laz Enstitüsü tarafından hazırlanan Lazca müfredatı ve ders kitabının Milli Eğitim Bakanlığı tarafından kabul edilmesiyle gerçekleşti. Lazca, ortaokullarda "Yaşayan Diller ve Lehçeler" çatısı altında seçmeli dil dersi olarak sunulmaya başladı. Böylece, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde resmi olarak ilk kez Lazca ayrı bir dil olarak tanındı. Bu dersler

halen başta Karadeniz bölgesi ve İstanbul olmak üzere bazı okullarda verilmektedir. Laz Enstitüsü, Milli Eğitim Bakanlığı işbirliğiyle bir sertifika programı da hazırlamış ve devlet okullarında Lazca öğretmenliği yapmak isteyen öğretmenler için mesleki gelişim (hizmet içi eğitim) oturumları düzenlemiştir. Buna ek olarak, Laz Enstitüsü, 2020 yılında resmi Lazca derslerinin mevcut durumu hakkında, bu derslerin verimliliğini düşüren sorunları tespit etmeyi ve derslerin sürdürülebilirliğini artırmayı amaçlayan bir rapor hazırlamıştır (Bakay 2020). Şekil 2, günümüze kadar gerçekleştirilen yeniden canlandırma gayretlerinin bir özetini sunmaktadır.

Şekil 2. Lazcanın canlandırılmasına yönelik çabalar.

Son yıllarda internet yaşamın her alanında nüfuz etmiştir. Özellikle de sosyal medyanın yaygınlaşması, dünyanın dört bir yanından insanların birbirleriyle kolay ve hızlı bir şekilde iletişim kurabilmesini sağlamıştır. Bu, tehlike altındaki diller için de büyük bir önem taşımaktadır çünkü sosyal medya, bu dilleri konuşanların birbirleriyle bağlantı kurmasını sağlayarak bu diller için yeni bir kullanım alanı yaratmıştır. Ek

olarak, sosyal medya, dil aktivistlerinin daha çok kişiye ulaşmalarını sağlayarak, tehlike altındaki dillerin korunmasının önemi ve yeniden canlandırma projeleri hakkında daha geniş bir gruba seslenebilmelelerine olanak tanımıştır (tehlike altındaki dillerin yeniden canlandırılması sürecinde sosyal medya ve teknolojinin rolü hakkında genel bir bakış için Meighan 2021'e göz atabilirsiniz.). Laz Enstitüsü, Facebook gibi sosyal medya platformlarındaki Lazca kullanımı üzerine bir sosyal medya raporu hazırlamıştır. Enstitü, mümkün olduğunca çok dil öğrencisine ulaşabilmek için teknolojiden yararlanarak ücretsiz çevrim içi Lazca dersleri sunmaya devam etmektedir. Enstitünün sunduğu Lazca dersleri, Lazca şarkılar ve belgeseller gibi çeşitli içeriklerle beraber Enstitünün Youtube hesabında mevcuttur. Çocuklar için eğlenceli bir multimedya içeriği olarak tasarlanan 10 kukla gösterisinden oluşan bir diziyi de aynı platformda bulmak mümkündür.

Tehlike altındaki diller için yeniden canlandırma çabaları, ilgili topluluğun üyeleri ve toplumunun geri kalanı bu amaç için istekli olmaya ve bu amaca destek vermeye devam ettiği ölçüde başarılı olacaktır. Başka bir deyişle, topluluk üyeleri dillerine karşı olumlu bir tutuma sahip olmalı ve dilin kullanıldığı alanları genişletmek istemelidir. Lazca konuşan topluluğun üyelerinin canlandırma çabalarını memnuniyetle karşıladıkları ve destekledikleri görülmektedir. Haznedar ve ark. (2018) bu konu üzerine şunları bildirmektedir: 450 katılımcının yalnızca % 14'ü Lazca okuma-yazma bilmektedir, ancak %72'si Lazca okuma-yazma öğrenmek istemektedir, ii) Lazcanın yeniden canlandırılmasının ana aktörleri olan genç katılımcılarda Lazcada okuryazar olma isteği daha fazladır, iii) Katılımcıların büyük çoğunluğu (% 94) Lazcanın görünür kılınmasını ve günlük yaşamda daha çok kullanılmasını desteklemektedir ve Lazcanın kayboluyor olması konusunda üzgün ve endişeli olduklarını dile getirmiştir, iv) Katılımcıların yakla-

şik % 70'i çocuklarının okulda Lazca öğrenmeye ve Lazca yayın yapan bir televizyon kanalı olmasına ilgi duyduklarını ifade etmiştir. Araştırmacılar, katılımcıların neredeyse yarısının sosyal medyada Lazcayla ilişkili hesapları takip ettiğini, bunun Lazca okuma-yazma becerilerini kullanmalarına ve geliştirmelerine olanak sağladığını belirtmiştir.

Bu bize sosyal medya üzerinden yürütülen canlandırma kampanyalarının oldukça etkili olabildiğini göstermektedir. Bu çabalardan biri, seçmeli Laz derslerinin eğitim öğretim dönemlerinin başında seçilmesinin önemini vurgulayan bir dizi videonun yayınlanması ve bu konuda gönderilerin paylaşılmasıdır. Bu derslerin seçimi sınırlı bir süre içinde bireysel basılı dilekçelerin sunulması yoluyla yapıldığından, hem son başvuru tarihlerini hatırlatmak, hem de dilekçe süreci hakkında ebeveynlere rehberlik etmek çok önemliydi. Bu sebeple Laz Enstitüsü, bu derslerin seçim sürecini detaylı bir şekilde açıklayan bir video hazırlamış ve paylaşmıştır. Son olarak, tehlike altındaki dillerin yeniden canlandırılmasının anahtarının genç nesiller olduğunu belirtmeliyiz. Lazcayı geleceğe taşıyacak olanlar gençlerdir. Lazca sosyal medya içerikleri, hem genç nesil konuşurların Lazcaya duydukları ilgiyi besleyecek, hem de Lazcanın dijital dünyada da varlığını sürdüren, sofistike bir dilbilgisi sistemine sahip ayrı bir dil olduğunu göstererek, Lazcanın prestijini artıracak ve yok olmasının önüne geçecektir.

Kaynakça

Akyol, M. (2006). The origin of Turkey's Kurdish Question: An Outcome of the Breakdown of the Ottoman Ancien Régime, Unpublished MA thesis, Boğaziçi University.

Amery, R. (2018). Revitalization of Kaurna. In L. Hinton, Huss, L. & G. Roche

(eds.), *The Routledge handbook of language revitalization*, 330-342. London: Routledge.

Anderson R. D. (1963). *A Grammar of Laz*. PhD Dissertation. The University of Texas.

Bakay, Ö. (2020). Seçmeli Lazca Dersi Raporu 2013-2020. URL: <https://www.lazenstitu.com/laz-enstitusu-2013-2020-secmeli-lazca-dersi-raporunu-ya-yimladi/> accessed on December 23 2022.

Bellér-Hann, I. (2018) "Laz." In Minorsky, V. & D. M. Lang (eds.), *Encyclopaedia of Islam*. DOI: 10.1163/1573-3912_ei3_COM_30686.

Bellér-Hann, I. & C. Hann (2000). *Turkish region. State, market and social identities on the East Black Sea coast*. Oxford: Currey.

BellerHann, I. (1995). "Myth and history on the Eastern Black Sea coast." *Central Asian Survey* 14(4), 487-508.

Boeder, W. (2005). "The South Caucasian languages." *Lingua* 115, 5-89.

Bucaklışı, İ. A. (2002). *Lazlarda sosyokültürel Değişim*. Unpublished MA thesis: Marmara University.

Bucaklışı, İ. A., Uzunhasanoğlu, H. & Aleksiva, I. (2007). *Didi Lazuri nenapuna-Büyük Lazca Sözlük*. Istanbul: Çiviyazıları.

Campbell, L. & M. C. Muntzel, M. C. (1989). "The structural consequences of language death." In N. C. Dorian (ed.) *Investigating obsolescence: studies in language contraction and death*. 181-196. Cambridge: Cambridge University Press.

Ceylan, E. (2002). "The millet system in the Ottoman Empire." *New Millennium Perspectives in the Humanities*, 245-266.

Demirok, Ö. (2013). *Agree as a Unidirectional Operation: Evidence from Laz*. Unpublished MA thesis, Boğaziçi University.

- Dumézil, G. (1937). *Contes lazès* (No. 27). Paris: Travaux et mémoires de l'Institut d'Ethnologie, XXVII.
- Dündar, F. (2000). *Türkiye nüfus sayımlarında azınlıklar*. İstanbul: Çiviyazıları.
- Eberhard, D. M., Simons, G. F. & C. D. Fennig (eds.) (2022). *Ethnologue: languages of the world*, 25th edn., 3 Vols., SIL Intl.
- Emgin, B. (2009). Finiteness and Complementation Patterns in Pazar Laz. Unpublished MA thesis. Boğaziçi University.
- Fishman, J. A. (1991). *Reversing language shift*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Grenoble, L. A. & L. J. Whaley (2005). *Saving languages: An introduction to language revitalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Habib, H. (1951). "Industrialization in Turkey." *Pakistan Horizon* 4(1), 40-51.
- Haznedar, B., Avcı-Bucaklışı, İ. & Ö. Bakay (2018). "Yaşayan Lazca projesi: Doğu Karadeniz ve Batı Karadeniz'de Lazcanın durumu." Ulusal Dilbilim Kurultayı. Dokuz Eylül University, İzmir, Turkey.
- Holisky, D. A. (1991). "Laz." In A. C. Harris (ed.) *The Indigenous languages of the Caucasus: The Kartvelian languages*. Delmar, NY: Caravan Books.
- Keles, R. (1980). "Urbanization and environment: Turkey", *Ekistics*, 349-352.
- Kojima, G., & Bucaklışı, İ. A. (2003). *Lazuri grameri (Laz grammar)*. İstanbul: Çiviyazıları.
- Kutscher, S. (2008). "The Language of the Laz in Turkey: Contact-induced change or gradual language loss?" *Turkic Languages* 12(1), 82-102.
- Lacroix, R. (2009). Description du dialecte laze d'Arhavi (caucasique du sud, Turquie): Grammaire et textes. Doctoral dissertation: Université Lumière Lyon 2.
- Marr, N. (1910). *Grammatika čanskago (lazskago) jazyka [Grammar of Čan (Laz)]*.

- Materialy po jafetičeskomu jazykoznaniju*, 2. St. Petersburg: Akademija.
- Meighan, P. J. (2021). "Decolonizing the digital landscape: the role of technology in Indigenous language revitalization." *AlterNative: An International Journal of Indigenous Peoples*.
- Mufwene, S. S. (2020). "Language shift." *The International encyclopedia of linguistic anthropology*. Wiley Online Library.
- Nathan, D. (2006). "Thick interfaces: mobilizing language documentation with multimedia." In W. Bisang, H. H. Hock & W. Winter (eds.) *Essentials of language documentation*, 178-363. NY: Mouton de Gruyter.
- Özgün, M. R. (2000). *Lazlar*. İstanbul: Çiviyazıları.
- Öztürk, B. & M. Pöchtrager (eds). (2011). *Pazar Laz*. München: LINCOM.
- Pauwels, A. (2016). *Language maintenance and shift*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosen, G. (1844). *Über die Sprache der Lazen*. Meyersche Hofbuchhandlung.
- Sasse, H.-J. (1992). "Theory of language death." In B. Matthias (ed.) *Language death. Theoretical and factual explorations with special reference to East Africa*, 7-30. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Taşkın, N. (2011). *Representing and Performing Laz Identity: This is not a Rebel Song*. Unpublished MA thesis: Boğaziçi University.
- Yaman, H. (2019). "Lazca ürünler ve Lazca üzerine yapılan çalışmalar bibliyografyası." *Tehlikedeki Diller Dergisi* 9(15), 231-239.
- Yeni-Palabıyık, P. (2017). "Developing a language teaching policy for the endangered languages in Turkey." *ELT Research Journal* 6(1), 154-171.
- Yurt Ansiklopedisi, IX (1982), "Rize." Anadolu Yayın A.Ş., İstanbul.

5 Poşa

Melike Üzüm

Giriş

Poşalar, 6. yüzyılda Hindistan alt kıtasından Avrupa'ya göç etmek için yola çıkan, ancak bunun yerine Romlardan ayrılan ve Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Anadolu'nun doğusuna yerleşen bir halk olarak kabul edilmektedir. (Marsh 2008). Günümüzde Poşa toplulukları, çoğunluğu Doğu Karadeniz bölgesinde olmak üzere Anadolu'nun farklı bölgelerinde yaşamaktadır.

Türkiye'nin az araştırılmış dilsel azınlıkları arasında bulunan ve dış grup tarafından "Çingeneler" olarak bilinen bu topluluk, Çingenelerle yapılan bu özdeşleştirmeyi yadsımakta ve kendilerini Poşalar olarak adlandırmaktadır. Poşa olarak adlandırılan bu grupların bir kısmı günümüzde tek dilli Türkçe konuşurlarıdır ancak Poşaların büyük bir kısmı atalarının dili olan, Ermenice gramerini Hint-Aryan ve Türkçe kelime dağarcığı ile birleştiren iki dilli karma bir dil olan Poşa dilini konuşmaya devam etmektedir.

Poşa toplulukları günümüzde Türkiye'nin yanı sıra Ermenistan ve Gürcistan'da da hayatlarını sürdürmektedir (Voskanian 2002:169). Poşaların orijinal yerleşim alanının, bugün Türkiye sınırları içinde bulunan tarihi Ermeni yaylaları olduğu düşünülmektedir (bkz. Patkanoff 1908-9; Anumyan 2017; Marushiakova ve Popov 2020). Türkiye'de Poşaların büyük bir kısmı doğu ve kuzeydoğu Anadolu'da bulunmaktadır, ancak

Anadolu yarımadasının diğer noktalarında da bir çok Poşa topluluğunun var olduğu bilinmektedir (bkz. şekil 1). İstanbul ve Bursa gibi büyük şehirlerde de Poşa grupları bulunmaktadır ama bu toplulukların dili konuşup konuşmadıkları bilinmemektedir. Her ne kadar Poşa topluluklarının bir kısmı literatürde zaman zaman incelenmiş olsa da (bkz. Andrews 1989; Önder 1999; Voskanian 2002; Akgül 2004; Bozkurt 2004; Arpacı 2019, Demir ve Üzüm 2014; 2018), Anadolu'daki farklı Poşa grupları arasındaki dilsel ve kültürel örtüşmeler yoğun bir şekilde araştırılmamıştır; bu nedenle, bugün Türkiye'deki tüm Poşa topluluklarına dair kapsamlı bir bakış sunmak oldukça zordur. Bu sebeple Çankırı'da yaşayan Poşaları ele alacağız. Verilerimiz, 2011-2015 yılları arasında Çankırı'da yürüttüğümüz sosyodilbilim saha çalışmasından gelmektedir.¹

Mevcut durum sebebiyle, Türkiye'deki Poşa nüfusunun ne kadar olduğunu tam olarak söylemek mümkün değildir, ancak Çankırı'daki topluluk özelinde bazı rakamlardan bahsedebiliriz. Çankırı, 20. yüzyılın başlarında Kastamonu vilayetinin bir ilçesiydi ve literatürde bu dönemde vilayette binden fazla Ermeni Çingenesinin bulunduğu belirtilmektedir (Balakyan 2009, s.160). 1963-1971 yılları arasında bölgedeki köylerin envanterini oluşturan Andrews (1989: 368-369), şehirde tapu kaydı olamayan 75 çingene ailesi (381 kişi olarak hesaplanmıştır) olduğunu kayıtlara geçirmiştir. Aynı kaynağa göre, komşu köylerde de bu şekilde 280 çingene bulunmaktaydı. Andrews tarafından çingene olarak kayda geçirilenlerin Poşa oldukları varsayılmaktadır (bkz. Demir ve Üzüm 2014; 2018). Saha çalışmamızın sonunda Çankırı'daki Poşa nüfusunun 2000 civarında olduğu sonucuna vardık. Son birkaç yılda Çankırı'dan Ankara ve Kırıkkale gibi diğer illere yaşanan göç dalgası sebebiyle bu

¹ TÜBİTAK SOBAK - Kısa Dönem Destekleme Programı tarafından 112R021 proje numarası ile finanse edilen,

sayının yakın zamana kadar muhtemelen daha yüksek olduğunu da belirtmeliyiz.

Çankırı Poşaları şehrin belli bir bölgesinde yaşamaktadır. Burada bulunan Poşalar hem Türkçe, hem Poşa konuşmaktadırlar, ancak Poşa hakimiyeti yaş, cinsiyet ve yaşam tarzına göre değişkenlik göstermektedir. Poşa hakimiyeti özellikle genç nesilde düşüktür. Poşalar dış grup tarafından *çingene/cingan* olarak veya *elekçi ve bohçacı* gibi çingene terimi için metonimilerle bilinirler (Çetin 2014; Demir ve Üzüm 2014; 2018; Öncül 2019). Topluluk dışındaki tek dilli Türkçe konuşurlarına *Tarti ve Poo* denilmektedir. Yerel Türkçe konuşurlarından aksan ve giyim tarzı gibi noktalarda farklılık gösterirler.

Çankırı Poşaları, kentin diğer sakinlerinden kısmen izole bir hayat sürdürmektedir. Bu soyutlanma, çoğunluk grubundan gördükleri kültürel baskıdan ve ayrımcılıktan kaçınmak istemeleriyle açıklanabilir. Kültürlerini ve atalarının dilini baskın gruptan sakınmayı tercih etmektedirler. Topluluk içi evlilikleri, özellikle eski nesiller arasında, oldukça yaygındır.

Tarihsel arka plan

Günümüzde Rom, Dom ve Lom olarak adlandırılan Çingene gruplarının ilk olarak 6. yüzyılda Hindistan'dan batıya doğru dağıldığı ve bu ve bunu izleyen göçler boyunca üç gruba ayrıldığı düşünülmektedir (bkz. Kenrick 2007; Marushiakova & Popov 2020). 14. ve 15. yüzyıllar arasında çingeneler demirci, falcı ve paralı askerler olarak Avrupa'ya göç ettiler (Kenrick 2007: 38). Bu süreçte bazı yerlerde duraklamış, farklı kültürler ve dillerle etkileşime girmişlerdir. Orta Asya'daki komşuları bu göçebe topluluğa Dom demektedir. Bu isim Ermenistan'da Lom

olarak değişti. Birkaç yuzyıl sonra, Yunanistan'a geldiklerinde Rom olarak adlandırılmaya başlanan topluluk, tüm dünyada bu isimle tanınmaya başladı (Soravia 1984: 21-22). Marsh, Lomların kökenlerinin belirsiz olduğunu savunmakla beraber, 11. yüzyılda Romlardan ayrılan ve batıya doğru ilerlemek yerine Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Doğu Anadolu'da kalan bir grup olmalarının olası olduğunu düşünmektedir (2008: 23).

ingeneler tarihinde önemli bir g hareketi, Rus-Osmanlı savaşını takiben küçük bir grubun Erzurum'dan Ermenistan'a geçmesidir. Ermenistan'da günümüzde Ermeni kilisesine mensup olan bu grup kendilerini *Lomlar* olarak adlandırmaktadır, ancak *Poşa* olarak da bilinmektedirler (Kenrick 2007:157, Asatryan-Arakelova 2002:26). Seropyan, Ermenilerden etkilenen ve Hristiyanlığı kabul eden ingene gruplarına *Hay-Poşa* dendiğini belirtir (2000:22). Batı literatüründe Ermeni ingeneleri olarak da adlandırılırlar (Meillet 1921; Voskianian 2002; Scala 2014). Bu araştırmada tümüne *Poşa* diyeceğiz. *Lom* sözcüğünün, Yakın Doğu'nun ve Avrupa'nın Hint-Aryan halklarını belirten *Rom* ve *Dom* sözcüklerinin etimolojik bir eşdeğeri olduğu açıktır (Matras 2004). Matras'a göre, farklı ama eşasılı isimler "zelleşmiş ticarete iş fırsatları arayan belirli gruplar tarafından batıya yönelik tekrarlanan g girişimlerinin" varlığına işaret etmektedir (2004: 16). Günümüzde Poşa nüfusunun çok düşük olduğu ve mevcut nüfusun Türkiye, Rusya, Gürcistan ve Ermenistan'da yaşadığı düşünülmektedir (Kenrick 2007: 7-8; Kolukırick 2009:104).

Poşa dili

Poşa toplulukları, ne Ermenistan'da, ne Gürcistan'da ne de Türkiye'de Romanca konuşmaktadır. Bazı Poşa toplulukları, özellikle de

Türkiye'nin batısındakiler, artık Türkçede tek dilli olsa da, çoğu Poşa yerel prestij dilinde ve atalarının dilinde iki dillidir. Ermenistan'da *Lomin* veya *Lomavren*, Türkiye'de ise *Poşa* adını taşıyan ata dili, sözcük dağarcığında büyük ölçüde Hint-Aryan kökenli sözcükler barındıran; dilbilgisinde ise Hint-Aryan dillerinden olası izler taşıyan bir Ermenice varyantıdır (Patkanoff 1908: 240; Voskianian 2002: 169; Scala 2014: 233, 236).

Bazı yazarlara göre, *Dom*, *Rom* ve *Lom* halkları arasındaki benzeşim, Romanca, Domari ve Lomavren (Lomların dili) arasındaki dilbilimsel bağlantıyla paraleldir. Bu üç dilin tek bir dilden geldiği kanısı, henüz 1920'lerde Sampson (1927) tarafından öne sürülmüştür. Bu üç dil arasındaki bağlantı, Turner'ın (1926) ardından üç dilin de Hint-Aryan dillerinin Orta grubundan gelmiş olabileceğini savunan Matras (2004) tarafından da olası olarak değerlendirilmektedir (Matras 2004: 46; Voskianian 2011:811). *Ermeni Boşa* veya (Ermeniler tarafından Voskianian olarak adlandırılan) *Boşayeren* olarak da bilinen *Lomavren* dili, böylece kökeni sebebiyle bir Hint-Aryan dili olarak tanımlanmıştır. Eşsüremliliğe bakıldığında, Lomavren Ermenice dilbilgisi çerçevesine yerleştirilmiş Hint-Aryan sözcük dağarcığından miras sözcüklerden oluşan bir karma dil olarak nitelendirilmektedir (daha önceki nitelendirmeler için bkz: Paspati 1870, Finck 1907, Patkanoff 1908, daha yeni analizler için bkz. Voskianian 2002; 2011; Scala 2014; Matras 2004). Bu çalışmada Lomavren'den de Poşa dili olarak bahsediyoruz.

Finck (1907), *Die Sprache der Armenischen Ziegeuner*'da Poşa dili üzerine sahip olduğumuz en eski verileri sunar. Ermenistan çingenelerinin (coğrafi olarak tanımlandığı gibi) büyük ölçüde Batı Ermenicesi olan bir dil konuştuğunu, ancak bu dilde Hint kökenli sözcüklerin açıkça

büyük bir yer kapladığını söyler. Ayrıca, Hint-Aryan'dan kalan, artık işlevi olmayan fakat izlerinin fark edildiği bazı yapıların da mevcut olduğuna dikkat çekmektedir (Finck 1907: 49). Patkanoff (1908), dili *Boşa* olarak adlandırmakta ve sözcük dağarcığına dayanarak bir Hint-Aryan dili olması gerektiğini belirtmektedir (Patkanoff 1908: 234-237, 245). Patkanoff'un görüşünün aksine, Andrews (1989: 140), Türkiye'nin doğusunda yaşayan çingenelerin Ermenicenin bir lehçesini konuştuğunu iddia etmektedir. Poşa dilinin sınıflandırılması konusundaki fikir ayrılıkları, iyi bilinen iki dilli karma dilleri sınıflandırma konusunda yaşanan genel zorluklar düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. Daha yeni literatürde Poşa, Ermeni dilbilgisinden ve Hint-Aryan kökenli sözcüklerden oluşan bir karma dil olarak tanımlanmaktadır (Melikian 2002: 188). Benzer bir anlayışla Seropyan (2000:23) Ermenice ve Poşa arasındaki bağlantıyı şöyle açıklar: "Konuşurken genellikle Ermenice kullanırlar ama kendi aralarında gizlice konuşmaları gerektiğinde Poşa dilini kullanırlar. Ancak Hint-Avrupa kökenli bu dil, giderek fakirleşmesi nedeniyle dilbilgisi ve fiil çekimleri noktalarında Ermeniceyi kullanmak zorunda kalmıştır. " Scala (2014), Poşayı Para-Romani çeşitleriyle karşılaştırır ve geleneksel Hint-Aryan'ın sözcükleyici kod olduğunu iddia eder, ancak Para-Roman çeşitlerinin aksine, orijinal sözlükçe bir seçim süreci yoluyla değil, kitlesel olarak korunur.

Poşa günümüzde Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye'de, çoğunlukla gizli bir dil olarak konuşulmaktadır (Voskanian 2002). Türkiye'deki Poşalar, atalarından *Lom* veya *Lomavren* isimlerini hiç duymadıklarını belirtmekte ve Ermenistan'daki Poşalarla (Lomlarla) bir bağlantınının olduğu iddiasında bulunmamaktadırlar. Kendilerine ve dillerine Poşa demektedirler. Bu noktada, Lom terimi hakkındaki agnostisizmelerini göz önünde bulundurarak, Türkiye'deki Poşaların etnik kökeni hakkında biz de agnostik kalmayı seçiyoruz. Bununla birlikte,

Türkiye'deki ve Ermenistan'daki Poşaların güçlü bir tarihsel bağlantıya sahip olduğundan eminiz, bu sebeple Çankırı'da konuşulan Poşa dilinin bugün Ermenistan'da konuşulan Poşanın (Lomavren) bir varyantı olduğunu iddia ediyoruz. Poşa ve Boşa isimleri arasındaki bariz benzerliğin yanı sıra, Çankırı'da Lomavren (Boşa) ve Poşa dillerinde ortak olan sözcüklerin bolluğuna, Ermenicenin dilbilgileri üzerindeki hakimiyetine ve Hint-Aryan ve İrani sözcük dağarcığının korunmasına dayanarak bu sonuca varıyoruz (bkz. Uzun, Demir and Bağcıoğlu 2023). Aralarındaki belirgin fark, Türkiye'de konuşulan Poşada Hint-Aryan sözcük dağarcığının yerini neredeyse tamamen Türkçe sözcük dağarcığının almış olması ve Türkçenin Poşa dilbilgisi üzerinde de önemli bir etkisi olmasıdır. Bu durum literatürde de bildirildiği üzere Lomavren için geçerli değildir. Bunların ışığında, Çankırı'da konuşulan Poşanın, az miktarda Hint-Aryan sözcükler barındıran ve körelmiş Hint-Aryan dilbilgisi yapılarına sahip olduğu düşünülen bir Türkçe-Ermenice karma dili olarak sınıflandırılabilceği sonucuna varıyoruz.

Çankırı'da yürüttüğümüz saha çalışması sonucunda elde ettiğimiz veriler arasından karma dil kullanımına dair örnekler aşağıda sunulmuştur.

(1) Gadu-n- un	por-I	anutu-(y)e.
kedı-BELG-TAM	karın-ıYE.3T	aç-KOŞ.3T
'Kedinin karnı aç.'		
(2) Coki- ye	kafe	per!
kız-YÖN	kahve	bring.BUY.2T
'(Küçük) kıza kahve getir!'		

(3) Emmen	Cuma	torun-diyi-s	guka.
her	Cuma	torun-Ç-İYE.1T	gel-ŞİM.3T
'Torunlarım her cuma gelirler.'			

(1)'de görüldüğü gibi, tamlayan eki (GEN) ölçün Türkçeden kopyalanmış ve Ermenice *gadu* "kedi" sözcüğüyle birleştirilmiştir. +(I)n tamlayan eki, Poşa ve Türkçe-Poşa cümlelerde sistematik olarak kullanılmaktadır. (2), Hint-Aryan *coki* 'kız' sözcüğünün Türkçe yönelme durum eki (DAT) ile birlikte kullanımını göstermektedir. Son olarak, örnek (3) Türkçe bir sözcük ile Ermeniceden gelen Poşa çoğul ekinin birlikte kullanımını göstermektedir. Çankırı'da toplanan dilbilimsel verilere bakıldığında Poşanın Ermenice, Türkçe ve Hint-Aryandan oluşan karma bir dil olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte, Hint-Aryan sözcük dağarcığının yerini neredeyse tamamen Ermenice ve Türkçe sözcük dağarcıklarının almış olduğunu görüyoruz.

Poşa yalnızca sözlü bir dildir ve Türkiye'deki Poşalar yazılı iletişimi Türkçe ile sağlamaktadır. Örneğin, konuşurlarımız röportajları Poşa dilinde yazıya geçirdiğimizi gördüklerinde son derece şaşırıldılar. Dillerini ilk kez kağıt üzerinde görüyorlardı. Yazıya geçirdiğimiz metinleri anlayabilmeleri için sesbilimsel çevriyazıyı tercih ettik. Bu sayede, beraber çalışmak da kolaylaştı.

Poşa dilinin sosyal işlevleri

Literatürde Poşa çoğunlukla bir gizli dil olarak geçmektedir (Patkanoff 1908; Voskian 2002; Scala 2014:246). Saha çalışmamızda, Poşanın topluluk içinde gizliliği koruma işlevini üstlendiğini gözlemledik. Yaptığımız görüşmelerde konuşurlarımız Poşanın zor durumlarda kurtarıcı olduğunu dile getirdi: "*Allah kötü gün vermesin hemen bir gizli lafımız*

olunca konuşuruz. Bu dil adamı kurtarır.” Bununla birlikte, Poşayı gizli tutmalarının asıl sebebinin genel nüfus tarafından kabul görmek olduğu açıktı. Buna ek olarak, ataların dili olan Poşa genellikle duygusal bir ruh halindeyken kullanılmaktaydı. Bu durum özellikle kişi yorgun, üzgün, korkmuş veya diğer yoğun duygu durumları içindeyken belirgindi. Örneğin, konuşurlarımızdan biri, torunu ona az daha bir zinar ile (elek yapımında kullanılan uzun ve keskin bir sopa) vurduğu için çocuğu Poşa dilinde azarladı. Üzücü bir hikayeyi Türkçe anlatırken duygusallaşıp, “*marik*” gibi Poşa söylem belirticileri kullanmaları da bu duruma örnektir. Ermenice “anne” anlamına gelen *marik* sözcüğü Türkçe bir cümle içinde “*ah marik can tatlı işte.*” şeklinde kullanılabilir.

Poşalar, Türkçeyi Poşadan daha saygın bulmaktadır. Kadın konuşurlarımızdan biri bir iş görüşmesinde yaşadığı bir durumu bize aktardı. İş görüşmesinin başlarında Türkçe konuştuğunu ve görüşmenin iyi gittiğini düşündüğünü söyledi. Görüşmenin sonlarına doğru kız kardeşi yanına gelip ona Poşa bir soru sormuş. İş için görüştüğü kişinin yüzündeki ifadenin bunu gördükten sonra değiştiğini ve görüşmenin sona erdiğini anlattı. İşi alamadığını ve kız kardeşiyle yaşanan o anın belirleyici olduğuna inandığını belirtti. Bu nedenle, bu kişi ve görüştüğümüz diğer birçok kişi, Poşanın sosyal statülerini düşürdüğüne ve ana dillerinde konuşmanın toplumda saygın bir konum elde etmelerini zorlaştırdığına inanmaktadır.

Poşa konuşurları, yaş, cinsiyet ve yaşam tarzı gibi faktörlere bağlı olarak dil yeterliliği açısından çeşitlilik göstermektedir. Poşa hakimiyeti özellikle genç nesilde düşüktür. Poşa ebeveynler, Poşa dilinin eğitimde herhangi bir yeri olduğunu düşünmemektedir dolayısıyla çocuklarının iyi Poşa konuşması gibi bir beklentileri yoktur. Bazı temel kelimeleri (çür ‘su’, *marik* ‘anne’, *keş* ‘kötü’, *hast* yada *ergate* ‘silah’, vb.) bilmenin

yeterli olduğu kanısındadırlar. Dahası, çocuklar ilkokulu bitirdikten sonra kendileri gibi Poşa konuşan akranlarının olduğu, kendi sokaklarındaki bir okulda eğitimlerine devam etmeye pek ilgi duymamaktadır. Ayrıca, pek çok çocuk büsbütün eğitim hayatına devam etmek istemediğini, bunun yerine ebeveynleri gibi çalışmak istediklerini bildirmektedir. Ebeveynlere çocuklarının Poşa öğrenmesi konusunda sorular sorduğumuzda, “Lazım değil. Ne yapacaklar Poşayı? “ cevabını aldık. İyi bir kariyer ve hayata sahip olmak için Türkçe öğrenmenin önemini vurguluyorlar. 6-10 yaş arası çocuklarla yaptığımız görüşmelerde Poşayı sadece sözcük düzeyinde kullandıklarını gözlemledik. Dilin genç kuşak tarafından kullanılmadığını, kullanım alanının dar olduğunu; Türkçenin Poşadan daha saygın bir dil olduğu algısının giderek kuvvetlendiğini göz önünde bulundurarak Poşanın tehlike altında olan bir dil olduğunu söyleyebiliriz.

Poşa dilinin canlandırılması

Poşanın okullarda kullanılmadığını ve Poşa dilini öğretmek veya eğitim materyalleri hazırlamak için nitelikli insan eksikliği olduğunu belirtmek burada önemlidir. Poşalar sayıca azdır ve okuryazarlık oranları düşüktür. Buna ek olarak, okullarda Poşa öğretmek için bir farkındalık, çaba veya kaynak yoktur.

Dilin ve kültürün devamını sağlayan tek faktör kapalı bir topluluk olmalarıdır fakat topluluğun dışında veya içinde bir hayat kurmak tamamen bireyin inisiyatifindedir (Gibbons ve Ramirez 2004: 72).

Poşalar dilleri hakkında olumsuz duygulara sahip olmasalar da, yabancıların veya diğer Türkçe konuşurlarının yanında Poşa konuşmaktan kaçınmaktadırlar. Poşalar iki dilli oldukları için üçüncü şahısların

yanında Türkçeyi, daha doğrusu Türkçenin Çankırı lehçesini konuşmayı tercih ederler. Poşayı kendi topluluklarının dışındaki Poşa konuşurlarıyla konuştuklarına dair bir bulgu mevcut değildir. Genellikle Poşayı sadece Poşalar konuşur; istisnalar, bazı orali satıcılar ve uzun zaman önce mahalleye taşınıp bir iki kelime Poşa öğrenmiş olan birkaç yaşlı insandır.

Azınlık dillerine yönelik tutumların yapılan saha çalışması sürecinde değişebildiğini ortaya koyan dilbilim çalışmaları vardır. (Avtans 2007). Çalışmanın başlarında dillerini gizli tutmak isteyen Poşaların, ilerleyen aylarda ana dillerine karşı olumlu bir tutum geliştirdiğini gözlemledik. Ebeveynler, saha çalışmasının ilk aşamalarında çoğunlukla Poşa konuşmanın getirdiği ayrımcılıktan ve dezavantajlardan bahsettiler ve çocuklarının Poşa öğrenmesini istemediklerini söylediler. Çocukların Türkçeyi iyi öğrenmeleri ve eğitimlerine devam etmeleri gerektiğini belirttiler. Ancak birkaç ay sonra, çocukları ile Poşa konuştukları anları bizlere göstermek istediler. Çocukları ebeveynlerinin Poşa dilinde sorduğu sorulara cevap veremediğinde ise hayal kırıklığı gösterdiler ve hatta çocuklarını Poşa bilmedikleri için azarladılar. Ebeveynler ayrıca iyi Poşa konuşamayan komşularını küçümsediklerini ve “Poşa bilmek için aptal olmak gerektiğini” belirttiler. Ayrıca Poşa üzerine topladığımız verilere ilgi gösterdiler ve bir Poşa dilbilgisi kitabı oluşturmamız halinde Poşanın yapısını öğrenmek istediklerini söylediler. Bu tür geri bildirimler ve Çankırı dışında yaşayan Poşaların bizimle iletişime geçerek dillerini öğrenmek istediklerini bildirmeleri, araştırma yapmanın etkili bir canlandırma çabası olabileceğini açıkça göstermektedir.

Poşa, sözlük, eğitim materyalleri ve bir taslak dilbilgisi kitabı hazırlanabilecek kadar belgelenmemiştir. Çankırı Poşaları hakkındaki ilk yayınlarımızdan sonra farklı bölgelerden Poşlar ata dillerini öğrenmek

için kaynak istemek üzere bize ulaştılar. Çankırı’da yaptığımız araştırma, dilin kendi başına önemli olduğuna dikkat çekti. Bu nedenle, Poşayı canlandırmak için ilk küçük adımını, dilin konuşurları arasında dilin korunması ve dili çocuklarına aktarmadıkları takdirde dilin kaybolacağı üzerine farkındalık yaratarak attığımızı söyleyebiliriz.

References

- Akgül, U. (2004). Poşalar: Buçuk Milletın Kayıp Kültürü, MA thesis, Hacettepe University.
- Andrews, P. A. (1989). *Ethnic groups in the Republic of Turkey*. Wiesbaden: Reichert.
- Anumyan, M. (2017). Türkiye’nin Karadeniz Bölgesinde yaşayan Poşaların bazı sorunları Üzerine. Batı Ermenistan ve Batı Ermenileri Sorunları Araştırmalar Merkezi. <https://akunq.net/tr/?p=44548>, Last Accessed: 17.12.2022
- Arpacı, M. (2019). “Lomlar/Poşalar: etimoloji ve peripatetik toplumsal yapı [Loms/Poshas: Etymology and Peripatetic Lifestyle].” In H. Efe (ed.), *Erzincan’da sosyal damga, kimlik ve yoksulluk*, 19-32. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Asatryan, G. S., Arakelova, V. (2002). *The ethnic minorities of Armenia*. Yerevan: Caucasian Centre for Iranian Studies.
- Avtans, A. (2007). “Humane face of language documentation: a Great Andamanese experience.” In P. K. Austin, O. Bond & D. Nathan (eds.), *Proceeding of the Conference on Language Documentation & Linguistic Theory*, 21-28. London: Department of Linguistics.
- Balakian, G. (2009). *Armenian Golgotha*. (Translated by Peter Balakian and Aris G. Sevag). New York: Alfred A. Knopf.
- Bozkurt, T. (2004). Poşalar Örneğinde Etnisite ve Toplumsal Cinsiyet İlişkisi, MA thesis, Hacettepe University.

- Çetin, E. (2014). “Çankırı Poşalarında sosyal ve dini hayat.” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18, 85-102.
- Demir, N. & Üzüm, M. (2014). “Çankırı Poşaları.” In N. Demir & F. Yıldırım (eds.), Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı, 137-152. Adana: Çukurova Üniversitesi Yayınları.
- Demir, N. & Üzüm, M. (2018). “Some Remarks on the Poshas of Çankırı.” In C. Bulut (ed.), *Linguistic minorities in Turkey and Turkic-speaking minorities of the peripheries*, 73–88. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Finck, F. N. (1907). *Die Sprache der armenischen Ziguener, Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*, VIII série, vol. VIII, n. 5, St. Pétersbourg.
- Gibbons, J. & E. Ramirez. (2004). *Maintaining a minority language: a case study of Hispanic teenagers*. Canada: Multilingual Matters.
- Kenrick, D. (2007). *Historical dictionary of the Gypsies*. Maryland: The Scarecrow Press.
- Kolukırık, S. (2009). *Dünden bugüne Çingenerler*. İstanbul: Ozan.
- Marsh, A. (2008). “Etnisite ve kimlik: Çingenerlerin kökeni.” In E. Uzpeder, S. Danova, S. Özçelik & S. Gökçen (eds.), *Biz buradayız: Türkiye’de Romanlar, ayrımcı uygulamalar ve hak mücadelesi*, 19-27. İstanbul: Mart Matbaacılık.
- Marushiakova, E. & V. Popov (2020). “The Gypsies (Dom-Lom-Rom) in Southern Caucasus (Georgia, Armenia, Azerbaijan).” In H. Kyuchukov, E. Marushiakova & V. Popov (eds.), *Preserving the Roma memories: Festschrift in honor of Dr. Adam Bartosz*, 11-53. Munich: Lincom Europa.
- Matras, Y. (2004). *Romani: A linguistic introduction*, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meillet, A. (1921). *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris: Champion.

- Melikian, G. (2002). "On the problem of secret languages and slangs in Iran." *Iran & Caucasus* 6, 181-188.
- Öncül, K. (2019). "Türk kültür politikası ve Lomavrenler." *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7, 102-110.
- Önder, E. (1999). "Bir alt kimlik örneği olarak Poşalar." *Türk Yurdu* 145, 38-49.
- Patkanoff, K. P. (1908). "Some words on the dialects of Trans-caucasian Gypsies-Boša and Karači." *Journal of the Gypsy Lore Society, new series* 1, 229-257, 2: 246-266 / 325-334.
- Scala, A. (2014). "The mixed language of the Armenian Boshha (Lomavren) and its inflectional morphology: some considerations in light of Armenian dialectal variation." *ANNALI, del Dipartimento di Studi Letterari, Linguistici e Comparati Sezione linguistica* 3, 233-250.
- Seropyan, S. (2000). "Vatansız tek ulus Çingeneler ve Çingenelerin Ermenileşmişleri Hay-Poşalar." *Tarih ve Toplum* 34, 21-25.
- Soravia, G. (1984). "A wandering Voice: the language of The Gypsies." *The Gypsies, The Unesco Courier*, 21-23.
- Uzum, M., Demir, N, Bagriacik, M. (2023). "Recycling a mixed language: Pos-ha." *Languages* 8, 52. <https://doi.org/10.3390/languages8010052>
- Voskian, V. (2002). "The Iranian loan-words in Lomavren, the secret language of the Armenian Gypsies." *Iran and the Caucasus* 6(1-2), 169-180.
- Voskian, V. (2011). "Lomavren jazyk [Lomavren Language]." In T. Oranskaja, Y. Mazurova, A. Kibrik, L. Kulikov & A. Rusakov (eds.), *Jazyki mira. Novye Indoarijskie jazyki*, 811-818. Moscow: Akademia Nauk.

6 Romeyka

Ioanna Sitaridou

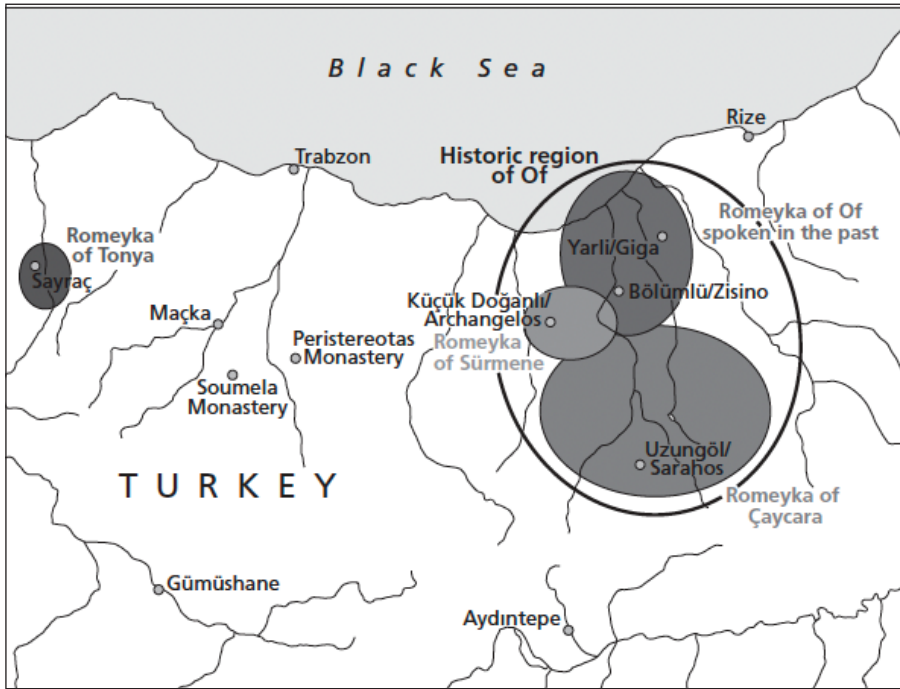
Giriş*

Karadeniz'deki (Yunanca `Pontus / Pontos') Yunan varlığının kökleri, efsanelere gömülüdür: Jason ve Argonotların Kolhis'e yolculuğu, Amazonlar...¹ Mitoloji bir yana, Yunanlılar yaklaşık M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren Karadeniz'e yayılmaya başlamışlardır. Bu sürecin o zamandan beri kesintisiz bir şekilde ilerlediğini tahkik etmek zor olsa da, bölgenin yerli dilleriyle her zaman etkileşim içinde olmuş olan ve daha sonra M.S. 12. yüzyıldan itibaren Türkçe ile temas etmeye başlayan Rumca konuşan topluluklar, günümüze kadar gelmiştir.

* Yazar, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü tarafından verilen araştırma bursu (Dr. Erol Sağlam ile birlikte, 'Çağdaş Türkiye'de Romeyka mirası: yok olma tehlikesi ve korumaya yönelik sosyodilbilimsel araştırmalar') için teşekkürlerini sunmaktadır. Bu makale Sitaridou (2013) makalesini tamamlayıcı niteliktedir.

¹ Karadeniz'deki/Kafkasya'daki Yunan varlığına ilişkin mübalağalar çok yaygındır, örneğin: "Karadeniz'deki (Pontus olarak bilinir) Yunan varlığının kökleri bir efsaneler sisiyle sarmalanmıştır; Jason ve Argonotların Kolhis'e yolculuğu, Amazonlar, Prometheus'un Kafkas dağlarına sürülmesi, Herkül'ün antik Aretiada'da Stymphalian Kuşlarıyla savaşması ve Orestes'in Tonya seyahatleri." (2/11/2022 tarihinde bir üniversite sitesinden alınmıştır: <https://www.birmingham.ac.uk/events/events/ukfilmpremiereinthefootstepsoftheargonauts.aspx>). Aslına bakarsak, bu alıntı son derece karışıktır. M. L. West, *The making of the Odyssey* (Oxford 2014: 21) adlı eserinde şöyle yazmaktadır: 'Yunanistan ile Kafkasya arasında altıncı yüzyıldan önce doğrudan bir etkileşim söz konusu değildir. Ancak İyonyalı denizciler, yedinci yüzyılın ilk yarısında Karadeniz'in batı ve kuzey kıyılarını yoklamaya başlamışlardı ve Odysseus'un daha erken tarihli Argonotik bir destanın aracılık ettiği Odyssey gezintilerinde kuzey Pontus topoğrafyasının yansımalarına rastlamak mümkündür. 'Aretiada' adı ise hiçbir yerde geçmemektedir. Aynı şekilde Tonya'ya yapılan gönderme, muhtemelen Euripides'in Tauris'te Iphigenia'da adlı eserinde Orestes'in seyahat ettiği Kırım'ın Tauri bölgesinin ismi bozularak bize ulaşmasıdır (Tauris'teki Iphigenia' çevirisine karşı gözünüzü açık tutun çünkü Tauris diye bir yer yoktur. Daha doğru bir çeviri 'Tauryalılar arasında Iphigenia' olmalıdır). Prof. James Diggle'a bu konulara açıklık getirdiği için müteşekkirim.

Bugün Romeyka², Trabzon genelinde çeşitli vadi sistemlerinde (Of, Tonya, Sürmene ve muhtemelen Santa'da da) konuşulmaktadır (bkz. Mackridge 1987, 1995, 1996, 1999; Bortone 2009; Özkan 2013; Sitaridou 2013; Schreiber ve Sitaridou 2017) - bkz. Harita 1- ve onlarca yıllık göçten sonra Türkiye'nin büyük şehirlerine (İstanbul, Ankara ve Bursa vb.) ve Avrupa diasporalarına (Berlin, Paris, Brüksel vb.) da taşınmıştır.

Harita 1. Tarihi Pontus yerleşkesi ve günümüz Helenik dil konuşurlarının yerleşim bölgeleri (Sitaridou 2013:99, © Cambridge Üniversitesi Yayınları 2013).

² Master savaşları, köken savaşları, 'tarihin millileştirilmesi' (Mackridge 2009 anlamında) varken isim savaşlarını atlamak olmaz. Dilin, dilin kendisindeki ismi tartışmasız / ro (u) mé (á) ika / iken, başka isimleri de vardır: 'Müslüman Pontus Rumcası, Romeyka, Romeyik, Rumdza, Rumca, Romeika', ρουμάικα, ρουμάικα, ρομέικα, vb. En doğru ve uygun olan terim ve bu terimin kökeni için bkz. Sitaridou (2013), Schreiber ve Sitaridou (2017). Dilin konuşurları kendilerini Türk olarak tanımladıkları için (öz) etnik isimlerin olmaması dikkat çekicidir.

Günümüzde Romeyka, UNESCO (2010) tarafından ‘kesinlikle’ tehlike altında; Tehlike Altındaki Dünya Dilleri Ansiklopedisi (2007) tarafından ‘ciddi şekilde’ tehlike altında³: Türkçe ile yoğun etkileşim, nesiller arası aktarımı sağlayacak destek mekanizmalarının bulunmaması, sosyokültürel damgalanma ve hem Türkiye’de hem Avrupa’da kentlere yaşanan göç nedeniyle Tehlike Altındaki Diller Projesi tarafından ‘tehdit altında’ olarak tanımlanmaktadır. Romeyka, yazılı bir formu⁴ olmamasına ve yalnızca nesiller arası sözlü aktarıma dayanmasına rağmen, özellikle Trabzon vadilerindeki izole kırsal topluluklarda, yerel kültüre ve toplumsal/ailevi ilişkilere nüfuz etmeye devam etmektedir (ayrıca bkz. Sağlam 2017).

1965 nüfus sayımında, vadilerde 5.000 Romeyka konuşuru olduğu bildirilmiştir. Bugün hala en az 5.000 Romeyka anadil konuşuru olduğu yönündeki kaba tahminler düşünüldüğünde, bu sayı şüphesiz eksik bir tahmindir.⁵ Bununla birlikte, konuşur sayısını saptarken karşılaştığımız en büyük sorun (Silva-Corvalán 1994 tanımıyla) miras dil konuşurlarının iletişimsel verimlilik açısından yeterince işlevsel

³ Romeykanın ISO kodu 639-3’tür. Yukarıda belirtilen tüm sitelerde/kaynaklarda Romeykanın Pontus Rumcası ile birleştirildiği lütfen aklınızda olsun. Bu yapıcı olmayan yaklaşım, bu kaynaklardaki çok sayıda kusurdan sadece bir tanesidir. Muhtemelen bu sebeple, *Ethnologue* <https://www.endangeredlanguages.com/lang/3265> orijinal girdide Romeyka’ya 5 * statüsünü atfeder. ‘5 * veya 6a *’, bütün konuşurlar tarafından yoğun olarak kullanıldığına inanılan dilleri gösterir (<https://www.ethnologue.com/language/pnt> 9/11/2022 tarihinde alınmıştır); ancak, özellikle Türkiye’deki duruma bakıldığında, daha doğru bir derecelendirme, 7 * (dil kayması yaşayan) olacaktır.

⁴ Bununla birlikte, konuşurlar tabandan tepeye eylemliliğin mükemmel bir örneği olarak kendi yazı sistemlerini geliştirmektedirler. Dili yazma ihtiyacı şüphesiz mesajlaşma ve sosyal medya ile tetiklenmiştir; Aşağıdaki mesaj (sic) buna güzel bir örnektir:

(i) *Do eftas kala ise*

Har a sto sochi arkadasha ershan şincenomen

Romeika amon emas kala halacevomen

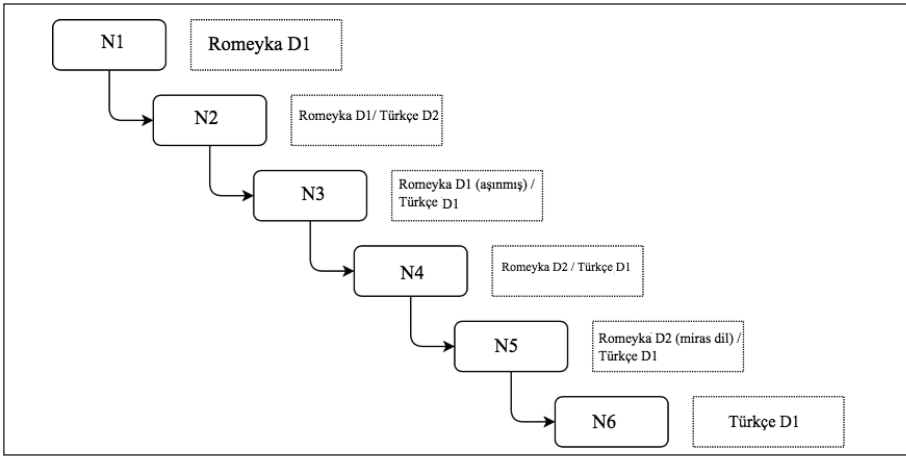
‘Nasılsın? İyi misin? Şimdi Soç’den arkadaşlar muhabbete geldiler; Onlar da bizim gibi iyi

Romeyka konuşabiliyorlar.’

(Sitaridou, 25/10/2022 erkek bir Tonya konuşuru tarafından gönderildi)

⁵ ‘Anasta’, yaklaşık 800 daimi nüfusa sahiptir. Sakinlerinin çoğunluğunun dili konuştuğu düşünülmektedir. Bu düşünce bir tahmine dayanmaktadır: Sitaridou, en az 30 kadınla uzun süre konuşmuş ve saha çalışması sırasında, birbirleriyle Romeyka konuşan çok sayıda konuşuru gözlemlene fırsatı bulduğu bir cenazeye ve düğüne katılmıştır; cenazede Romeyka ağıtlar söylenmiştir.

olarak kabul edilip edilemeyeceği konusunda bir fikir birliği olmamasıdır. Şekil 1'deki⁶ dil kayması senaryosunda gösterildiği üzere, günümüzde Romeyka tek dilli bir nesil (N1) artık yoktur; köylerde hala ilk dili (D1) Romeyka, ikinci dili (D2) Türkçe olan 65 yaş ve üstü 2. nesil (N2) vardır. Trabzon'da doğan ve ilkokulu bitirmiş olan 48 yaş ve üstü 3. nesil (N3) ' dengeli' iki dilli konuşurlar olmuşlardır; şehirlerde büyüyenlerde ise farklı bir edinimsel tablo söz konusudur. İlk dilleri Türkçedir, Romeyka ise baskın olmayan/geç edinilmiş bir ilk dil ya da erken öğrenilmiş bir ikinci dildir. 4. nesil (N4) için Türkçe ilk dildir, Romeyka ise ya ikinci dil ya da miras dildir. 5. Nesil (N5) için Romeyka tamamen miras dildir. Son olarak 6. Nesil (N6) Türkçe tek dillidir.

Şekil 1. Romeykada dil kayması.

Yukarıda değindiğimiz edinimsel biçimlerdeki farklılıklar ve bunlar sebebiyle oluşan farklı dilbilgisel ve iletişimsel yeterlik dereceleri göz önüne alındığında, konuşur sayısı saptanırken kimlerin sayılacağı sorusu daha da öne çıkmaktadır. Konuşmacı sayısının belirlenmesi

⁶ Şekil 1, Romeyka konuşan toplulukların sosyodilbilimsel durumlarına bağlı olarak yavaş/kademeli veya süratli dil kaymasını anlamak için kuşaksal bir mercek altında daraltılabilir veya genişletilebilir. Bu topluluklarda kuşaksal aralığın daha kısa olduğunu (15-18 yıl) da unutmamalıyız.

konusundaki zorluklara ek olarak, diasporada, özellikle de Almanya, İngiltere, Belçika, İsveç, Hollanda ve Fransa'da önemli sayıda (miras dil konuşuru olarak) Romeyka konuşuru olduğunu da belirtmeliyiz. Bu nedenle, küresel canlılık araştırmaları, yerel canlılık araştırmalarından farklı bir tablo çizebilir.

Tarihsel doku⁷

Antik çağlardan (M.Ö. 6), M.S. 16/17. yüzyıla

Yunanlıların Güney Karadeniz'deki varlığı, ilk sömürgeleştirme çabalarının belgelendiği M.Ö. 7/6. yüzyıla kadar uzanmaktadır (bkz. Tsetskhladze 2008). İyonlar (antik Yunan halkının doğu bölümünün üyeleri) Miletos'u kurmuştur. Bu Sinop'un temelini atmış ve ardından Trebizond kolonisini meydana getirmiştir (bkz. Bryer 1991: 316). Pontus'ta, Trebizond'un ilk Yunan sömürgecilerinin dili, Sinop'un İyonya Rumcası idi. Ekonomik ve dilsel hegemonyaya rağmen, bölgenin yerel dillerinin (örneğin Hititçe ve Luvice) yok olmasının Helenleştirmeden kaynaklanıp kaynaklanmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Yine de bu dillerin kaybolmasının arkasındaki sebebin, Rumca ile diğer otokton diller/üst katman dilleri arasındaki uzun süreli temas olması oldukça makuldur. Gerçekten de, Megrelce ile bir zamanlar lehçe sürekliliği oluşturan ve genetik olarak Gürcüce ile ilişkili olan Lazca gibi Pontus'ta konuşulan Güney Kafkas dilleri (Boeder 2005), sömürgeleştirme sırasında var olmuş olmalıdır. Lazca bugün hayattadır ve hellenleşmeden kaçmayı başarmıştır; dolayısıyla Rumca ile dil teması olduğunu varsayabiliriz. Daha da önemlisi, Yunanlılar ve Lazlar arasındaki karşılıklı temastan yalnızca orta çağ tarihli kayıtlarda bahsedilmiştir. Daha erken tarihli kayıtlarda bu dillerin temasına dair bir bulgu söz konusu değildir.

⁷ Bu, ilk olarak Sitaridou'da (2014b: 27-28) ortaya çıkmıştır.

Afganistan ve Hindistan'a doğru ilerleyen Büyük İskender liderliğindeki Makedon ordusunun intikali, güneyde Pontus'un hemen bitişiğindeki bölgede, yani Kapadokya'da Rumca konuşan başka bir noktanın oluşmasına sebep olmuş ve bölgedeki Helenofobiyi pekiştirmiştir. Rumcanın, Kapadokya'dan Pontus'a doğru yayılmış olması mümkündür.

Hıristiyanlaşmanın Rumcanın yayılmasında belirleyici olduğunu görüyoruz. Yeni Ahit'te üç yerde bahsi geçen Pontus sakinleri, ilk din değiştirenler arasındaydı. Bölgede Hıristiyanlığın etkili ve hareketle yayılmasının, coşkusunun ve etkinliğinin göstergesi, Kilisenin en büyük ekonomik merkezlerinden biri olan Sümela manastırının M.S. 386'da kurulmuş olmasıdır. bölgenin Hıristiyanlığı resmen kabul etmesinden 20 yıl sonra. İlerleyen yıllarda Pontus, M.S. 4. ve 10. yüzyıllar arasında Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarında nispeten istikrarlı bir dönem yaşamıştır. Pontus'taki Yunanlar, 1204'te vuku bulan 4. Haçlı Seferi nedeniyle Konstantinopolis'teki Bizans yönetiminin dağılması ve Trebizondlu Büyük Komnenos III. Aleksios ile İmparatoriçe Theodora Kantakouzene arasındaki evliliğin gösterdiği gibi Bizans imparatorluk ailesinin bazı üyelerinin Trebizond'a aktarılmasıyla üstünlüğü elde etmişlerdir (bkz. Bryer 1975). Yerel kabileler ve klanlar bu süre zarfında Yunanlılarla temas halindeydiler. Buna örnek olarak, klanı Helenleştirilen ve sonradan Büyük Komnenos'un yetkililerinden biri yapılan otokton bir Tzan olan Theodore Tzanichites verilebilir. Vazelon Zabıtları 30 adet Tzan soyadı içermektedir (Bryer 1991: 190). Bu, Karadeniz kimliği için hala önemini korumakta olan iki dilliliği ve muhtemelen yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan bir Yunan-Laz klanizm ve yerelcilik modelini gözler önüne sermektedir (bkz. Meeker 2002, Sitaridou 2014b).

16/17. yüzyıldan günümüze

Trebizond'un 1461'de II. Mehmed liderliğindeki Osmanlı tarafından ele geçirilmesi,⁸ şehrin bir asır sonra çoğunluğunun Müslüman olmasını beraberinde getirdi (bkz. Bryer ve Winfield 1985); Trebizond'un fethi, birçok Yunanlıyı iç kesimlere, örneğin günümüz Gümüşhanesini içeren Haldia'ya itmiştir. Of, Sürmene, Rize ve Maçka'da Rumca konuşurlarının kapsamlı İslamlaşmasının 16. / 17. gerçekleştiği bildirilmektedir (bkz. Lowry 1977: 209-247, Vryonis 1986). İlginç bir şekilde, Küçük Asya'da yaşanan İslamlaşma Türkçeye geçiş ile el ele ilerlerken, Vadilerdeki topluluklar Romeykayı bu güne kadar korumuştur. Daha da önemlisi, Hıristiyan kalan Rumca konuşan topluluklar, özellikle M.S. 19. ve M.S. 20. yüzyılın başlarında geniş çaplı Rumca eğitim sebebiyle Modern Yunancaya yaklaşıırken, İslamlaşma nedeniyle, Romeyka konuşan topluluklarda dilin bir takım arkaik özellikleri korunmuştur.

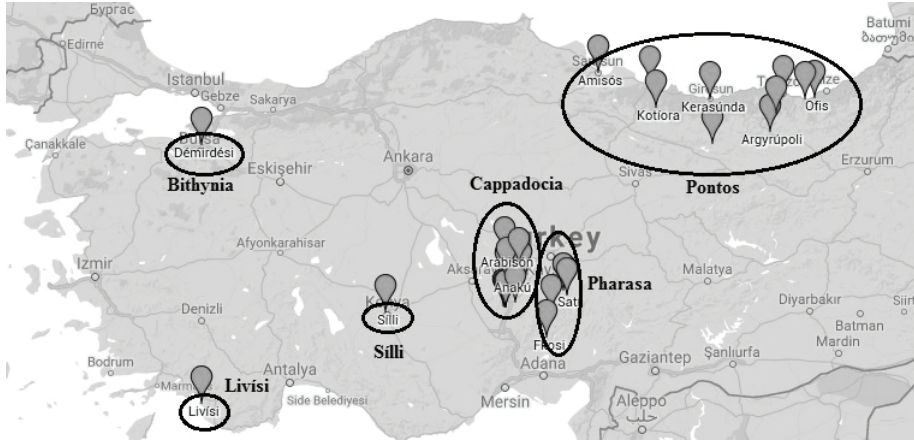
İslamlaşmadan M.S. 19. yüzyılın başına kadar olan zaman zarfında, Pontus'ta bulunan Hristiyan ve Müslüman Rumca konuşurları arasındaki temas derecesi tartışmalıdır ancak oldukça kısıtlı olduğu da kesindir. 1923'teki Yunan-Türk nüfus mübadelesinin tek kistası din olduğu için (bkz. Lozan Antlaşması), Rumca konuşan Pontus Hıristiyanları Türkiye'den sürülmüş ve Yunanistan'a (ve oradan da ABD, Avustralya ve Almanya'ya) yerleşmek zorunda bırakılmıştır. Trabzon bölgesinde bulunan Romeyka konuşan Müslümanların ise İslam'ı kabul etmiş oldukları için kalmalarına izin verilmiştir. Bu, bir Rumca değişkesi olan Romeykanın neden hala bölgedeki küçük yerleşim yerlerinde konuşulmakta olduğunu açıklamaktadır. 1923'ten çok yakın zamana kadar

⁸ Osmanlıların Pontus'a gelişi için daha erken bir tarihi doğrulamak zordur çünkü Bizans İmparatorluğu ile Selçuklu İmparatorluğu arasında 1071'de Malazgirt yakınlarında gerçekleşen Malazgirt Meydan Muharebesi, Anadolu'daki Osmanlı varlığı için olası en erken tarih olarak kabul edilmektedir.

iki konuşma topluluğu birbirlerinin varlığından habersizdi. Asan'ın (1996) yayınladığı kitap şüphesiz bir dönüm noktası olmuştur. Bundan önce, 1980'lerin sonlarında ve 1990'ların başlarında Pontus Rumlarının Pontus'a rastgele seyahatleri gibi veya Almanyalı Pontus Rumları ve Türkiyeli Romeyka konuşurlarının 1960'larda ve 1970'lerde *Gastarbeiterprogramm* aracılığıyla birbirlerine rastlamaları gibi ancak gelişigüzel etkileşimler söz konusuydu (bkz. Sağlam 2021: 298).

Romeykanın genetik sınıflandırılması

Genetik açıdan Romeyka, Karamanlıca ile birlikte Küçük Asya Rumcasının (KAR) merkezinde yer alan Pontus Rumcası grubunun bir parçasıdır. KAR, Harita 2'de gösterildiği gibi tarihsel olarak Bithynya, Livisi, Kapadokya, Phárasa, Silli ve Pontus (Dawkins 1916) olarak bilinen bölgelerde konuşulan altı değişkenden oluşur:

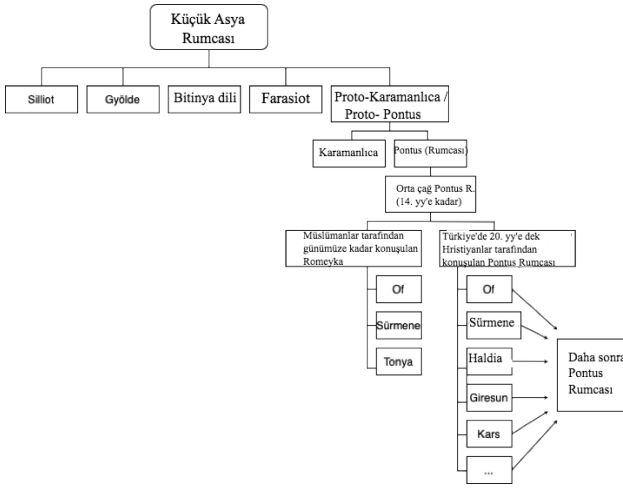

Harita 2. 19. ve 20. yüzyılın başlarında Orta Küçük Asya'da bulunan Küçük Asya Rum yerleşim bölgeleri

Coğrafi olarak Küçük Asya'da bulunan olan ancak genetik olarak KAR olmayan Bitinya ve Livisi değişkelerini bir yana, KAR'ın evrimi ile ilgili farklı hipotezler vardır. Dawkins (1931), KAR değişkeleri arasındaki benzerliklere dayanarak, muhtemelen 11. yüzyılda Selçuklu istilalarından önce ortaya çıkan ve Selçuklu istilalarıyla pekişen ayrıksı bir orta çağ Küçük Asya Rumca ortak dili olduğunu önermiştir (bkz. Dawkins 1916: 205, 213, 1940: 6, 14; ayrıca bakınız Browning 1983: 130, Horrocks 2010: 382, Triantafyllides 2002: 277, Karatsareas 2011). Bazıları ise, Küçük Asya Rumcasında görülen bir takım ayırt edici gelişmelerin en azından bir kısmının, Helenistik ve Roma dönemlerinde Küçük Asya'da ve komşu adalarda (örneğin Kıbrıs'ta) konuşulduğu düşünülen bölgesel bir ortak dil Rumcasından geldiğini iddia etmektedirler (Thumb 1914: 199, Kapsomenos 2003: 63, ayrıca Drettas 1999: 15). Bu iddia Horrocks tarafından eleştirilmiştir (2010: 113-114). Horrocks, modern lehçelerin paylaştığı dilbilgisel yenilikler ile Brixhe (1987) ve Bubenik (1989: 237-252; ayrıca bakınız Karatsareas 2011: 47) tarafından belgelenen Küçük Asya Helenistik ortak dilinin bölgesel özellikleri arasındaki bağlantının çok zayıf olduğunu belirtmiştir.

Şimdiye kadar özetlemek gerekirse, modern KAR çeşitleri üzerine iki başlıca iddia vardır: (a) bir orta çağ KAR ortak dilinden meydana geldikleri; ve (b) Helenistik bir ortak dilden meydana geldikleri. Hala daha, KAR'ın bir parçası olan Pontus Rumcasının, diğer Modern Yunanca değişkeleri gibi orta çağ Rumcasından geldiği varsayılmaktadır (Horrocks 2010; Holton & Manolessou 2010), ancak bu varsayım Romeyka değişkelerinin bir takım ortaklaşma etkilerinden nasıl kaçmış olduğunu açıklamamaktadır.

Son olarak, eşit derecede karmaşık bir konu, KAR grubunun üyeleri arasındaki ilişkidir, bkz. Şekil 2:

Şekil 2. Küçük Asya Rumcasının filogenetik ağacı (Sitaridou 2014b:31)

Karatsareas (2011: 50) ve Janse (2008), sanılanın aksine Proto-Pontus Rumcasının, Pontus Rumcası ve Karamanlica dillerine dallandığını değil, Proto-Karamanlica'nın, Pontus Rumcası ve Karamanlica dillerine dallanmış olduğunu belirtmektedir. Romeyka bu konuda bize ne göstermektedir? Biçimsel sesbilimden ziyade sözdizimsel yenidenkurum ışığında böyle bir iddianın temeli nedir? Dahası, Pontus Rumcası ve Farasiot (Bağrıaçık 2018'in son çalışmaları da göz önünde bulundurularak) ile Silliot arasındaki ilişki nedir? Tabii ki, bu merak uyandırıcı soruları cevaplamak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır.

Romeyka, Rumcanın filojenisinin yeniden gözden geçirilmesine önayak olabilir mi?

Sitaridou'nun (2014b, 2016, görünecek) Romeyka mastarı üzerine analizi farklı bir kalıtımsal tabloya işaret etmektedir. Romeykada

mastar, sınırsız bir üretkenliğe sahiptir, bu sebeple Helenistik döneme tarihlenebileceği iddia edilmiştir. Bu özellikle *prin* 'önce' + mastar yapısı için geçerlidir. Bu yapı diğer tüm orta çağ Rumca değişkelerinde M.S. 5-6. yüzyılda kullanılmayı bırakmıştır. Bu nedenle, Pontus'ta konuşulan /romé(á)ika/, halihazırda oldukça muhafazakar bir Rumca değişkesiydi. Bu durum, M.S. 16/17'de İslamlaşmanın hakim olduğu Bizans İmparatorluğu'nun merkezi olan Konstantinopolis ve çevresinde konuşulan diğer değişkeler için de geçerliydi. Bu noktadan itibaren, Müslüman konuşurların /romé(á)ika/sı (i) diğer orta çağ (sonrası) yerli Rumca değişkelerinden ve (ii) Lozan sonrası 'Pontus Rumcası' olarak adlandırılan ve zaman içinde Modern Yunancaya çok yakın hale gelen Hıristiyan konuşurların /romé(á)ika/sından daha da ayrılmıştır. Mastarın sürdürülmesine, bir yeniden çözümleme süreci eşlik etmiştir. Bu yeniden çözümlemenin mastarın devamlılığını garantiye almış olduğunu söylemek yanlış olmaz. Diğer tüm orta çağ Rumcası değişkelerinde mastarın yerini isteme kipi alırken, Romeykada mastar olumsuzlama ögesi olarak yeniden çözümlenmiş ve böylece mastar dilbilgisine daha da fazla nüfuz etmiştir. Bu mastarın devamlılığını garantiye almıştır.

Sitaridou (2014b, 2016), bu çalışmadan hareketle Küçük Asya Rumcasının, geniş çaplı Modern Yunanca lehçelerinin oluşumunda rol oynayan süreçlere kısmen katılmış olduğu hipotezini öne sürmüştür; Horrocks (2010: 382, ayrıca Holton & Manolessou 2010), Modern Yunanca lehçeleri için geç orta çağ döneminin ortasını *terminus ante quem* olarak belirlemiştir, ancak bu lehçeler için, özellikle de Proto-Pontus Rumcası için, Sitaridou (2014b, 2016) son tarihin Helenistik dönem olduğunu iddia etmiştir (güçlü tez). Dawkins (1931), *terminus post quem*'in 11. yüzyıl olduğunu öne sürmüştür (zayıf tez).

Daha yakın zamanlarda, Donabedian ve Sitaridou (2020), Pontus'un, (neo) Anadolu *Sprachbund*'unda bulunan (sınırlar içinde herhangi bir nokta olmanın ötesinde) Rumca konuşulan bir merkez noktası olduğunu öne sürmüştür. Bu durum, elbette, 1923 Nüfus Mübadelesi öncesi dönem için geçerliydi. Dahası, Sitaridou (2016, 2017, yayınlanacak), olumsuzlama dizgesinin evriminden elde edilen bulguları da göz önünde bulundurarak, Romeykanın Helenistik Rumcanın soyundan gelmiş olduğu varsayımıyla (bu önceki varsayımdan 500 yıl daha erkendir) Küçük Asya Rumcasının mevcut filogenisini tekrar incelemeyi önermiştir. Yani, Romeykayı Modern Yunancanın kızı olarak değil de kız kardeşi olarak konumlandırmıştır. Böyle bir iddianın sonuçları, Yunancanın evrimi hakkında bildiğimizi düşündüklerimizi kökünden sarsabilir, çünkü bu sav özünde, (birbirinden değil, Halk Latincesinden türemiş olan) Romen dilleri gibi, birden fazla Yunanca dili olduğunu bize söylemektedir.

Romeykanın belgelenmesine yönelik çabalara genel bir bakış

Tablo 1'de gösterildiği üzere, son 146 yılda, tek dilli veri toplayan dört saha araştırmacısı olmuştur. Bu araştırmacıların saha çalışmalarını gerçekleştirdikleri bölgeler örtüşmemektedir, dolayısıyla artuzamlı değişken kontrol edilemediğinden birbirleriyle karşılaştırmaya müsait artsüremli verilere sahip değiliz. Bölgedeki en uzun soluklu ve en geniş çaplı tek dilli veri toplama çabası olan Sitaridou'nun dokümantasyon çalışması (2008'den günümüze), esas olarak biçimsel sözdizimi merkezine alan 17 GB'ın üzerinde ses verisi ve 7 GB video verisinden oluşmaktadır.

Değişke	Tonya	Sürmene	Çaykara	Çaykara	Çaykara	Of	Of
Dilbilgisi	Db1	Db2	Db3	Db4	Db5	Db6	Db7
Saha Araştırmacısı	Sitaridou	Sitaridou	Sitaridou	Mackridge	Parcharidis	Parcharidis	Dawkins
Verinin toplandığı tarih	2022	2015	2008 (pilot çalışma), 2009, 2010, 2012, 2014, 2015	1983, 1985, 1987	1876	1876	1914
Konular	'Fengon' (Türkiye)	Trabzon	'Anasta' (Türkiye)	Sarahos (günümüzde Uzungöl, Türkiye)	Sarahos (günümüzde Uzungöl, Türkiye)	Zisino (şimdiki adıyla Of)	Krinita, Zourel, Kouritis, Xalt, Kofkia, Giga
Yayımlar		(Sitaridou 2021)	(Sitaridou 2007-2022, see references)	(Mackridge 1987, 1995, 1996, 1999)	(Defner ¹ , 1878, 1877)	(Defner 1878, 1877)	(Dawkins 1914a)

¹ Peter Mackridge'e (1946-2022) (s.c.) göre, Ioannis Parcharidis, Hıristiyanların ve Müslümanların bir arada yaşadığı Zisino köyünde öğretmen olarak çalışırken 1876'da normalde Atina'da yaşayan ancak Trabzon'a uzun bir ziyarette bulunan Alman Helenist Michael Defner tarafından Müslüman köylerine gönderilen Trabzonlu 18 yaşında bir Rumdu. Defner, genç Parcharidis'i dilsel veri toplaması için Müslüman köylerinde tehlikeli bir görevle gönderirken kendisi bölgesel başkentini güvenliği ve rahatlığında onu bekleyecekti. 1877-78 Rus-Türk savaşının hemen öncesinde, yerel Osmanlı yetkilileri bölgedeki casusların varlığına karşı özellikle hassastı. Parcharidis, Uzungöl'de yalnızca üç gün geçirdikten sonra gitmek zorunda hissetti.

A Grubu dilleri (Müslüman topluluklarda konuşulur)

B Grubu değişkeleri (Hıristiyan topluluklarda konuşulur)

C Grubu değişkeleri (Dini topluluklarda konuşulur)

Tablo 1. Belgeleme çabalarının özeti (tek dilli very toplamaya dayalı) (Sitaridou 2014b:50'den uyarlanmış ve güncellenmiştir).

Romeykanın dilbilgisine kısa bir genel bakış

Romeyka projesinin dokümantasyon gayretleri sayesinde, Romeykanın dilbilgisi — özellikle de 'Anasta'nın Çaykara değişkesi ve son zamanlarda Tonya değişkesi — belgelenmiş ve incelenmiştir.⁹ Özellikle incelemek istediğiniz konular için: çift nesnel yapılar ve biçimce kümeleri için bkz. Michelioudakis ve Sitaridou (2012); tümleme için bkz. Sitaridou (2014a); kiplik için bkz. Sitaridou (2014a); olumsuzluk için bkz. Sitaridou (2014a, 2016, görünecek), Chatzopoulou ve Sitaridou (2019); mastarlar için bkz. Sitaridou (2014a / b, 2021); belirleyici öbeği için bkz. Guardiano ve diğerleri (2016), Michelioudakis ve Sitaridou (2020); soru ifadeleri ve ne-öncekme

⁹ Bakınız: www.romeyka.org; son on üç yıldır, (şu anda hazırlanmakta olan veya yayınlanacak olan birkaç yayımla birlikte) 21 adet akademik ürün verilmiş ve yüzlerce akademik konuşma yapılmıştır.

için bkz. Michelioudakis ve Sitaridou (2020); sözcük dizilişi ve bilgi yapısı için bkz. Sitaridou (2022), Neocleous (2020), Neocleous ve Sitaridou (2022, yazılmakta); dillerarası etkileşim için bkz. Sitaridou (2022), Neocleous ve Sitaridou (2022), Donabedian ve Sitaridou (2020), Michelioudakis ve Sitaridou (2020); baş sonluluğu için bkz. Neocleous ve Sitaridou (2022), Michelioudakis ve Sitaridou (2020); sözdizimsel yeniden kuruluş için bkz. Sitaridou (2014, 2016); boş nesnelere için bkz. Sitaridou (2017); koşul tümcecikleri için bkz. Sitaridou (2014a), Neocleous ve Sitaridou (2022). Bu harıtaçılık projesinin bariz bir avantajı, (Romeykada) tek dilli veri toplama yöntemi kullanarak Çaykara 'Anasta' köyündeki kadın konuşurların dilbilgisini devamlı olarak analiz eden saha araştırmacısının (Sitaridou) hep sabit tutulmasıdır olmasıdır (böylece dilbilgilerinin karışması ihtimalinin önüne geçilir). Dahası, bunun görüldüğü her yerde, Romeyka değişkeleri içinde ve genelinde, Pontus Rumcası, Modern Yunanca ve Türkçe ile mikro değişkenlik (Michelioudakis & Sitaridou 2012 vd. tanımlarınca) dikkatle gözlemlenmektedir.

Romeykanın dilbilgisi üzerine kısaca bilgi verirken, yalnızca yukarıda belirtilen yayınlarda hiç çok az kapsanmış olan veya analizleri devam etmekte olan veya yayınlanmak üzere olan özelliklere değineceğim: (i) belirleyici ifadedeki cins, durum ve anlamsal/sözdizimsel uyum; (ii) boş nesnelere; (iii) ilgi tümcecikleri; ve (iv) sözcük dizilişi.¹⁰

Belirleyici öbeği ile ilgili aşığıdaki özellikler dikkatimizi çekmektedir: (i) zorunlu Belirleyici Yayılması (1); (ii) genel olarak, sıfatlar adlardan önce gelmektedir; sıfatların ve tamlayanların belirtsiz dizilişinde tamlayan, baş addan önce gelir ama tüm sıfatları takip eder dolayısıyla sıfat ayrışması görüntüsü oluşur (1); (iii) anlamsal uyum çoğul [+ insan]

¹⁰ Aksi belirtilmedikçe tüm örnekler Çaykara, 'Anasta'dan alınmıştır.

eril adlara yayılırken diğer ad ve cins türleri için canlılık aşamalarına ilişkin tahminlere dayanarak diğer her şey cinssiz olur (bkz. Karatsareas 2014) (2); Bu nedenle, Romeykada yalnızca tekil belgeli tanımlıklar ve adlarla sözdizimsel uyum görüyoruz, anlamsal uyumu ise (cinssiz, tüm anlamsal türlerdeki adlar tarafından kontrol edilen hedeflerin görüldüğü cinstir) diğer her şeyle görüyoruz (3); (iv) özel adlarda belgeli tanımlık yoktur (4); (v) durum paradigmalarında ciddi anlamda (hem konuşur içi hem de konuşurlar arası ve değişkeler arası) biçimbilimsel değişim görüyoruz. Değişkeler arası biçimbilimsel değişim için Tablo 2'ye bakınız.¹¹

- (1) to tranon to askemon t' Alis to muxteron
 BT büyük BT çirkin BT Alis.TAM BT inek
 'Alis' in büyük çirkin ineği'
- (2) a. o tşiris
 BT(E).YAL.T baba(E).YAL.T
 'baba'
- b. ta tşiriðes
 BT(E).YAL.Ç baba(C).YAL.Ç
 'babalar'
- c. i patsi
 BT(D).YAL.T kadın(D).YAL.T
 'kadın'
- d. ta patsiðæ
 BT(E).YAL.Ç kadın(C).YAL.Ç
 'kadınlar'

¹¹ Tablo 2, Sürmene'nin durum yitiminin ilerlediğini; Anasta (Çaykara) değişkesinin ise Sitaridou'nun (2014 vd.) bu değişkenin Vadilerdeki en antik değişke olduğu yönündeki iddiasını doğrular biçimde daha muhafazakar olduğunu göstermektedir.

(3) a. to tranon o tşiris
 BT(C).BEL.SG büyük(C).BEL/YAL.T bt(e).yal.t ba ba(E).YAL.T
 ‘büyük baba’

b. ta tranan ta tşiriðes
 BT(C).BEL/YAL.Ç büyük(C).BEL/YAL.Ç BT(C).BEL/ YAL.Ç baba(C).BEL/YAL.Ç
 ‘büyük babalar’

(4) (*o) Alis tşimate
 (*BT(E).YAL.T) Ali uyuyor
 ‘Ali uyuyor’

ERIL		Çaykara (Anasta)	Sürmene Beşköy (Özkan 2013:145)	Pontus Rumcası (Drettas 1997)
T	YAL	o peðas	o beðas	o peðas
	TAM	to/tu peða	du beða	ti peða
	BEL	ton peða(n)	don beða	ton peðan
Ç	YAL	ta peðaðes/peðiæ	da beðia	i peðant / i peðaðes
	TAM	to/tu peðion	da beðia	ti peðaðion
	BEL	ta peðaðes	da beðiði	ti peðaðas

Tablo 2. Lehçeler arası belirli tanım edatından önce -as (o peðas/beðas ‘(o) çocuk’) ile biten eril adlarda durum çekimleri.

İkinci olarak, Romeykada boş nesnelere şu iki durumda zorunludur: (i) nesnelere söylem ilintili (belirli) olduklarında (5); ve (ii) [-canlı] göndergesi durumsal olarak çözümlenebiliyorsa (6). Romeykada boş nesnelere için imkansız olan bağlamlar şunlardır: (i) Avrupa Portekizcesi ve İbraniceden farklı olarak; Brezilya Portekizcesine benzer bir şekilde, nesnenin [+ canlı] bir öncülü varsa (7); ve (ii) ilgi tümcecikleri gibi sözdizimsel adalarda (8).

(5) Q: pios iðe ton Ademi?
kim gör.3T BT Ademi.BEL
'Ademis'i kim gördü?'

A: O Mehmetis iðe.
BT Mehmetis.YAL gör.3T
'Onu Mehmetis gördü.'

(6) na plino ta xapsiæ prin mairepsini.
PRT.KİPS yıka.1T BT hamsi.BEL önce pişir.MAS
'Pişirmeden önce hamsileri yıkayacağım'

(7) ałis eŋgałesten don dżirin=at, ama i aişe efiłisen=a tona/*.
Alis sarıldı.3Tş BT baba.BEL=onun ama BT Ayşe öptü.3T=onu
'Alis babasına sarıldı ama Ayşe onu (babasını) öptü.'

(8) ??aıuron, ason bak^hałin teson d¹²=anepsin endžen
oğlan -dan. BT bakkal.BEL senin BT=torun.BEL getirdi.3T
'Bakkaldan bir şey getiren oğlan senin torunundu.'

¹² Bu konuşurun konuşmasında (bu konuşura mahsus), sözcük sınırları arasında ilk patlamalının ötümlüleşmesi gözlemlenir.

Üçüncü olarak, (9)'da gösterildiği gibi Romeyka'da adı takip eden ilgi adilleri vardır, ancak bu konuda daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir.

(9) a. Göreceli Özne

iða tin patšin p=efaizen ta χtinæ
gör.1T BT.BEL kadın.BEL 1L=besle.B1TME.3T BT.BEL hayvanlar.BEL
'Hayvanları besleyen kadını gördüm.'

b. Göreceli dolaysız nesne

efaya to fain p=emairev i mana=m
yedi.1T BT.BEL yemek.BEL 1L=pişir.B1TME.3T BT.YAL anne.YAL=benim
'Annemin pişirdiği yemeği yedim.'

Son olarak, sözcük dizilişi konusunda (bkz. Neocleous ve Sitaridou, 2022, hazırlanmakta, Sitaridou 2022, Neocleous 2020, Sitaridou ve Kaltsa 2014) Romeykanın bilgi yapısının Pontus Rumcası ile birkaç ortak özelliği vardır (örn. eylemin solunda hem bilgi hem de ayrımsal odak olması), ancak eylemin solunda yalnızca tek bir odak konumuna sahip olması açısından hem Pontus Rumcasından hem de Ölçün Modern Yunancadan ayrılmaktadır.

Mevcut sosyodilbilimsel durum

ula ta γloses maθæ
'insan bütün dilleri öğrenmeli'

Romeykaya karşı dil tutumları oldukça çeşitlidir ve şu faktörlere göre değişiklik göstermektedirler: (i) konuşma topluluğu ve topluluğun kırsallık ve kentlilik (örneğin, miras dil konuşurlarının çoğu, özellikle

de İstanbul'dakiler, Romeykanın dilbilgisine olan hakimiyetlerini 'zayıf', 'kırık' olarak nitelendirmekte ve Romeykayı 'gerçek bir dil değil/bozulmuş' olarak görmektedir); ancak bu Karadenizde bulunan tün konuşma topluluklarının (Tonya, Çaykara ve Sürmene) aynı tutuma sahip olduğu anlamına gelmemektedir; (ıı) cinsiyet; kadınlar genel olarak dile daha hakimlerdir, bu da kadınlar arasında daha olumlu bir dil tutumuna yol açmaktadır; (ııı) yaş; daha yaşlı konuşurlar daha olumlu bir tutum sergilemektedir (ancak İstanbul'daki genç nesilin Romeyka miraslarına nasıl sahip çıktığıyla ilgili yazan Sağlam ve Sitaridou'ya (hazırlanmakta) da göz atın). Genel olarak, dil tutumunun en güçlü belirleyicisinin dil yeterlik düzeyi olduğu gözlemlenmiştir: kişi dile ne kadar hakimse, dile karşı tutumu o kadar olumludur.

Saha çalışmasının kendine has özellikleri ve Karadeniz'de saha çalışması gerçekleştirmenin zorlukları göz önüne alındığında, dil kullanımına dair anket aracılığıyla elde edilen yüzeysel beyanlar, derinlikli çıkarımlara varmak konusunda veya konuşurların gerçek dil tutumlarını anlamak konusunda yeterli olmayabilir, çünkü dil tutumları zengin bağlamsal parametrelerle iç içedir. Makro-sosyolojik kimlik kategorilerinin, sosyal alanda gözlemlenen bölünmelerin ve kültürel imgelem evreninin bazı yönlerinin mikro-sosyolojik olarak, belirli söylemsel (eş) bağlamlarda, ele alındığı/dizinlendiği bilinmektedir (Schreiber ve Sitaridou 2017 ile kıyaslayın); bu başarılı bir dizinlemeye, ancak dilin kullanımını (ve kullanımı hakkında beyanları) bağlamsal parametrelere 'işaret eden' 'bireysel dile dair bilgilerin bütünü' olarak ele alan ve analiz eden etnografik yöntemlerle ulaşılabileceği anlamına gelmektedir. Daha da önemlisi, bu etnografik yöntemler, ideolojileri şemalara değer biçercesine dizinlemektedirler.

Aşağıdaki diyalogda gösterildiği gibi (10)-(15), bunların ışığında ve

Silverstein'in (2003) bireysel dil düzlemlerini takip ederek, Sitaridou ve Tsiplakou (2012), Teyze (kışları İstanbul'da ve yazları *parharæ* 'de 'yaylada' geçiren 65 yaşında hiç örgün eğitim almamış bir konuşur)¹³ ile saha araştırmacısı (Sitaridou) arasındaki mikro-bağlamsal etkileşimde ortaya çıkan iki çakışan bireysel dil düzleminden doğan eytişimi incelemişlerdir:

(10) Romeyka karmaşa ve iletişimsizlik yaratmaktadır:

— *İstanbul'a gittiğimde Romeyka ile Türkçeyi karıştırıyorum.*

— *Ben onu anlamam, benimle onu konuşma.*

(burada gelinlerinin sözünü aktarıyor)

(11) Romeyka olumsuz bir değere sahip bir gruba/kategoriye aitliği kodlamaktadır:

— *Bize gülüyorlar. 'Bir Romeyka konuşursunuz. Siz Yunansınız.'*
diyorlar.

— *Sonra yine kızıyorlar. Diyorlar ki: 'Siz Yunansınız, daha konuşmayın.'*

(12) Romeyka farklıdır, evet, ancak Teyze'nin yaşadığı iletişim sızlık örnekleri Romeykadan değil, başkalarının Romeykaya karşı takındıkları aşağılayıcı tutumlardan kaynaklanmaktadır:

— *Benim bildiğim bu diyorum. İstersen bana bakarsın, istemezsen bakmazsın.*

— *Aldırma bana. Konuşunca dikkat etme bana.*

(13) Romeyka (bir gizli dil olarak) kişiye güç aşılamaktadır:

— *'Kızdığımda küfür ederim' (burada Romeyka konuşur) söylerim onlara.*

¹³ Yazar tarafından Ağustos 2010'da Çaykara yaylalarının birinde toplanan veriler.

— Ben sana bakıyorum. Sen ne anlarsın.

(14) Dil yeterliğine/çokdilliliğe değer atfedilmesi

— *Bütün dilleri öğren. Nereye gidersen git, dil bilmek iyidir. Çok kolaylaşır işin.*

— *Oraya gidiyorsun, buraya gidiyorsun, diin farklı olduğunu görüyorsun, anlamıyorsun dediklerini, ama dili biliyorsan anlaşılabilirsin.*

(15) Romeykaya olumlu bakılması?

— *Türkçe daha kısadır. Ama Romeyka konuşurken konuşma uzar.*

Bu spontane diyalog ve yeni yeni oluşan eytişim sayesinde, (11)'in (15) ile aslında çelişmediğini, bunun yerine beraber karmaşık bir tutumlar ve duygular (yani psikososyal öğeler, bkz. Sağlam 2021) ağı oluşturduklarını anlayabiliriz. İlk bakışta zıt gibi gözükseler de, aslında müthiş bir devingenlik içinde bir arada var olmaktadır. Bu da, Karadeniz'deki hiç bitmeyen kimlik oluşturma sürecini gözler önüne sermektedir.

Yeniden canlandırma çabaları ve ideolojik ikilem

Bir yazı sistemi geliştirmeli mi?

Okullar için bir dilbilgisi ve ders kitabı yazmalı mı?

Dil politikasının değişmesi için çabalamalı mı?

Yukarıda bahsedilen sorular, genellikle hem Avrupalı hem de Avrupalı olmayan dillerin yeniden canlandırılmasına yönelik Avrupa/Yunan

merkezli, standart yeniden canlandırma stratejilerini temsil etmektedir. Bunların hepsi, konum ve bütünce planlaması gerektiren ve esasen dilbilimden çok siyasetle alakalı yukarıdan aşağıya girişimlerdir. Bir dilbilimci, Romeyka konuşan bir topluluğun ihtiyaçlarına en uygun yazı sisteminin geliştirilmesi için Yunan alfabesinin mi yoksa Türk alfabesinin mi kullanılması gerektiğine nasıl karar verebilir? Yunanca ile genetik bağlantıyı belirtmek için Yunan alfabesi kullanılmasını mı önermeliyiz? Yoksa konuşurların iki dili için tek bir yazı sistemi olması adına Latin alfabesini mi önermeliyiz?¹⁴

Siyasi ortam son yıllarda nispeten daha ılımlı olmasına rağmen (bazen ‘bir adım ileri, iki adım geri’ olsa da), konuşurlar hala anadillerinden birinin Romeyka olduğunu belirtmekten çekinmektedir, çünkü Türk milliyetçileri için Yunanca konuşmak çok hızlı bir şekilde o kişinin aidiyetinin sorgulanmasına yol açmaktadır (‘tek millet, tek dil’). İlginçtir ki, Yunan milliyetçileri için de bu diller ‘kirlenmiş’ ve(ya) ‘süreklilik’ ideolojisine (yani, ‘antik çağlardan beri kesintisiz olarak konuşulmuş olan tek bir Yunan dili’ olduğu inancına) karşı zararlı olarak kabul edilmektedir, çünkü antik çağın (yani, Rum Ortodoks Bizans’ın) meşalesini taşıyor olmak çok önemli bir mevzudur; ve dilsel sürekliliğin özel parçalarının “Atina beşiğinin” dışındada olduğunu, hele ki Müslüman topluluklarda olduğunu, kabul etmesi çok güçtür. İşleri daha da karmaşık hale getiren bir şekilde, Pontus Rum milliyetçiliği perspektifinden (Lozan sonrası Yunanis-

¹⁴ Açıkladığım gibi, bunlar dilbilimin dışında kararlar ve bu nedenle cevap vermek yerine sorular sormayı tercih etmekteyim. Ancak bu sorulardan kaçıyor gibi görünmek de istemem, dolayısıyla Türk temelli bir alfabenin benimsenmesi gerektiği görüşünde olduğumu ekliyorum. Türkiye’nin hafızasında, Yunan alfabesinin beraberinde getirdiği ‘toplumsal imgelemin’ (Castoriades 1975 terimlerinde) sembolik boyutlarını düşünerek ve Türkçe temelli bir alfabenin çok daha kolay öğrenileceğini tahmin ederek bunu söylüyorum. ‘İmgelem’ kavramını, bir topluluğun paylaştığı bir dizi norm ve değer olarak tanımlayan ve Avrupa’nın bu toplulukla birlikte çalışarak bu ‘imgelemi’ yaratması gerektiğini ve Avrupa’nın bu birlikte yaratma sürecinde yalnızca (dili) *temsil ederek* ve *yaparak* (praksis) var olması gerektiğini belirten Castoriades gibi ben de Romeyka konuşurlarının yaratım sürecinde aktif olmaları gerektiğini savunmaktayım. Daha da önemlisi, bu yaratım benimkinden ziyade kendi *praksislerinden* gelmeli.

tan'da dile getirildiği üzere), Romeyka toplulukları kafası karışmış, "siyasi duruşunun kestirilemediği" bir grup olarak görülmekte ve bu nedenle 'yeniden eğitime' ihtiyaç duydukları düşünülmektedir. Yani, Ege'nin iki yakası arasında sosyopolitik paradigmalara çarp-raz ateşinde kalan Romeyka toplulukları, mutlak asimilasyona ve tarihin karanlık dehlizlerinde unutulmaya terk edilmesi gereken bölücüler olarak görülmektedir.

Haliyle, Romeyka üzerine yapılan herhangi bir araştırma, bu sözde düşman iki kategoriyi bir araya getirerek ve iki dillilik ve dil-kültür mirasının korunması hakkında alışılmadık şekillerde ve uzamlarda yeni anlayışlar üreterek hem Yunan hem de Türk kimliğine dair etnomerkezci söylemleri sarsarak kazara daha geniş yankılar uyandırabilir. İşte tam da bu nedenle, yeniden canlandırmanın dilbilimin ötesinde, siyasi bir mesele olduğunun farkında olmalıyız. Bu nedenlerden dolayı Sitaridou (2013: 111)'de dile getirdiklerimin arkasında durmaya devam ediyorum: 'Canlandırma her zaman bir tür müdahaledir. ... Herhangi bir aprioristik yeniden canlandırma planı, Avrupa (Yunan) merkezli bir dayatmadan başka bir şey olmayacaktır' çünkü bu tür kararların yaşam tarzı üzerinde ciddi etkileri ve önemli ideolojik sonuçları olabileceği durumlarda, dilbilimin sunabileceği pek bir şey yoktur.

Ancak dilin yeniden canlandırılması konusunda herhangi bir şeyin yapılıp yapılamayacağı sorusunun ucu açıktır. Sitaridou'da (2013: 111) belirtildiği gibi, tabandan gelen girişimler - umuyorum ki gelişirken, çok iyi yapılmış belgeleme çalışmaları ve araştırmalardan elde edilen bulguların konuşma topluluklarına geri dönmesini sağlayan bir şeffaflıkla ilerlemek muhtemelen en iyi yol haritasıdır. Asgari derecede müdahaleci olan bu yaklaşım, bilimsel bilgiyi top-

luluğa geri kazandırmayı amaçlamakta ve araştırmaya öncelik vermektedir. Bu, bırakın yapsınlar, bırakın geçsinler bir yaklaşımdır. Topluluk adına karar alınmaz, yalnızca bulguları ve analitik araçları topluluğun kullanımına sunar. Topluluğun dillerini geleceğe taşıyıp taşımamaya kendileri karar verdikleri bu yolculukta sadece bir duraktır.

Bu çerçevede, profesyonelleştirilmiş ve etik belgeleme çabaları dil korumasına dair en önemli çalışmalar olmaya devam etmektedirler, çünkü Romeykanın kapsamlı bir şekilde belgelenmesi ve bu çalışmanın olası bir ölüm senaryosu karşısında sahip olduğu sosyokültürel etkiler, konuşurlar eylemlilik kazandıkça gelecekte dili yeniden canlandırmak için çok faydalı olacaktır, eğer konuşurlar bunu isterse. Bununla birlikte, tabandan tepeye görevdeşlik gerektiren halk hareketleri yavaş ilerler, çünkü ancak dil-kültür mirası, dilin korunması ve kültürel hafıza üzerine bir araya gelip düşünmek ve karşılıklı bilgi alışverişi yoluyla başarılabilir. Bununla birlikte, tehlike altındaki bir dilin korunması yalnızca yerel topluluklar için değil, tüm 'küresel' topluluk için bir kazançtır, çünkü (hiçbir şekilde Türkiye ile sınırlı olmayan, küresel bir sorun olan) azınlık ve miras dillerinin ve kültürlerinin konumlarının yükseltilmesi, toplumsal uyuma yardımcı olur. Bu iddia, uyumun ve birlikteliğin ancak ev/miras dillerinin terk edilmesiyle mümkün olduğunu savunan ideolojinin antitezidir. Bu nedenle, şu anda Avrupa ve ABD'de, farklılıkları korumak, (öz) nefret değil, aksine bireye kendisi olma özgürlüğünü tanıdığı için toplumun bütününe duyulan bir takdir ve saygı hissi yarattığından, miras dillerinin yeniden takdir edilmeye başlanması söz konusudur.

Sonuç olarak, Romeyka hem coğrafi anlamda bir eşikte (bir zaman-

lar Bizans İmparatorluğu'nun eteklerinde, bugün ise doğu Anadolu'nun bir parçası) hem de özünde bir eşikte var olmaktadır: gizli bir dil olarak ve/veya aile içinde kullanılır ama dış alana da nüfuz etmiştir; hem 'Benlik' tarafından hem de 'Öteki' tarafından nefret edilir ve sevilir; aynı anda hem reddedilir hem onaylanır. Her şeye rağmen, Romeyka gerçektir, buradadır ve her dil gibi tanınırlığa ve görünürlüğe sahip olmayı hak etmektedir.

Kaynakça

- Asan, Ö. (2000). *Pontos Kültürü* [Culture of Pontos]. Belge: İstanbul.
- Bağrıaçık, M. (2018). *Pharasiot Greek. Word order and Clause Structure*. PhD dissertation, University of Ghent.
- Bortone, P. (2009). "Greek with no history, no standard, no models: Muslim Pontic Greek." In A. Georgakopoulou, & M. Silk (eds.), *Standard languages and language standards: Greek, past and present*, 67-89. London: Ashgate.
- Brixhe, C. (1987). *Essai sur le grec anatolien au début de notre ère*. Nancy, France: Presses Universitaires de Nancy.
- Brendemoen, B. (2002). *The Turkish dialects of Trabzon. Their phonology and historical development*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Browning, R. (1983). *Medieval and Modern Greek*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bryer, A., & D. Winfield (1985). *The Byzantine monuments and topography of the Pontos*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Bubenik, V. (1989). *Hellenistic and Roman Greece as a sociolinguistic area*. Amsterdam: John Benjamins.

- Chatzopoulou, K. & I. Sitaridou (2014). 'Jespersen's cycle for NEG2 and conditional inversion in the history of Greek: evidence from Romeyka conditionals.' 16th Diachronic Generative Syntax Conference, Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 3-5/06/2014.
- Dawkins, R. M. (1916). *Modern Greek in Asia Minor: a study of the dialects of Silli, Cappadocia and Pharsa with grammar, texts, translations, and glossary*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dawkins, R. M. (1931). "Notes on the study of the Modern Greek of Pontos." *Byzantion* 6, 389–400.
- Dawkins, R. M. (1937). "The Pontic dialect of Modern Greek in Asia Minor and Russia." *Transactions of the Philological Society* 36, 15–52.
- Dawkins, R. M. (1940). "The dialects of Modern Greek." *Transactions of the Philological Society* 39, 1–38.
- Donabedian, A. & I. Sitaridou (2020). "Language contact in Anatolia." In E. Adamou & Y. Matras (eds.), *Handbook of language contact*, 404–434. London: Routledge.
- Drettas, G. (1997). *Aspects pontiques*. Paris: Association de recherches pluridisciplinaires.
- Drettas, G. (1999). "Το ελληνο-ποντιακό διαλεκτικό σύνολο." In A. Ph. Christidis, Arapoglou, M. & G. Giannoulou (eds.), *Διαλεκτικοί θύλακοί της ελληνικής γλώσσας/Dialect enclaves of the Greek language*, 15–24. Athens: Ministry of National Education and Religious Affairs/Centre for the Greek Language.
- Holton, D., & I. Manolessou (2010). "Medieval and Early Modern Greek." In E. J. Bakker (ed.), *A companion to the Ancient Greek language*, 539–563. Malden, MA & Oxford: Wiley-Blackwell.
- Holton, D., Horrocks, G., Janssen, M., Lendari, T., Manolessou, I. & N. Tou-

- fexis (2019). *The Cambridge grammar of Medieval and Early Modern Greek*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horrocks, G. (2010). *Greek: a history of the language and its speakers*. Malden, MA & Oxford: Wiley Blackwell.
- Janse, M. (2008). "Clitic doubling from Ancient to Asia Minor Greek." In D. Kallulli & L. Tasmowski (eds.), *Clitic doubling in the Balkan languages [Linguistik Aktuell/Linguistics Today 130]*, 165-202. Amsterdam: John Benjamins.
- Guardiano, C., Michelioudakis, D., Ceolin, A., Irimia, M. A., Longobardi, G., Radkevich, N., Silvestri, G. & I. Sitaridou (2016). "South by Southeast. A syntactic approach to Greek and Romance microvariation." *L'Italia dialettale* 77, 95-166.
- Karatsareas, P. (2014). "On the diachrony of gender in Asia Minor Greek: the development of semantic agreement in Pontic." *Language Sciences* 43, 77-101.
- Karatsareas, P. (2011). A study of Cappadocian Greek Nominal Morphology from a Diachronic and Dialectological Perspective. PhD Dissertation, University of Cambridge.
- Lowry, H. (1977). *The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Urban Demographic History: The case of Trabzon (ca. 1463-1583)*. PhD Dissertation, UCLA.
- Mackridge, P. (1987). "Greek-speaking Moslems of North-East Turkey: prolegomena to study of the Ophitic Sub-dialect of Pontic." *Byzantine and Modern Greek Studies* 11, 115-137.
- Mackridge, P. (1995). "Τα Ποντιακά στη σημερινή Τουρκία: Αρχαία στοιχεία στο ιδίωμα του Όφης." *Αρχαίον Πόντου* 46, 153-161.
- Mackridge, P. (1996). "The Medieval Greek infinitive in the light of Modern dialectal evidence." In C. N. Constantinides, Panagiotakis, N. M., Jeffreys, E. &

- A. D. Angelou (eds.), *ΦΙΛΕΛΛΗΝ: studies in honour of Robert Browning*, 191-204. Venice: Istituto ellenico di studi bizantini e postbizantini di Venezia.
- Mackridge, P. (1999). “Η ελληνοφωνία στην περιοχή του Όφη (Πόντος).” In A.-Ph. Christidis (ed.), *Dialect enclaves of the Greek language*, 25-30. Thessaloniki: Centre for the Greek Language.
- Michelioudakis, D. & I. Sitaridou (2020). “Towards a formal model of transfer under contact: contrasting Asia Minor Greek to mainland Greek and Turkish in search of syntactic borrowings.” In M. Georgiafentis, G. Giannouloupoulou, M. Koliopoulou & A. Tsokoglou (eds.), *Contrastive studies in morphology and syntax*, 245-261. London: Bloomsbury.
- Michelioudakis, D. & I. Sitaridou (2016). “Recasting the typology of multiple Wh-fronting: evidence from Pontic Greek.” *Glossa: a journal of general linguistics* 1(1), 40. doi: <https://doi.org/10.5334/gjgl.72>
- Michelioudakis, D. & I. Sitaridou (2012). “Syntactic microvariation: dative constructions in Greek.” In R. Etxepare & B. Fernández (eds.), *Datives in variation: a micro-comparative perspective*, 212-255. Oxford: Oxford University Press.
- Neocleous, N. (2020). *Word Order and Information Structure in Romeyka: A Syntax and Semantics Interface Account of Order in a Minimalist System*. PhD dissertation, University of Cambridge.
- Neocleous, N. & I. Sitaridou (2022). “Never just contact. The rise of final auxiliaries in Asia Minor Greek.” *Diachronica* 16, 369–408.
- Neocleous, N. & Sitaridou, I. (submitted). *Word Order in Romeyka*.
- Oikonomidis, D. H. (1958). *Γραμματική της ελληνικής διαλέκτου του Πόντου*. Athens: Ακαδημία Αθηνών.
- Özkan, H. (2013). “The Pontic Greek spoken by Muslims in the villages of Besköy in the povince of present-day Trabzon.” *Byzantine and Modern*

Greek Studies 37, 130–150.

- Papadopoulos, A. A. (1955). *Ιστορική γραμματική της ποντικής διαλέκτου*. Athens: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών.
- Rothman, J. (2007). “Pragmatic solution for syntactic problems: understanding some L2 syntactic errors in terms of pragmatic deficits.” In S. Baauw, F. Dirj-koningen & M. Pinto (eds.), *Romance languages and linguistic theory 2005*, 299-320. Amsterdam: John Benjamins.
- Sağlam, E. (2022). “Tracing ‘Greek’ heritage in contemporary Turkey: anthropological insights into intangible heritages, collective memory, and identity on the Black Sea littoral.” *Journal of Modern Greek Studies* 40, 373–394.
- Sağlam, E. (2021). ‘Because they would misunderstand!’ Romeyka heritage and masculine reconfigurations of public culture in contemporary Turkey. In P. Hecker and I. Furman (eds.), *Politics of culture in contemporary Turkey*, 292-309. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Sağlam, E. (2021). “Intimate and yet alienated: landscapes, identity, and memories.” *Études Arméniennes Contemporaines* 13, 161-185.
- Sağlam, E. (2017). *Constitutive Ambiguities: Collective Memory and Subjectivity in Romeyka-Speaking Communities of Trabzon, Turkey*. PhD dissertation, University of London.
- Sağlam, E. & I. Sitaridou (in prep.). *Speaking Greek as a Turkish nationalist: language ideologies, intergenerational transmission, and pathways for Romeyka’s preservation in contemporary Turkey*.
- Silva-Corvalán, C. (1994). *Language contact and change: Spanish in Los Angeles*. Oxford, UK: Clarendon.
- Schreiber L. & I. Sitaridou (2017). “Assessing the sociolinguistic vitality of Romeyka: an attitudinal study.” *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 39, 1-16.

- Silverstein, M. (2003). "Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life." *Language and Communication* 23, 193–229.
- Sitaridou, I. (2024). "Koine Greek." In W. Bisang, J. Kabatek & B. Kortmann (eds.), *Spread of world languages* Berlin: De Gruyter Mouton.
- Sitaridou, I. (in prep.). The evolution of negation in Romeyka. Ms, University of Cambridge.
- Sitaridou, I. (2022). "On the redundancy of a theory of language contact: cue-based reconstruction in a socio-linguistically informed manner." In N. Lavidas & K. Nikiforidou (eds.), *Language change: theory and methodologies in the 21st century*, 15-52. Leiden: Brill.
- Sitaridou, I. (2021). "(In)vulnerable inflected infinitives as complements to volitionals and modals: evidence from Galician and Romeyka." In T. Eythórsson & J. G. Jónsson (eds.), *Syntactic features and the limits of syntactic change*, 161-177. Oxford: Oxford University Press.
- Sitaridou, I. (2017a). "The rise of novel negators in Romeyka: negative existential cycle and monoclausality", Workshop on The Negative Existential Cycle from a historical-comparative perspective, Stockholm University, 04-5/05/2017.
- Sitaridou, I. (2017b). "Null objects in Romeyka: contact with Turkish or internal conditioning?", Workshop on Historical language contact in English and beyond, Aristotle University of Thessaloniki, 31/03-02/04/2017.
- Sitaridou, I. (2016). "Reframing the phylogeny of Asia Minor Greek: the view from Pontic Greek." *CHS Research Bulletin, Center for Hellenic Studies, Harvard University* 4(1), 1–17.
- Sitaridou, I. (2014a). "Modality, antiveridicality, and complementation: the Romeyka infinitive as a Negative Polarity Item." *Lingua* 148, 118-46.
- Sitaridou, I. (2014b). "The Romeyka infinitive: continuity, contact and change

in the Hellenic varieties of Pontus.” *Diachronica* 31(1), 23–73.

Sitaridou, I. (2013). “Greek-speaking enclaves in Pontus today: the documentation and revitalization of Romeyka.” In M. Jones & S. Ogilvie (eds.), *Keeping languages alive. Language endangerment: documentation, pedagogy and revitalization*, 98-112. Cambridge: Cambridge University Press.

Sitaridou, I. (2007). “Infinitives with subjects in Greek and Southern Italian dialects: a Sprachbund effect.” In D. Bentley & A. Ledgeway (eds.), *Sui dialetti italo-romanzi. Saggi in onore di Nigel B. Vincent, The Italianist, Special Supplement*, 221-242. London: Maney.

Sitaridou, I. & Kaltsa, M. (2014). “Contrastivity in Pontic Greek.” *Lingua* 146, 1-27.

Sitaridou, I. & S. Tsiplakou (2012). “On overt and covert language attitudes among Romeyka speakers”, Workshop on ‘Romeyka and Asia Minor Greek’, Queens’ College, 01/04/2012.

Tziovas, D. (2014). *Re-imagining the past. Antiquity and Modern Greek culture*. Oxford: Oxford University Press.

West, M. (2005). “Odyssey and Argonautica.” *The Classical Quarterly* 55(1), 39–64.

7 Turoyo

Metin Bağrıaçık

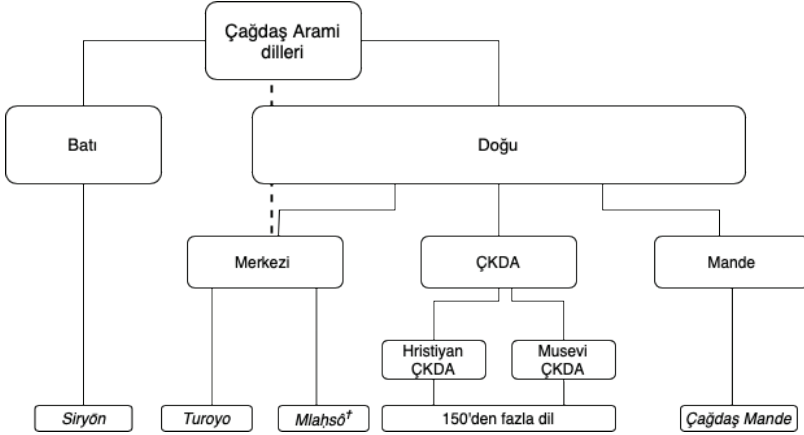
Giriş

Türkiye'deki hemen her azınlık dili özellikle 20. yüzyıl başından itibaren bir var olma mücadelesi içinde bulunsa da hepsi için eşit derecede akademik, siyasi veya toplumsal duyarlılık gösterildiğini söylemek güçtür. Mücadelesinde nispeten yalnız kalmış dillerden bazıları Çağdaş Arami dilleri grubuna aittir. Bu grubun Mlaḥsô'da (günümüzde Yünlüce, Lice, Diyarbakır) konuşulan bir üyesi (Jastrow 1985a, 1994) ve Hertevin'de (günümüzde Ekindüzü, Pervari, Siirt; Jastrow 1971) konuşulan bir diğeri, 20. yy sonuna doğru sessiz bir şekilde yok olmuşlardır (Jastrow 2011:697, Takashina 1990). Aynı akıbet, Cudi Dağından Hakkari iline kadar geniş bir coğrafyada konuşulan diğer Çağdaş Arami dilleri için de geçerlidir (Khan 2019a:195). Türkiye'deki kendi evinde hala konuşulmakta olan yegane Çağdaş Arami dil dili, Semitik literatüründe *Turoyo* olarak da karşımıza çıkan, Turoyo dilidir.

Turoyo hakkında temel bilgiler

Turoyo (iso 639-3: tru), neredeyse tamamı bugün Türkiye sınırları içinde kalan coğrafi-kültürel bir bölgeye has bir Çağdaş Arami dilidir. Afro-Asyatik dil ailesi içinde Semitik grubuna ait Arami kolunun Çağdaş Doğu Arami dilleri dalı altındaki Çağdaş Merkezi Arami alt-grubunun bir üyesidir (Nöldeke 1881, Tsereteli 1977). Artık konuşulmayan

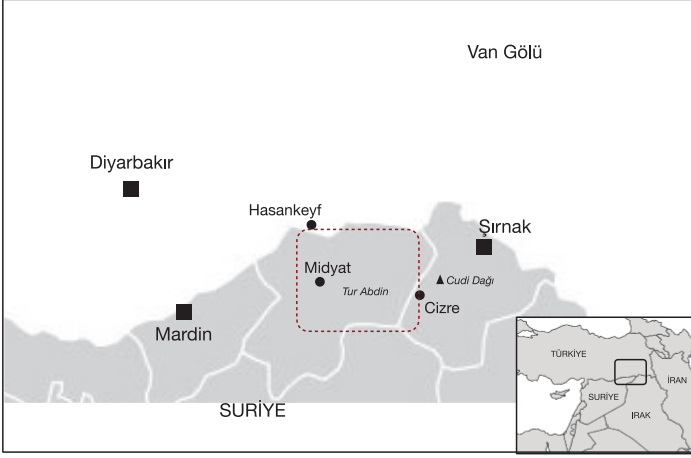
Mlahsô, Çağdaş Merkezi Arami alt-grubunun bilinen diğer tek üyesidir. Dicle Nehri'nin Türkiye'de akan kısmı, nehrin batı tarafında kalan Çağdaş Merkezi Arami dilleri ile yakın zamana dek nehrin doğusundaki coğrafyada konuşulmuş fakat günümüzde bölgeden yok olmuş Çağdaş Kuzeydoğu Arami (ÇKDA) dilleri arasında doğal bir sınır işlevi görmektedir. Çağdaş Doğu Arami dilleri dalı altındaki ÇKDA grubunun bilinen 150'den fazla üyesi vardır. Bu diller günümüzde Suriye sınırlarından İran içlerine kadar geniş bir coğrafyada konuşulmaktadır (Khan 2011, Coghill 2016). ÇKDA dillerinin ilginç bir özelliği bu dilleri konuşan Hristiyan ve Musevi gruplar arasında farklılık göstermeleridir. Khan (2019b:268), bu farklılığın “[...] aynı köyde yaşayan Hristiyan ve Museviler arasında bile (MB)” gözlemlendiğini aktarmaktadır. Çağdaş Doğu Arami dilleri dalına mensup bir diğer alt-grup olan Mande Aramicesi, bugün İran'ın Huzistan bölgesinde küçük bir toplum tarafından konuşulmaktadır (Häberl 2009). Batı Arami grubu ise günümüzde Şam civarında konuşulan ve *Siryôn* olarak bilinen birkaç lehçe ile temsil edilmektedir (Werner 2019). Çağdaş Arami dil ailesinin yapısı ve Turoyo'nun bu aile içindeki yeri Şekil 1'de şematik olarak görülebilir.

Şekil 1. Çağdaş Arami dilleri

Arami dillerinin yazılı geçmişi en az 2700 yıl öncesine dayanmaktadır. Antik Aramice ilk olarak MÖ 10. yy. civarında Mezopotamya'da kurulan Arami krallıkları döneminden kalma yazıtlarda görülür. Antik Aramice'nin devamı olan Eski Aramice, MÖ 6. yy.'da Büyük Darius tarafından yönetilmekteyken Ahemeniş İmparatorluğunun resmi bir dili haline gelmiştir. İmparatorluk zamanındaki yazıtlarda rastlanan hali İmparatorluk Aramicesi olarak da bilinmektedir. Orta Aramice dönemi büyük ölçüde Helenistik ve Roma dönemleriyle örtüşür. Bu dönemde Roma sınırlarının içinde ve dışında belirgin lehçe farklılıkları ortaya çıkmıştır (Kim 2008). Batı-Doğu lehçeleri farkı MS 3.ve 8.yy'lar arasında konuşulan Klasik Aramice döneminde keskin bir hale gelmiştir. Çağdaş Arami dillerinin en erken bu dönemde ortaya çıktıkları düşünülmelidir. Doğu ve Batı Aramice kollarından de izler taşıyan (Klasik) Süryanice, Hristiyanlığın ilk yıllarında Edessa'da (günümüzde Şanlıurfa) konuşulmuştur. Bu dil günümüzde Çağdaş Arami dillerini konuşan gruplar arasında hala kilise, eğitim ve edebiyat dili olarak işlev görmektedir (Arami dillerinin tarihi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Fitzmyer 1979 and Kaufman 1997).

Turoyo, Mardin ilinin doğu ucunu ve Şırnak ilinin batısını kaplayan tepelik bölgeye özgü bir dildir (bkz. Şekil 2). Çoğunluğu Süryani Ortodoks Kilisesi mensubu olan Hristiyanlar tarafından konuşulmaktadır. Bölgenin en önemli dini, kültürel ve ekonomik merkezi Midyat ilçesidir. Bu bölge, Turoyo konuşan kişilerce *Ṭūr 'Abdīn* (Tur Abdin) olarak bilinir ve '(Tanrı'nın) kulların(ın) dağı' anlamına gelmektedir. Bu adlandırma, bölgenin Hristiyan nüfusu için ne denli önemli olduğuna bir delil olarak verilebilir. Çelik (2021), bölgede çoğunluğu yıkıntılar içinde 357 manastır ve kilise tespit edildiğini aktarmaktadır. Bu gerçeklik, Hristiyanlığın bir zamanlar bölgede sürdüğü egemenliğin ve yakın tarihte maruz kaldığı tahribatın kısa bir özeti olarak değerlendirilebilir.

Şekil 2. Tur Abdin.

Turoyo, Tur Abdin’de *Şurāyt* olarak adlandırılır. Avrupa’da dili konuşan diaspora toplumu ise *Suryoyo* kelimesini tercih etmektedir. Dili konuşan toplum Tur Abdin’de *Suryoye* olarak bilinir. Diasporada ise *Suroye* kelimesi daha yaygındır. Türkçede, Turoyo konuşan kişiler nezdinde önemi olabilecek birçok farklılık göz ardı edilerek, bu kişilerin tümü *Süryani* olarak adlandırılmaktadır. Atto (2011), İsveç’teki diaspora toplumuna ait bireylerin, kendilerini Asuri (Asurlu) veya Süryani olarak tanımlayan iki gruba ayrıldığını gözlemlemektedir. Diaspora toplumundaki bu ayrımın temel sebebi, bu kişilerin kendi kökenlerinin geçmişte Mezopotamya’da hüküm sürmüş iki büyük güç olan Asurlulara ya da Aramilere dayandığına inanmalarıdır. Atto’nun yazısında olduğu gibi, bu makalede de Turoyo konuşan toplum Asuri/Süryani olarak anılacaktır (ayrıca bkz. Woźniak 2012).

2023 yılı itibariyle Tur Abdin’de anadili/ilk dili Turoyo olan yaklaşık 3000 kişi bulunmaktadır. Yaşlı birkaç kişi dışında toplumun tamamı iki- veya çok-dillidir. Turoyo bilenlerin neredeyse tamamı aynı zamanda

Türkçeyi, büyük bir kısmı da Kürtçeyi konuşabilmektedir. Uluslararası literatürde Turoyo konuşabilenlerin sayıca daha az olduğu aktarılmaktadır; örneğin Jastrow (2011:697) Tur Abdin’de “birkaç yüz konuşur” kaldığını, Khan (2019:195) ise sayının “yaklaşık 2500” olduğunu ifade eder. Tur Abdin’dekiler dışında 500 civarında konuşur da İstanbul’da bulunmaktadır (F. Altınsu, kişisel görüşme). Her ne kadar bazı kaynaklarda Orta Avrupa ve İskandinavya’daki konuşur sayısının 40000 olduğu aktarılsa da bu konuşurlar arasında yaş grubu ve Turoyo yetisi arasındaki ilişkinin ne durumda olduğu bilinmemektedir (İsveç’te yaşayan diaspora toplumunun dil yetileri üzerine gözlemler için bkz. Woźniak-Bobińska 2020). Özellikle New Jersey olmak üzere ABD (Weaver and Kiraz 2016), Kanada ve Avustralya’da da Turoyo konuşan küçük ve orta ölçekli gruplar olduğu bilinmektedir (Jastrow 2011:697). Turoyo, Dimmendaal ve Voeltz (2007:627) tarafından “neredeyse yok olmuş”, Erberhard ve ark. (2023) tarafından “tehlike altında” ve Moseley (2010) tarafından “ciddi tehlike altında” olarak sınıflandırılmıştır. Bu kaynakların esasen Turoyo’nun kendi vatanındaki, yani Tur Abdin’deki, durumunu ifade ettikleri belirtilmelidir.

Dilin tipolojik özellikleri

1990 ve sonrasında Turoyo grameri üzerine referans kaynak olabilecek birkaç kitap yazılmıştır. Bu kitaplara, Ritter (1990), Jastrow (1993) ve Waltisberg (2016) örnek gösterilebilir. Midyat ve başta Midin (Öğündük, Şırnak) olmak üzere civar köyler arasında lehçe farklılıkları bulunmaktadır (Jastrow 1895b, Ritter 1990).

ÇKDA dillerinin uğradığı birçok tarihsel değişiklik Turoyo’da gözlemlenmemektedir (detaylar için bkz. Kim 2008 ve Jastrow 2011). Bu (a) Orta Aramice [a]’sız üçüncü tekil şahıs zamirlerinin (Tablo 1)

ve edilgen köklerin (bir takım küçük değişiklikler ile beraber) Turoyo'da hala kullanılıyor olmasıyla örneklendirilebilir.

		Turoyo		Hristiyan Urmi (ÇKDA) ¹	
		Midyat	Midin		
TEKİL	1		eno	ono	ana
	2		hæt	hat	at
	3	ERİL	huw:e	hij:e	aw
		DİŞİ	hij:a	hij:a	aj
ÇOĞUL	1		æhna	æhna	axnan
	2		hatu	hatu	axtun
	3		hæn:e	hæn:ək	ani

¹Khan (2016:238)'dan sadeleştirilmiştir.

Tablo 1. Turoyo'da ve ve Hristiyan Urmi (ÇKDA) dilinde şahıs zamirleri.

Turoyo'daki isimler iki cinsiyete ayrılır. Aramice kökenli eril kelimeler tekil sayıda iken *-o*, çoğul sayıda ise *-e* takısı ile biterler. Dişil tekil köklere ise *-to*, *-θo*, *-iθo* ya da *-o*, çoğul köklere ise *-oθo* or *-joθo* eki eklenir (1a); detaylar için bkz. Jastrow (1993). Tekil-çoğul arasında düzensizlik gösteren kelimeler de vardır (1b). Başka dillerden Turoyo'ya geçmiş kelimeler yukarıda bahsedilen morfolojik yapıya uymazlar: bu kelimelere çoğul eki olarak *-(a)t* eki eklenir (1c).

(1)	Eril	Dişil
a. Tekil	arnv-o	ʕid-to
Çoğul	arnv-e	ʕid-oθo
	'tavşan'	'kilise'
b. Tekil	bejto	barθo
	bote	bnoθo
	'ev'	'kız evlat'

c. Çoğul	tælævizjon	salat ⁵ a
	tælævizjon-at	salat ⁵ a-t
	'televizyon'	'salata'

Turoyo'da işaret zamirlerinden türemiş olan belgeli tanımlıklar bulunur (Doron ve Khan 2016). Bu tanımlıklar özel isimler, tür-belirten isimler ve anti-teklik bildiren isim öbekleriyle de kullanılmaktadır (Yifrach and Coppock 2021). Tanımlıklar, eril *u* ve dişil *i* halini alarak tekil isimlerle cins bakımından uyum gösterirler. Çoğul sayıda ise tanımlığın tek bir formu vardır, yani aN. N, tanımlıktan sonra gelen kelime sesli harfle başlıyorsa [n:] olarak duyulur (2a). Sessiz harfle başlayan kelimelerden önce ise kelimenin ilk sesinin ikizleşmesine sebep olur (2b-c).

(2) a.	u abro 'oğlan'	an: abne 'oğlanlar'
b.	u brozo 'domuz'	ab broze 'domuzlar'
c.	i ħmərto 'dişi eşek'	aħ ħmərjoθo 'dişi eşekler'

Sıfatlar isimden sonra gelir¹ ve niteledikleri isim ile tekil sayıdaiken cins bakımından uyum gösterirler (3)-(4). Cinsten bağımsız olarak, çoğul isim öbeklerinde sıfatlar tek bir formda ortaya çıkarlar.

(3) u	kelb-o	rab-o
	BT.E.T köpek-E.T	büyük-E.T
	'büyük erkek köpek'	

(4) i	broz-to	rab-to
	BT.D.T domuz-D.T	büyük-D.T
	'büyük dişi domuz'	

¹ Türkçeden geçen bazı sıfatların isimden önce geldiği de gözlemlenebilmektedir.

Sayı sıfatları isimlerden önce gelir. 1-10 arası sayılar isimler ile cins bakımından uyum sağlarlar. Gösterme sıfatları isimlerin sonuna eklenir ve bu eklemede isimlerdeki cins eki düşer. Gösterme sıfatları daima belgeli tanımlıklarla beraber kullanılır. Tekil sayıda gösterme sıfatları isim ile cins bakımından uyum gösterirler.

(5) u	ħmor=ano	(6) ab	broz=anık
	BT.E.T eşek=bu.E.T		BT.E.Ç domuz=o.E.Ç
	'bu eşek'		'o domuzlar'

Bir isim ve sıfat arasına bir başka sıfat da dahil olmak üzere başka öbek (ler) girerse belgeli tanımlık hem isimden hem de sıfattan önce yinelebilir.

(7) u	ħmoro	rabo	u	şafiro	
	BT eşek	büyük	BT	güzel	
	'büyük güzel eşek'				
(8) u	brozo	d-i	Maryam	u	şafiro
	BT domuz	İLG-BT	Maryam	BT	güzel
	'Maryam'ın güzel domuzu'				

Tanımlık yinelemesi için bkz. Doron ve Khan (2016).

İyelik bildiren iki grup ek vardır. Her iki grupta da ikinci ve üçüncü tekil eklerle iyenin cinsi de bildirilir. *İ*-grubu olarak da adlandırılan ilk grup ekler ile tanımlık kullanılmaz. Ayrıca bu ekler kök üzerine eklenen ve cins bildiren eklerin yok olmasına sebep olur. Devredilemeyen sahiplikler genelde *i*-grubu ekleri ile bildirilir. Örnek için bkz. (9). İkinci gruptaki ekler aslında birincideki ile hemen hemen aynıdır ancak bu ekler ve isim kökü

arasında *-ajð* biçimbirimi belirir. Bu setteki ekler eklendiğinde belirli tanımlıklar isim öncesinde kullanılmalıdır (10).

- (9) *iðo* ‘el’ → *ið-i* ‘elim’
 (10) *susjo* ‘at’ → *u susj-ajði* ‘atım’

			Grup I	Grup II
TEKİL	1		<i>-i</i>	<i>-ajði</i>
	2	ERİL	<i>-ox</i>	<i>-ajðox</i>
		DİŞİL	<i>-ex</i>	<i>-ajðex</i>
	3	ERİL	<i>-e</i>	<i>-ajðe</i>
		DİŞİL	<i>-a</i>	<i>-ajða</i>
	ÇOĞUL	1		<i>-ajna</i>
2			<i>-ajxu</i>	<i>-jaðxu</i>
3			<i>-ajje</i>	<i>-aθθe</i>

Tablo 2. İyelik ekleri.

İkinci grup eklerin daha güçlü bir varyantında ise bu ekler *di* ilgecine eklenir ve bu ekleme sırasında ilk hecelerini kaybederler. İlgeç-tanımlık bileşimi niteledikleri isimden sonra gelir:

- (11) a. *u susjo diði* b. *u susjo diθxu*
 BT at benim BT at sizin
 ‘benim atım’ ‘sizin atınız’

Fiil çekim sistemi maalesef bu kısa makalede detaylıca gösterilemeyecektir; bu konuda geniş bilgi için bkz. Jastrow (1993) ve Khan (2019). Diğer Arami dillerinde olduğu gibi fiiller sessiz harflere dayalı kökler üzerine inşa edilir. Kabaca iki farklı çekim türü vardır. Yüklemsel çekim de denen ilk türde fiil tabanına özneyi bildiren uyum ekleri eklenir. Bu eklerin kişi zamirlerinden türediği varsayılmaktadır. Tekil şahıslarda öznenin cins farkı fiil üzerinde belirtilir (Tablo 3).

		yüzeysel form	
TEKİL	1	ERİL	krøhatno
		DIŞIL	krøhtono
	2	ERİL	krohtət
		DIŞIL	krohtət
	3	ERİL	krohət
		DIŞIL	krøhto
ÇOĞUL	1		krøhtina
	2		krøhtitu
	3		krøhti

Tablo 3. Yüklemsel çekim sisteminde *rht* ‘koş-’ kökünün şimdiki zamanda çekimi.

İkinci tür çekim sistemi özgeçişli çekim sistemi olarak bilinir. Tarihsel açıdan bakıldığında bu sistemdeki fiil tabanlarının edilgen olduğu ve eylemin etkilediği nesneyi kodladığı görülür. Fail ise özgeçişli özne eklerinin *l*-ilgecine eklenmesi ile bildirilir. İlgeç-özne eki bileşimi fiil tabanının sonuna eklenir (Tablo 4). Nesneyi fiil tabanında belirten üç fiil tabanı bulunur, eril, dişil ve çoğul (yer sınırlaması yüzünden bu örneklendirilmemektedir).

		yüzeysel form	
TEKİL	1	ERİL	ħze-l-i
		DIŞIL	ħze-l-i
	2	ERİL	ħze-l-ux
		DIŞIL	ħze-l-ax
	3	ERİL	ħze-l-e
		DIŞIL	ħze-l-a
ÇOĞUL	1		ħze-l-an
	2		ħze-l-oxu
	3		ħze-l-en

Tablo 4. Özgeçişli sistemde *ħzl* ‘gör-’ filinin bitmişlik görünüşünde çekimi.

İkinci tür çekim sistemi özgeçişli çekim sistemi olarak bilinir. Tarihsel açıdan bakıldığında bu sistemdeki fiil tabanlarının edilgen olduğu ve eylemin etkilediği nesneyi kodladığı görülür. Fail ise özgeçişli özne eklerinin *l*-ilgecine eklenmesi ile bildirilir. İlgeç-özne eki bileşimi fiil tabanının sonuna eklenir (Tablo 4). Nesneyi fiil tabanında belirten üç fiil tabanı bulunur, eril, dişil ve çoğul (yer sınırlaması yüzünden bu örneklendirilmemektedir).

Turoyo dilindeki kip sistemi için bkz. Jastrow (2011). Söz dizimi hakkında detaylı bilgi için bkz. Waltisberg (2016).

Tarihsel bakış

1923 öncesi

Çağdaş Merkezi Aramicenin bugün Türkiye’de yaşayan tek üyesi Tur Abdinli Turoyo olsa da Asurilerin/Süryanilerin tarih içinde Anadolu’daki dağılımı göz önüne alındığında, bu dillerin yakın geçmişe kadar Tur Abdin’i de içine alır şekilde daha büyük bir coğrafyada konuşulduğu düşünülebilir. Hristiyanlık bölgeye çok erken bir dönemde tanıtılmıştır. MS. 6. yy’da kurulan Süryani Ortodoks Kilisesinin 1200’lerden itibaren Bizans sınırları dışında kaldığı bilinmektedir. Müslüman egemenliği altında Asuriler/Süryaniler Müslüman olmayan diğer gruplar gibi Müslümanların himayesi altında ve sınırlı özgürlük sahibi olan *zimmiler* olarak görülmüşlerdir. Aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğu, Asurileri/Süryanileri, Millet sistemi içinde *Millet-i Mahkûme* grubuna ait olarak kabul etmiştir. Süryani Ortodoks Kilisesi, Osmanlı egemenliği altında iken uzun yıllar İstanbul’da Ermeni Patrikhanesi tarafından temsil edilmiştir. Ermeniler, Musevi ve Ortodoks Rumlar ile beraber, tanınan üç büyük gayrimüslim gruptan

biridir. İmparatorluğun son dönemlerine doğru diğer gayrimüslim toplumların da azınlık milleti olarak anılmaya başlamasıyla beraber, 1882 yılında Süryani Ortodoks toplumu Süryani Kadim Millet adıyla resmi statüye kavuşmuşlardır (Gaunt 2006:13). Turoyo konuşurları hakkında Osmanlının kuruluşundan son zamanlarına dek rakamsal bilgi bulmak şimdilik imkansızdır. 1914 yılında yapılan nüfus sayımı imparatorluk sınırları içinde bu sınıfa uygun olabilecek 65000 kişinin varlığından bahseder. Bu sayı, Süryaniler, Kadim Süryaniler ve Yakubiler olarak verilen ve bugün aynı kabul edilebilecek üç farklı gruba ait verilerin toplamıdır (Karpas 2003:226-227). Asurilerin/Süryanilerin o dönemdeki sayısı çok daha fazla olmalıdır; örneğin Rus bir coğrafyacı olan Laloyan'a göre bu sayı 135000 civarındadır (Gaunt 2006:22). Elbette bu nüfusun ne kadarının o dönemde Turoyo konuştuğunu bilmek mümkün değildir. Süryani-Keldani delegasyonunun Lozan Barış Konferansında bildirdiğine göre 1914 öncesinde Diyarbakır vilayetinde 133000 Asuri/Süryani yaşamaktaydı. Bunun 20505'i Midyat'ta ikamet etmekteydi. Bu rakamdan yola çıkarak 1900ler başında Tur Abdin'de en az 20000 Turoyo konuşuru olduğunu varsaymanın abartı olmayacağını düşünüyoruz.

Turoyo dilinin ve genel olarak Osmanlı toprakları içinde ve dışında yaşayan tüm Asurilerin/Süryanilerin yakın tarihindeki en büyük ve kara dönüm noktasının, 1914-1919 yılları arasında Müslümanlar tarafından Asurilere/Süryanilere karşı gerçekleştirilen ve *Sayfo* 'Kılıç' olarak adlandırılan kıyım olduğu su götürmez bir gerçektir. Sayfo sonucunda Osmanlı topraklarındaki Asuri/Süryani toplumundan 150000 ile 200000 kişinin hayatını kaybettiği varsayılmaktadır. Sayılardan bağımsız olarak, Gaunt (2006:300-302) kıyıma uğrayanların sayısının Asuri/Süryani nüfusunun 2/3'üne karşılık geldiğini belirtir. Sayfo hakkında geniş bilgi için bkz. Gaunt (2006).

1923 sonrası

1. Dünya Savaşı'nın bitişinden Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşuna dek olan geçiş döneminde Asuri/Süryani (dini) liderler, kendi toplumlarının diğer azınlık toplumlar gibi resmi statü kazanabilmesi için uluslararası bir yardım arayışına girmişlerdir. Bu dönemde Fransız ve İngiliz mandası altındaki Irak, Suriye ve Lübnan, birçok Asuri/Süryani için sığınak haline gelmiştir. Süryani-Keldani delegasyonunun Paris Barış Konferansında dile getirdikleri Sayfo kıyımının tanınması ve özerk bir Asuri/Süryani bölgesi oluşturulması talepleri İtilaf devletleri tarafından dikkate alınmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğinin de şekillendirildiği Lozan Barış görüşmelerinde bu taleplerden hiçbiri sunulmamış, aksine Süryani-Keldani liderler tamamen Türkiye taraftarı bir tutum sergilemişlerdir. Bunun sebebinin Paris görüşmelerindeki hayal kırıklığından sonra mevcut durum içinde Asuri/Süryani toplumunun varlığını koruyabilmek ve yabancı maşalığı yaftasından kaçınmak olduğu düşünülebilir (Atto 2016). Bu dönemde Patrik 3. Elias'ın bir röportajında söylediği şu sözler ilgi çekicidir:

Azınlık hukuku meselesi, bu dakikaya kadar mümessili bulduğumuz cemaatin ne akıl ne de hayaline gelmiştir, ne de gelmesi ihtimali vardır. [...]. Süryaniler, Misak-ı Milli hudutları için yaşayan milletin bir azınlığıdır. Biricik arzuları ise, iyi günlerde de fena günlerde de birlikte bulunmaktır.”

(Atto 2016:92 içinde verilmiştir)

Lozan Antlaşmasındaki azınlık kavramının Türkiye tarafından 1932'de Musevi, Rum ve Ermeniler ile sınırlandırılması ile, Asurilerin/Süryanilerin azınlık (millet) statüleri hukuken son bulmuştur. 12. yy'dan beri

Mor Hananyo (Deyrüzzaferan) Manastırında bulunan Süryani Ortodoks Patrikhanesi, 1933 yılında Suriye'nin Humus şehrine, 1955 yılında da Şam'a taşınmıştır. Millet statülerini yitirmelerinden beri Asuriler/Süryaniler herhangi bir uluslararası antlaşma ile ya da Türk Anayasası ile korunmamaktadır.

Millet statüleri ile birlikte Asurilerin okul açabilme, siyasal örgütlenme ve süreli yayın yapabilme hakları da son bulmuştur. 1890 yılında Mardin Sancağında Asurilere/Süryanilere ait ilkokul seviyesinde 18, rüştiye seviyesinde bir okul bulunuyordu. (Aydın ve ark. 2001). Akyüz'ün (1998) aktardığına göre rüştiyede coğrafya, hesap, cebir, beden eğitimi, mühendislik gibi derslerin yanı sıra Süryanice dilbilgisi, Arapça dilbilgisi ve Osmanlıca dilbilgisi dersleri de verilmekteydi. 19. yy sonlarında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki Asurilere/Süryanilere ait okullar hakkında daha geniş bilgiler için bkz. Atalay (2005). Bu okullardan bir tanesi dışında tümü 1924'te çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile derhal kapatılmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu içinde değerlendirilmeyen Mardin'deki bir okul ise okul idaresinin, Mardin'in o dönem bağlı olduğu Diyarbakır valisine yazdığı okulun kapatılmasına yönelik dilekçe sonucunda 1928 yılında kapatılmıştır (Akyüz 1998:65). Türkçe Aynı dönemde bölgede ayakta kalan kiliselerde de ayinlerin bir kısmı Türkçe yapılmaya başlamıştır. Atto (2016:94), Asurilerin/Süryanilerin Türkiye'de zayıflayan pozisyonlarının 20. yy. modern Türk edebiyatında neredeyse hiç yer almamalarıyla bile anlaşıldığını bildirmektedir.

Cumhuriyetin ilanı sonrası yapılan ilk sekiz nüfus sayımı Türkiye'deki dini/dilsel azınlıklar hakkında rakamlar sunsa da hiç birisinde Turoyo konuşurları ya da Asuriler/Süryaniler hakkında bilgi bulunmamaktadır. Her ne kadar Turoyo 1970 öncesinde çok daha geniş bir alanda konuşulmuş olsa da Mardin'in en çok Turoyo konuşuruna ev sahipliği yaptığı var sayımı ile, bu nüfus sayımlarında Mardin ile

ilgili rakamlar anılacaktır. 1927 nüfus sayımına göre Mardin’de 6812 kişinin “sair ve meçhul” bir dil konuştuğu aktarılmaktadır. ²1965 nüfus sayımı ise aynı ilde aynı profilde 17143 kişi olduğunu tespit etmiştir.³ Rakamların güvenilir olduğu söylenemez ancak bundan bağımsız olarak bu sayılar ile ildeki Turoyo konuşurlarının nüfusunun veriliyor olması kuvvetli bir ihtimaldir. Çıkarılabilecek bir diğer sonuç ise, Sayfo ve onun artçıl etkileri nedeniyle 60lı yıllarda Mardin’de az sayıda Turoyo konuşurunun kalmış olmasıdır. ⁴

1. Dünya Savaşı sonrasında zaten azalmış olan Turoyo konuşurlarının sayısı, 1960’tan sonra iş bulmak için bölgeden İstanbul’a çok sayıda insanın göç etmesiyle daha da azalmıştır. 1963 yılında İstanbul’da 2000 Asuri/Süryani varken bu sayı 1984’te 14000’e çıkmıştır (Atto 2016:158). Ekonomik refaha kavuşmanın yanı sıra, 1974 Kıbrıs Harekatının ülkedeki gayrimüslim halk üzerinde yarattığı baskısından kurtulmak ve Tur Abdin bölgesini de derinden etkileyen PKK terör eylemlerinden ve PKK-Türk askeri arasındaki çatışmalardan kaçabilmek için çok sayıda Asuri/Süryani başta İsveç, Almanya ve Hollanda olmak üzere Avrupa’ya, ABD ve Avustralya’ya göç etmiştir. Bugün yalnızca Avrupa’da 300000’e yakın Asuri/Süryani olduğu bilinmektedir. Bunlardan 25000’i Yeni Midyat olarak da adlandırılan İsveç’in Södertälje şehrinde yaşamaktadır. Elbette ki bu bahsedilen kişilerin hepsi Tur Abdin’den değildir. Ayrıca hepsi Turoyo da konuşmamaktadır. Ethnologue’un 2016 versiyonu dünyada 84000 Turoyo konuşuru olduğunu savunmaktadır. Türkiye’deki rakam ise 1960-70lerde 23000 iken (Ritter 1967, Jastrow 1985b), 1990’larda 3000’e düşmüştür (Jastrow

² 1927 nüfus sayımında Türkçe, Rumca, Ermenice, Fransızca, İtalyanca, İngilizce, Arapça Acemce, Yahudice, Çerkezçe, Kürtçe, Tatarca, Arnavutça, Bulgarca dilleri hakkında rakamsal veri bulunmaktadır. Diğer dilleri konuşan kişiler “sair ve meçhul” kategorisine alınmışlardır.

³ 1965 sayımında, 1927 sayımındaki dil kategorilerine başkaları da eklense de Turoyo bunlardan birisi değildir.

⁴ Aynı nüfus sayımları dini azınlıklar ile ilgili de sonuçlar vermektedir ama bu alandaki kategoriler çok açıklayıcı olmadığı için bu rakamlar bu makalede yer almamaktadır.

2011, Bilge 2012). Bu rakamın özellikle 2020lerden sonraki ekonomik çalkantı sonucunda ne durumda olduğu bilinmemektedir. 2023 yılı nüfus sayımına göre Midyat'ın nüfusunun 120000 olduğu göz önüne alınır, yukarıda anılan rakamın Turoyo konuşan kişilerin yalnızca Türkiye'de değil, kendi bölgeleri olan Tur Abdin'de bile küçük bir azınlık kaldıklarına işaret ettiğini söylemek yanlış olmaz.

Günümüzdeki sosyodilbilimsel durum

Turoyo, 19. yy. sonlarında Prym ve Socin (1881) tarafından derlenen kayıtlara dek yazılı hali olmayan bir dil olarak varlığını sürdürmüştür. Bu durum büyük ölçüde günümüzde de geçerlidir. Dilin kapsamlı dökümantasyonu 1960 sonlarında Helmut Ritter ve daha sonraları da Otto Jastrow tarafından yapılmıştır. Turoyo, Semitik dilbilimi alanında bir hayli çalışılmış olsa da dili konuşan toplum arasında örgün/yaygın eğitim dili olamamıştır. Toplum içinde dil eğitimi kiliselerde *molfono*'lar (öğretmen) tarafından yapılmaktadır ve öğretilen dil ise Kitap dili olarak da Türkçeye çevrilebilecek Klasik Süryanice, yani Kthobonoyo'dur. Kiraz (2011), 20. yy. sonunda eğitimde Kthobonoyo'ya verilen önemi şöyle izah etmektedir:

20. yy. ikinci yarısında köy okullarında Kthobonoyo konuşmak zorunlu tutulurdu. Bir öğrencinin Kthobonoyo dışında bir dil konuştuğunda ceza alması alışıldık bir durumdu. Okullarda Turoyo konuşmak bile yasaktı.

(Kiraz 2011:118)

Dini liderler tarafından beslenen ve toplumun geniş bir kesiminde kabul gören bu tutumunun sebebi Kthobonoyo'nun, *Fasih Arapça*'nın

Arapça lehçeleri arasındaki durumuna benzer bir şekilde, Modern Arami dillerini arasında arı bir form olduğu inancıdır. Günümüzde bazı kişiler Kthobonoyo'yu canlandırıp, gündelik bir dil olarak konuşmak amacı gütmektedirler. Bu noktada belirtilmelidir 1949 yılında olduğu gibi (Akyüz 2005), toplum önderlerinin Türk devletinden Klasik Süryanice İncil dersleri açmak için birkaç resmi talebi bulunsa da Turoyo öğretimi için böyle bir talep yapılmamıştır. Lazca ve Çerkezce gibi bazı diller Türk hükümetinin AB açılımı vasıtası ile 2010 yılı sonrasında seçmeli ders olarak bazı okul müfredatlarında yer almıştır ancak Asuri/Süryani toplumu liderlerinin böyle bir resmi bilinmemektedir. Bunlara rağmen 2015 yılında Mardin Artuklu Üniversitesinde Süryani Dili ve Edebiyatı Bölümü açılmıştır ve Turoyo'ya bölümün müfredatında yer verilmiştir. 2019-2020 akademik yılında ikinci, üçüncü ve dördüncü yıl öğrencilerine haftada ikişer saat Turoyo dil dersi verildiği saptanmıştır. Klasik Süryanice için ise haftada 12 saat ayrılmaktadır. Tur Abdin'de varlığını sürdüren küçük Asuri/Süryani toplumu içinde Turoyo'nun hala canlı olduğu söylenebilir ancak dilin yeni doğan nesillere aktarımı ve bu nesiller içinde ne kadar yaşatıldığı konusu derinlemesine incelenmelidir.

Turoyo'nun diaspora toplumu içindeki durumu farklıdır. İsveç hükümetinin 1970ler ve sonrasında İsveç toplumuna entegre olmaları koşulu ile göçmenlere verdiği kendi kimliklerini devam ettirmelerine ve kendi sosyal kurumlarını kurabilmelerine yönelik destek sayesinde, Turoyo Asuri/Süryani öğrencisi olan okulların müfredatında yerini almıştır. Turoyo dilinde yazabilmek için 1979'da Latin alfabesi temelli bir alfabe geliştirilmiş ve bu alfabe ile ilk Turoyo öğretim materyali (*Toxu Qorena A-B*) 1983 yılında Yusuf Ishaq tarafından yazılmıştır (detaylar için bkz. Ishaq 1990). 1980 sonlarından beridir özellikle İsveç'te bu alfabe ile Turoyo dilinde edebi eserler de kaleme alınmaktadır. İsveç'te Turoyo

öğretilen iki okul bulunmaktadır (Woźniak-Bobińska 2020:169). Ayrıca Asuri/Süryani toplumu, Arapça ve Türkçenin yanı sıra Klasik Süryanice ve İsveççe yazıların yayınlandığı (ve şimdi çevrimiçi olarak varlığını sürdüren) iki dergiye ve Turoyo dilinde de programların yayınlandığı üç televizyon kanalına sahiptir. Profesör Şabo Talay'ın 'Çevrimiçi Turoyo Projesi'⁵ (2014-2020) orta ve ileri düzeyde Turoyo öğrenimi için çevrimiçi materyaller sunmaktadır ve Asuri/Süryani alfabesinin Turoyo için uyarlanması sonrasında hazırlanmıştır. Bu alfabe ile özellikle Almanya'da Turoyo dilinde birçok eser kaleme alınmaktadır. Turoyo dilinde yazmanın Almanya'daki tarihçesi için bkz. Talay (2015). Mikael Öz'ün *Modern Aramaic in Practice* (2014) adlı kitabı ve *Aramäisch Lehrbuch* serisi (2020) yabancılarla Turoyo öğretmek için yazılmıştır ve hem Asuri/Süryani hem de Latin alfabesini kullanmaktadır. Bulut'un Turoyo referans grameri ise tamamen Asuri/Süryani alfabesi ile yazılmıştır (Bulut 2020).

Turoyoyu evde canlı tutmak

Diaspora toplumunun çabaları ve Avrupa'da özellikle İsveç'in desteği sayesinde Turoyo'nun Avrupa'daki geleceği evdekinden daha parlak görünmektedir. Ancak bu Turoyo'nun Avrupa'da yok olma tehlikesinden tamamen uzak olduğu şeklinde algılanmamalıdır. Tur Abdin'de var olan lehçesel farklılıklar bugün diaspora içinde kaybolmuştur ve toplum içindeki bireylerin hepsi iki- ya da çok-dillidir. Birçok göçmen toplumunun dilinde görülen üç-nesilde kaybolma kuralı, İsveç'teki Asuri/Süryani toplumunda da kendisini göstermektedir. Yaşlı nesiller Turoyo'ya daha hakimdir. Woźniak-Bobińska (2020:166), İsveç'teki Asuri/Süryanilerin %74,4'ünün evde konuştukları dillerden en az birinin İsveççe olduğunu söylemektedir. Bu oran Turoyo'yu dahil edeceğimiz Modern Aramice dili

⁵ Surayt Aramaic Online', <http://www.surayt.com> (3 Ağustos 2023 tarihinde ziyaret edildi).

konuşanlar için ise %38,8'dir. Birçok ebeveyn, çocuklarının gelecekte daha iyi şartlara sahip olabileceğini düşündüğünden ya da Turoyo öğretilen okulları deneysel bulduklarından, çocuklarını bu okullara göndermekten çekinmektedirler (Woźniak-Bobińska 2020:169). Yalnızca bu bile Turoyo'nun İsveç diaspora toplumu içinde kırılğan bir yapıya sahip olduğunu algılamaya yetmektedir. Benzer olgular Talay (2014) tarafından Almanya için de aktarılmıştır.

Turoyo'nun Tur Abdin'deki durumu elbette çok daha vahimdir. Konuşur sayısı bir yüz yıl öncekinin minik bir kısmına denk gelmektedir. 1985 yılında Jastrow, bölgeden yapılan göçün o dönemki hızıyla devam etmesi halinde Turoyo'nun yirmi veya otuz yıl içinde Tur Abdin'den tamamen yok olacağını öngörmüştür. Şükür ki bu—belki de Avrupa hükümetlerini yabancı göçünü engellemek için yaptıkları sert düzenlemeler sayesinde— henüz gerçekleşmemiştir ama hiçbir şey yapılmadığı takdirde dilin kendi evinden yok olması pek uzun sürmeyecektir.

Ülkede bir Süryani Dili ve Edebiyatı bölümünün açılması şüphesiz çok olumlu bir gelişmedir ve Turoyo ile ilgilenen herkesi sevindirmiştir. Ne var ki bölümünü Turoyo dilinin yaşamasında oynayabileceği rolü kestirmek henüz mümkün değildir. Turoyo ilk, orta veya lise müfredatlarında yer almamaktadır; zaten dili öğretebilecek nitelikli öğretmen de bulunmamaktadır. Dilde okur yazarlık düşüktür ve kullanılan farklı alfabeler bu oranın yükseltmenin önünde bir engel oluşturmaktadır. Diaspora içinde yazılan eserler, Tur Abdin'deki toplum arasında çok yankı uyandırmamaktadır. Tur Abdin'deki Asuri/Süryani toplumuna ait *Sabro* adında bir gazete vardır ve bu gazete çoğunlukla Türkçe ya da Klasik Süryanice yazılar yayınlamaktadır. *Alef FM*, 2020'den beri her gün 15-20 dakika Süryanice programlar yayınlamaktadır. Her program için öncesinde RTÜK'ün onayı gerekmektedir.

Türkiye'deki modern Asuri/Süryani tarihinin belki de en sevindirici gelişmesi 2014 yılında Türk hükümeti tarafından bir Asuri/Süryani Anaokulu açılmasına verilen onaydır. Bu onay sayesinde İstanbul'da Özel Mor Efrem Süryani Anaokulu açılmıştır. Bu şüphesiz çok önemli bir gelişmedir fakat okulda günde ne sıklıkla Turoyo konuşulduğu ya da personelin kaçınının Turoyo konuşabildiği bilinmemektedir.

Turoyo'nun bir yüzyıl içinde kendi evinde yok olmayla karşı karşıya kalmış olmasının kesin nedenleri vardır. Asuri/Süryani toplumunun yakın tarihi kıyım, tehcir ve hayatta kalmak veya para kazanmak için yapılan göçler ile örülüdür. Bunlarla beraber çok yakın zamana dek azınlık gruplarına karşı izlenen umursamaz politika, Asuri/Süryani toplumunu dilden daha elzem sorunlar ile ilgilenmek zorunda bırakmıştır. Örneğin birçok Asuri/Süryani Tur Abdin'den taşınmazlarına dair herhangi bir belge olmadan göç etmiştir, dolayısıyla bölgeye yeniden yerleşmeleri zorlaşmaktadır. Ayrıca son iki yüzyıl içinde yazılı bir dil olarak yerleşmiş Hristiyan ÇKDA dili dışındaki Çağdaş Arami dilleri neredeyse her zaman sözlü olarak kalmış, yazı dili olarak Klasik Süryanice kullanılmıştır (Murre-Van den Berg 1999). Turoyo her ne kadar hem Tur Abdin'de hem de diaspora içinde bir kimlik ifade aracı olarak görülse de birçok kişi için Klasik Süryanicenin daha az prestijli ve arı olmayan bir lehçesi olarak kabul edilmektedir (Woźniak-Bobińska 2020:167). Dini liderlerin bu görüşün ortaya çıkmasındaki rolü yadsınamaz. Bu gruptan bazıları Kthobonoyo'ya yeterince öncelik verilmeden Turoyo'nun okul müfredatlarında yer almasından duydukları memnuniyetsizliği açıkça ifade etmiştir. Bazıları da Turoyo'nun Latin alfabesiyle ve Kthobonoyo yazım kurallarından farklılıklar gösterecek şekilde uyarlanan Süryani alfabesiyle yazılmasına karşı olduklarını dile getirmiştir. Kilisenin ve malfonoların tam desteği alınmadan üzerinde her kesimin uzlaştığı bir alfabenin başarıya kullanılması, bu alfabe ile materyaller geliştirilmesi ve okur yazarlığın arttı-

rılması oldukça sancılı olacaktır. Ancak son olarak Turoyo'nun kaderi bu dilde materyal yazmaya ya da Turoyo bilen kişilerin sayısını arttırmaya bağlı değildir. Fishman'ın (2001:13) sözleriyle, “tehlike altındaki dillerin konuşurlarına ‘çoğalmalarını’, ‘daha çok sayıda ve güçlü dil kurumlarına sahip olmalarını’ ya da ‘dillerini daha prestijli hale getirmelerini’ öğütlemek boşunadır.” Turoyo bilinmeyen tüm tarihi içinde ve bilinen tarihinin de çok büyük bir kısmı boyunca sözlü bir dil olarak gayet güzel bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Burada vurgulanması gereken en önemli nokta Turoyo'nun, bu zamana dek olduğu gibi, gelecekteki kaderinin de Tur Abdin'deki Hristiyanlığın kaderi ile doğrudan bağlantılı olduğudur (bkz. Jastrow 1985b). Varlığını sürdürebilmesinde en büyük rol, Turoyo'ya kendi evinde, kendi yaşam alanında verilebilecek çok-fonksiyonluluktur. Bu bağlamda devletin yakın zamana dek koyduğu ve halk tarafından da benimsenen, azınlık dillerinin gereken yaşam alanına ve çok-fonksiyonluluğa sahip olabilmeleri önündeki engellerin kaldırılması bu bağlamda Turoyo için toplum dışından atılabilecek ilk adımdır.

Kaynakça

- Akyüz, G. (2005). *Tüm yönleriyle Süryaniler* [Assyrian/Syriacs from all aspects]. Mardin: Mardin Anadolu Ofset.
- Akyüz, G. (1998). *Mardin ilinin merkezinde ve civar köylerinde ve ilçelerinde bulunan kiliselerin ve manastırların Tarihi* (The history of monasteries and churches in Mardin and its towns and villages). Mardin: Mardin Kırklar Kilisesi.
- Atalay, T. (2005). *Lozan Antlaşması öncesi ve sonrasında Süryani eğitim kurumları* (Educational institutes belonging to Assyrian/Syriacs before and after the Treaty of Lausanne). <http://www.suryaniler.com/makale-havuzu.asp?id=391> (last accessed: August 2, 2023)
- Atto, N. (2011). Hostages in the Homeland, Orphans in the Diaspora: Identity

Discourses among the Assyrian/Syriac Elites in the European Diaspora. PhD dissertation, Leiden University.

Aydın, S., Emiroğlu, K., Özel, O. & S. Ünsal. (2001). *Mardin: aşiret-cemaat-devlet [Mardin: tribes-religious groups-government]*. Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Bilge, Y. (2012). “Turabdin: süryani kilise ve kültürünün beşiği (The Cradle of Syriac Church and Culture).” In İ. Özcoşar (ed.), *Keşfi Kadim uluslararası Midyat sempozyumu sempozyum bildirileri*, 507–526. Mardin: Mardin Sesi ve Gazetesi Matbaası.

Bulut, R. (2020). *Gramatiqi du le 'zo turoyo* (Grammar of the Turoyo language). Istanbul: Anadolu Ofset.

Coghill, E. (2016). *The rise and fall of ergativity in Aramaic. Cycles of alignment change*. Oxford: Oxford University Press.

Çelik, T. (2021). *Turabdin'de Süryani Yerleşimi*. İstanbul: Sabro.

Dimmendaal, G. J. & F. K. Erhard Voeltz. (2007). “Africa.” In C. Moseley (ed.), *Encyclopedia of the world's endangered languages*, 579–634. London: Routledge.

Doron, E. and G. Khan. (2016). “The morphosyntax of definiteness agreement in Neo-Aramaic and Central Semitic.” In J. Audring, F. Masini and W. Sandler (eds.), *Quo vadis morphology? MMM10 On-line Proceedings*, 45–54. DOI: <https://doi.org/10.26220/mmm.2723>.

Eberhard, D. M., Simons, G. F. & C. D. Fennig (eds.). (2023). *Ethnologue: languages of the world*. Twenty-sixth edition. Dallas, Texas: SIL International. Online version: <http://www.ethnologue.com>.

Fishman, J. A. (2001). “Why is it so hard to save a threatened language? (A Perspective on the cases that follow).” In J. A. Fishman (ed.), *Can threatened languages be saved? Reversing language shift, revisited: a 21st century pers-*

- pective, 1–22. Clevedon: Multilingual Matters.
- Fitzmyer, J. (1979). *A wandering Aramean: collected Aramaic essays*. Missoula, MT: Scholars Press.
- Gaunt, D. (2006). *Massacres, resistance, protectors: Muslim–Christian relations in Eastern Anatolia during World War I*. Piscataway, NJ: Gorgiyas.
- Häberl, C. G. (2009). *The Neo-Mandaic dialect of Khorramshahr*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ishaq, Y. M. (1990). “Turoyo: From spoken to written language.” In W. Heinrichs (ed.), *Studies in Neo-Aramaic*, 189–199. Harvard Semitic Studies 36. Atlanta, GA: Scholars Press.
- Jastrow, O. (1971). “Ein neuaramäischer Dialekt aus dem Vilayet Siirt (Os-tanatolien).” *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 121, 215–222.
- Jastrow, O. (1985a). “Mlaḥsô: An unknown Neo-Aramaic language of Turkey.” *Journal of Semitic Studies* 30, 265–270.
- Jastrow, O. (1985b). “The Turoyo language today.” *Journal of the Assyrian Academic Society* 1, 7–16.
- Jastrow, O. (1993). *Laut- und Formenlehre des neuaramäischen Dialekts von Midən im Tur ‘Abdin*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Jastrow, O. (1994). *Der neuaramäische Dialekt von Mlaḥsô*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Jastrow, Otto. (2011). “Turoyo and Mlaḥsô.” In S. Weninger (ed., in collaboration with G. Khan, Streck, M. P. & J. C. E. Watson), *The Semitic languages*, 697–707. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı nüfusu (1830–1914): demografik ve sosyal özellikleri* (Ottoman population 1830–1914: Demographic and social characteristi-

cs). Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Kaufman, S. (1997). "Aramaic." In R. Hetzron (ed.), *The Semitic languages*, 114–130. London: Routledge.
- Khan, G. (2019a.) "The Neo-Aramaic dialects of eastern Anatolia and northwestern Iran." In G. Haig & G. Khan (eds.), *The languages and linguistics of Western Asia: an areal perspective*, 190–236. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Khan, G. (2019b). "The Neo-Aramaic dialects and their historical background." In D. King (ed.), *The Syriac world*, 2266–289. London: Routledge.
- Khan, G. (2016). *The Neo-Aramaic dialect of the Assyrian Christians of Urmī* (four vols). Leiden: Brill.
- Khan, G. (2011). "North-Eastern Neo-Aramaic." In S. Weninger (ed., in collaboration with G. Khan, Streck, M. P. & J. C. E. Watson), *The Semitic languages*, 708–724. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Kim, R. (2008). "'Stammbaum' or 'Continuum'? The Subgrouping of Modern Aramaic Dialects Reconsidered." *Journal of the American Oriental Society* 128, 505–531.
- Kiraz, A. G. (2011). "Kthobonoyo Syriac: Some Observations and Remarks." *Hugoye: Journal of Syriac Studies* 10, 113–124.
- Moseley, C. (ed.). (2010). *Atlas of the world's languages in danger*. (third edition). Paris: UNESCO Publishing. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000187026> (last accessed: August 1, 2023).
- Murre-Van den Berg, H. L. (1999). *From a spoken to a written language: the introduction and development of literary Urmīa Aramaic in the nineteenth century*. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Nöldeke, T. (1881). "Review of "Eugen Prym and Albert Socin, *Der neuaramäische Dialekt des Tur 'Abdin*. I. Teil: Die Texte. 2. Teil: Uebersetzung (Syrische Sagen und Maerchen aus dem Volksmunde gesammelt und uebersetzt)." "

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 35, 218–235.

Oez, M. (2014). *Modern Aramaic in practice*. Modern Aramaic Press.

Oez, M. (2020). *Aramäisch Lehrbuch I-IV*. Modern Aramaic Press.

Prym, E. & A. Socin. (1881). *Der ne-uaramäische Dialekt des Tur 'Abdin*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Ritter, H. (1990). *Türöyo. Die Volkssprache der syrischen Christen des Tur 'Abdin*. C: Grammatik. Stuttgart: Steiner.

Ritter, H. (1967). *Türöyo. Die Volkssprache der syrischen Christen des Tur 'Abdin*. A: *Texte*. Stuttgart: Steiner.

Takashina, Y. (1990). "Some Remarks on Modern Aramaic of Hertevin." *Journal of Asian and African Studies* 40, 85-132.

Talay, S. (2015). "Literacy in Turoyo, the Aramaic language of Turabdin and the translation of Alice." In J. A. Lindseth & A. Tannenbaum (eds.), *Alice in a World of Wonderlands. The translations of Lewis Carroll's masterpiece*, 605–607. New Castle, DE: Oak Knoll.

Talay, S. (2014). Mother tongue and integration – Surayt (Turoyo) as a Case Study. Paper presented at the international conference *Assyrian Diaspora in Europe: Past, Present, Future*, May 304, 2014, Berlin.

Tsereteli, K. (1977). "Zur Frage der Klassifikation der neuaramäischen Dialekte." *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 127, 244–253.

Waltisberg, M. (2016). *Syntax des Turoyo*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Weaver, C. M. & G. A. Kiraz. (2016). "Turoyo Neo-Aramaic in northern New Jersey." **International Journal of the Sociology of Language** 237, 19–36.

Werner, A. (2019). "Western Neo-Aramaic." In S. Weninger (ed., in collaboration with G. Khan, Streck, M. P. & J. C. E. Watson), *The Semitic languages*,

685–696. Berlin: De Gruyter Mouton.

Woźniak, M. (2012). “Far from Aram-Nahrin: The Suryoye diaspora experience.” In A. Eamer (ed.), *Border terrains: world diasporas in 21st century*, 73–83. Oxford: Inter-Disciplinary Press.

Woźniak-Bobińska, M. (2020). *Modern Assyrian/Syriac diaspora in Sweden*. Lodz: University of Lodz.

Yifrach, M. & E. Coppock. (2021). Defining definiteness in Turoyo. *Glossa: a journal of general linguistics* 6, 116, doi: <https://doi.org/10.16995/glossa.5874>.

8 Zazaki

İlyas Arslan

Giriş

Dünya genelinde gerek global faktörler gerekse yerel faktörlerin etkisiyle günümüzde yaklaşık 1500 dil tehlike altındadır. Herhangi bir farkındalık yaratılamazsa bu diller yüzyılın sonuna kadar bile var olamayacaklar.¹ Dokümantasyonu yapılabilen dillerin bazı verileri geleceğe taşınsa da artık bu diller konuşulmayacaklar. Birçok farklı dil grubuna ait dillerin yok olmayla karşı karşıya kaldığı Türkiye’de de birkaç istisnanın dışında dillerin büyük çoğunluğu tehdit altındadır. Türki Diller (Türkiye Türkçesi, Gagauzca, Kıpçakça, Ahıska Türkçesi), İrani Diller (Zazaca, Kurmancca), Kafkas Dilleri (Gürcüce, Lazca, Çerkezce), Sami Dilleri (Arapça, Süryanice, İbranice), Slav Dilleri (Arnavutça, Pumakça) gibi bilinen dillerin yanında Hemşince, Rumeika, Avarca, Osetçe gibi daha nadir duyulan diller de konuşulmaktadır. Resmi dil Türkiye Türkçesi’nin dışında birçok ülkenin resmi dili olan Arapça ve nüfus yoğunluğundan dolayı Kurmancca tehlike altındaki diller olarak tasnif edilmez. Dolayısıyla bu dillerin yakın zamanda kaybolmaları olası değildir. Türkiye’de bu istisna dillerin dışında kalan bütün yerli diller az ya da çok tehlike altındayken², Zazaca’nın da dahil olduğu 19 tanesi en zor durumda olanlarıdır. Yaşam alanları günden güne daralan bu

¹ <https://www.geo.de/wissen/1500-sprachen-in-aller-welt-akut-vom-aussterben-bedroht---31465976.html> (Erişim tarihi: 01 Eylül 2023).

² <https://www.endangeredlanguages.com/#/9/41.074/41.578/0/100000/0/low/mid/high/dormant/awakening/unknown> (Erişim tarihi: 03 Eylül 2023).

kültürel hazinelerin korunması için daha geniş imkanlar sunularak farkındalık yaratılmalıdır. Konuyla ilgili öneriler yazının sonunda sunulmuştur.

Kaynaklar farklı rakamlar verse de Türkiye’de yaklaşık 50 dilin konuşulduğu ifade edilmektedir. Etnologue.com verilerine göre bu dillerin 36’sı yerli, 14’ü ise mülteci dillerinden oluşmaktadır. Dil ve lehçe tasnif kriterlerinin dilbilimden daha çok ideolojik bakış açısıyla şekillendirilmesi de bu rakamları farklı kılmaktadır. Bu anlamda Zaza Dili de bazı siyasi oluşumlar tarafından Kürtçenin bir lehçesi olarak sınıflandırılabilir. Ayrıca Türkiye’nin etnik nüfus dağılımları ile ilgili herhangi resmi ve bilimsel bir verinin bulunmaması bu konuyu spekülasyonlara açık hale getirmektedir. Unesco tarafından tehdit altında bir dil olarak tasnif edilen Zaza Dili (Varol 2015), Türkçe ve Kurmanci’den sonra Türkiye’de en çok konuşulan dil olarak sıralanabilmektedir. Konda Araştırma Şirketinin³ 2006 yılında yaptığı “Biz Kimiz” çalışmasında kendilerini Zaza olarak tanımlayanların oranı % 1,01 iken etnologue.com verilerinde Türkiye’deki Zaza nüfusu yaklaşık % 2 oranına tekabül etmektedir. Konda verileri incelendiğinde anadili farklı olmasına rağmen kendisini Türk olarak tanımlayan önemli bir kitleye de rastlanmaktadır. Türklük bazı insanlar tarafından etnik kimlik olarak değil vatandaşlık olarak algılandığından bu konudaki istatistikleri yanıltabilmektedir. “Ayrıca, kimliğini Kürt-ya da Zaza olarak belirtenlerin yüzde 8.82’si anadilini Türkçe olduğunu söylemiştir. (Konda 2006: 19)”. Zazaların en yoğun yaşadığı Bingöl, Tunceli, Erzincan bölgelerinden denek olmaması da (Konda, 2006: 4) sonucu etkileyebilecek diğer bir faktördür. Bunun yanı sıra ülkemizde birçok azınlık geçmişten gelen kaygılardan dolayı kimliğini ifade etmekten hala çekinmektedir. Herkesin kendisini rahat ifade edebileceği bir ortamda yapılacak olan

³ <https://konda.com.tr/rapor/160/biz-kimiz-toplumsal-yapi-arastirmasi> (Erişim tarihi: 03 Eylül 2023).

etnik kimlik çalışması gerçeğe daha yakın sonuçlar verecektir. Zaza kimliğinde diğer bir etken ise özellikle dışardan çoğunlukla Kürt nüfusu içinde tanımlanmalarıdır. Son yılların siyasi gelişmeleri Zazalar içerisinde Kürtlük olgusunu güçlendirmiştir. Zazaca konuşan insanların bir kısmı Türkçe yapılan bir mülakatta Kürtçe konuştuğunu ifade ettiğinde bu veri Kürtçe olarak tasnif edilir, aslında konuştuğu dil ise Zazacadır. Doktorasını Zazaca üzerine yapan dilbilimci Ludwig Paul 1998 yılında basılan doktora çalışmasında tahmini 1,5- 2 milyon Zaza nüfusundan bahsetmektedir (Paul 1998, xiii). Diğer bir Zaza Dilbilimci Selcan tahmini Zaza nüfusunu 3 milyon olarak vermektedir (Selcan, 1998). Zazaca kökenli insanların sayısını 4-6 milyon olarak iddia eden kaynaklar da mevcuttur (Kararabeyeser, 2021, 1). Bütün bu faktörler toplandığında bu alanda yapılacak istatistiklerin hassasiyetle yapılması gerektiği ön plana çıkarmaktadır. Ancak insanların kendilerini özgür hissettikleri bir ortamda doğru soruların sorulmasıyla gerçeğe yakın veriler elde edilebilecektir.

Zazacanın güncel durumu

Hint Avrupa Dil ailesine mensup İrani Diller Grubu'nda tasnif edilen Zaza Dili (Haddank 1932, Paul 1998, Selcan 1998, Arslan 2016) Türkiye'nin Yukarı Fırat-Dicle havzasında konuşulmaktadır. Tunceli (Dersim), Bingöl (Çewlig) ve Elazığ (Xarpêt) sınırları içerisinde çoğunluk dili olan Zazaca, bu illere komşu Diyarbakır, Erzincan gibi illerde de yoğun olarak konuşulmaktadır (Arslan 2018, 253). Muş, Adıyaman, Erzurum, Bitlis, Malatya, Urfa, Tokat, Sivas, Tokat, Aksaray sınırları içerisindeki bazı yörelerde konuşulan Zazaca birkaç köyden oluşan nüfus ile Kayseri, Kars, Batman, Mardin, Konya'da da konuşulmaktadır. Kıyı şeridindeki büyük şehirlerde de yoğun olarak yaşayan Zazalar özellikle Cumhuriyet Dönemi'nde Batı Anadolu'ya göç etmişler

veya göç ettirilmişlerdir. Yurtdışında en yoğunu Almanya olmak üzere, Fransa, Belçika, Hollanda da yaşamını sürdüren Zazaların son nesilleri ebeveynlerinin göçmen olarak gittiği ülke kültürlerine adapte olmuşlardır. Almanya da her siyasi yelpaze içinde aktif olan Zazaların onlarca dernekleri vardır. Zazaların çok yoğun yaşadığı Almanya'nın bazı büyük şehirlerinde Zaza Veliler Derneği (alm. Elternverein) de örgütlenmiştir.

Harf	IPA	kuzey	güney	Örnek	Harf	IPA	kuzey	güney	Örnek
A a	[a]	+	+	<i>asme</i> 'ay'	O o	[o]	+	+	<i>olvoz</i> 'arkadaş'
B b	[b]	+	+	<i>bervi</i> 'şahit'	P p	[p]	+	+	<i>por</i> 'saç'
C c	[dz]	+	-	<i>cor</i> 'yukarı'	P p̣	[p̣]	+	+/-	<i>p̣udi</i> 'damak'
	[dʒ]	+	+	<i>c̣er</i> 'aşağı'	Q q	[q]	+	+	<i>qor</i> 'bacak'
Ç ç	[tʃ]	+	-	<i>çila</i> 'lamba'	R r	[r]	+	+	<i>radon</i> 'radyo'
	[ʃ]	+	+	<i>çêneke</i> 'kız'	Ṛ ṛ	[ṛ]	+	+	<i>biṛ</i> 'orman'
Ç̣ ç̣	[tʃ̣]	+	-	<i>çem</i> 'ırmak'	S s	[s]	+	+	<i>sare</i> 'kafa'
	[ʃ̣]	+	-	<i>çiraene</i> 'gıcırdamak'	Ṣ ṣ	[ṣ]	+	+	<i>şêne</i> 'sandık'
D d	[d]	+	+	<i>dest</i> 'el'	T t	[t]	+	+	<i>tüye</i> 'dut'
E e	[ɛ]	+	+	<i>estene</i> 'atmak'	Ṭ ṭ	[ṭ]	+	+/-	<i>ṭüye</i> 'baykuş'
Ê ê	[ɛ̃]	+	+	<i>dês</i> 'duvar'	U u	[u]	+	+	<i>sur</i> 'kırmızı'
F f	[f]	+	+	<i>fek</i> 'ağız'	Ü ü	[y]	+	+/-	<i>cüamerd</i> 'adam'
G g	[g]	+	+	<i>gule</i> 'gül'	V v	[v]	+	+	<i>vore</i> 'kar'
H h	[h]	+	+	<i>hengure</i> 'üzüm'	W w	[w]	+	+	<i>welat</i> 'ülke'
Ḥ ḥ	[ḥ]	-	+	<i>heş</i> 'ay'					
Î î	[i]	+	+	<i>tıvar</i> 'güven'					
Ị̇ ị	[ị]	+	+	<i>ıvarr</i> 'voldashık'					

Harita 1. İrani diller coğrafyasında Zazacanın Yeri (2000).⁴

Tarihsel arka plan

1980 öncesi

Zaza Dilinde ilk yazılı eserler Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde yazılan dini eserlerdir. Ahmede Xasi'nin *Mewluda Nebi* eseri 1898 yılında kaleme alınmış, 1899 da basılmıştır. 1933 de Şam'da basılan 1906 tarihli Osman Efendiyo Babij'in *Biyişa Pêxemberi* (Peygamberin Doğumu) adlı eseri de önceki eser gibi Osmanlıca alfabe ile

⁴ s. <http://titus.uni-frankfurt.de/didact/karten/iran/iranm.htm>, Ware (1996) Nr. 10, S. 53f. (Erişim tarihi: 03 Eylül 2023).

yazılmıştır (Selcan 1998). Daha öncesine ait eserlerle ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu tarz dini eserlerin yazılması cumhuriyetle beraber çoğunlukla gizli bir şekilde devam etmiştir, fakat Türkiye'deki yerli azınlık dillerinde çalışmalar Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sert tedbirler (Varol 2019) nedeniyle basılmamıştır veya basılamamıştır. Özellikle 1980 askeri darbesinin topluma zararlı olarak gördüğü kitapları toplama ve yakma yıllarında toplanan değerli eserler yok edilmiştir. İnsanlar korkularından birçok kıymetli eseri saklasa da bu eserler derin hasar görmüş veya çürümeye bırakılmıştır. Bu eserlerin içerisinde birçok Zaza Alevi Ocağının soy secereleri, dini önderlere ait Osmanlıca veya Arapça yazılmış kaynaklar da mevcuttur. Birçok uluslararası azınlık haklarına imza atılsa da barış süreci dönemine kadar bu dillerdeki faaliyetler bir şekilde engellenmiştir.

1980- 2012 dönemi

12 Eylül askeri darbesiyle yurtdışına kaçmak zorunda kalan Zazaların yaptığı çalışmaların dile birçok katkısı olmuştur. Avrupa'daki demokratik ortamın rahatlığı ile Zazaca yazılmaya başlanmış, birçok alanda yayınlar çıkmıştır. Bu çalışmalar toplumda karşılık bularak dile olan ilgi çoğalmıştır. Diasporadaki bu gelişmeler Türkiye'de yaşayan Zazaları derinden etkilese de bu dönemlere denk gelen yoğun siyasi çatışmaların gölgesinde azınlık dilleri zamanla siyasi bir argümana dönüşmeye başlamıştır. Bu dönemde gerek resmi yaklaşım gerekse diğer siyasi çevrelerin ortak görüşü Zazacanın Türkçenin veya Kürtçenin bir lehçesi olduğudur. Bununla bağlantılı 2004 yılındaki RTÜK yönetmeliğinde⁵ vatandaşların günlük hayatta kullandıkları dil ve lehçelerde yayına izin verilirken, bu yayınlarda dil ve lehçelerin öğretilmesine yasak getirilmiştir.

⁵ <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2004/01/20040125.htm> (Erişim tarihi: 01 Eylül 2023).

Zazacanın dil olduğunu savunan bilimsel çalışmalar daha çok Avrupa'da yapılmış, diaspora merkezli dil ve kültür çalışmaları yürütülmüştür. Sözlü anlatımdan yazılı geleneğe bu dönemde geçilmiştir. 1994'ten itibaren Zazaların güçlü olarak temsil edildikleri Dersim Dernekleri kurularak bu derneklerde Zazaca dil dersleri, öğretmenlik seminerleri verilmiş, Zazaca cemler düzenlenmiştir. Bu etkinlikler düzenli bir şekilde devam etse de toplumun taleplerini karşılama konusunda zaman zaman eksiklikler yaşanmaktadır

2012 sonrası

Barış süreci çalışmalarının başlaması ile devletin azınlık dilleri politikasında esnetmeler yapılarak birçok alanda Türkçeden başka dillerde sınırlı da olsa etkinlik olanağı sağlanmıştır. Yükseköğretimde azınlık dillerinde eğitim görme imkanı verilirken ortaokullarda seçmeli ders olarak haftada 2 saat ders görme ile sınırlı tutulmuştur. Kreş, Anaokul, İlkokul ve Liselerde ise böyle bir uygulamaya gidilmemiştir. Ayrıca Halk Eğitim Merkezlerinde 1982 anayasasındaki dil yasaklarının hala uygulamada olmasına rağmen Zazaca, Kurmanci, Lazca vs. kursları açılmıştır. 1982 Anayasası'nın "Eğitim ve Öğrenim Hakkı ve Ödevi" kısmının 42. maddesinde "Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilemez" ibaresi ile Türkçenin dışındaki diğer diller resmen yasaklanmıştır (Arslan 2019, 99).

Bu süreçte bir süre eğitim verecek kadro sıkıntısı çekilse de artık sistem oturmuştur. Milli Eğitim Bakanlığı'nın Zazaca için yılda sadece 1 kadro tahsis etmesi hem seçmeli dersi alan öğrenciler açısından hem de öğretmen olmak amacıyla lisans eğitimi görenler için etkin bir faktördür. Yükseköğretimde gelecekte iş bulabilme umuduyla okuyan öğrencilerin motivasyonunu çok düşüren bu atama kaliteyi olumsuz şekilde etkilemektedir. Yaklaşık 90 yıl resmi arenada kullanılmayan bu diller için devlet tarafın-

dan araştırma kurumları da oluşturulmalıdır. Sadece ortaokulda 2 saat seçmeli ders ile dilleri yaşatmak mümkün değildir. Bu dillerin kullanıldığı sosyal ve ekonomik alanlar da eğitime ek olarak desteklenmelidir.

Zazacanın günümüzde sosyodilbilimsel durumu

38 sestem oluşan Zaza Dilinin alfabesi 32 harfle yazılır. Bazı seslerde varyantlar olduğu için seslerin tamamı alfabede yazılmaz, varyantlar ek işaretlerle belirtilir. Dilbilimsel özellikleri ile yazıtları olan ilk İrani dillere kadar uzanan Zazaca bazı eski İrani dil özelliklerini koruyabilen nadir dillerdendir. Bunların en basit örneği eski İrani dillerden kalan edilgenlik (passive) eki */-i/* dir. Ayrıca orta dönemin başlangıcında İrani dillere giren ve bu dönemin sonunda bu grubu terk eden ergatif sistem sadece Zazaca ve birkaç İrani dilde hala varlığını korumaktadır.

Harf	IPA	kuzey	güney	Örnek	Harf	IPA	kuzey	güney	Örnek
A a	[a]	+	+	<i>asme</i> ‘ay’	O o	[o]	+	+	<i>olvoz</i> ‘arkadaş’
B b	[b]	+	+	<i>bervi</i> ‘şahit’	P p	[p]	+	+	<i>por</i> ‘saç’
C c	[dz] [dʒ]	+	- +	<i>cor</i> ‘yukarı’ <i>cêr</i> ‘aşağı’	Ā ā	[pʰ]	+	+/-	<i>Āudi</i> ‘damak’
Ç ç	[tʃ] [tʃʰ]	+	- +	<i>çıla</i> ‘lamba’ <i>çêneke</i> ‘kız’	Q q	[q]	+	+	<i>qor</i> ‘bacak’
Ç ç	[tʃʰ] [tʃʰ]	+	- +	<i>çêm</i> ‘ırmak’ <i>çıraene</i> ‘gıcırdamak’	R r	[r]	+	+	<i>radon</i> ‘radyo’
D d	[d]	+	+	<i>dest</i> ‘el’	Ř ř	[r:]	+	+	<i>bir</i> ‘orman’
E e	[e]	+	+	<i>estene</i> ‘atmak’	S s	[s]	+	+	<i>sare</i> ‘kafa’
Ê ê	[je]	+	+	<i>dês</i> ‘duvar’	Ş ş	[ʃ]	+	+	<i>şêne</i> ‘sandık’
F f	[f]	+	+	<i>fek</i> ‘ağız’	T t	[t]	+	+	<i>tüye</i> ‘dut’
G g	[g]	+	+	<i>gule</i> ‘gül’	Ṭ ṭ	[tʰ]	+	+/-	<i>tüye</i> ‘baykuş’
H h	[h]	+	+	<i>hengure</i> ‘üzüm’	U u	[u]	+	+	<i>sur</i> ‘kırmızı’
Ĥ ĥ	[h]	-	+	<i>heş</i> ‘ayı’	Ü ü	[y]	+	+/-	<i>cüamerd</i> ‘adam’
I ı	[i]	+	+	<i>tıvar</i> ‘güven’	V v	[v]	+	+	<i>vore</i> ‘kar’
İ i	[i]	+	+	<i>Iqrar</i> ‘yoldaşlık’	W w	[w]	+	+	<i>welat</i> ‘ülke, memleket’
K k	[k]	+	+	<i>kal</i> ‘çiğ’	X x	[x]	+	+	<i>xanime</i> ‘karı’
Ķ ķ	[kʰ]	+	+/-	<i>kal</i> ‘eski’	Ķ ķ	[ɣ]	+	+	<i>xezale</i> ‘geyik’
L l	[l]	+	+	<i>lew</i> ‘dudak’	Y y	[j]	+	+	<i>yar</i> ‘sevgili’
M m	[m]	+	+	<i>meşe</i> ‘fare’	Z z	[z]	+	+	<i>zan/zon</i> ‘dil’
N n	[n]	+	+	<i>nast</i> ‘tanıdık’	Ž ž	[ʒ]	+	+	<i>zia</i> ‘kuru’

Tablo 1. Zaza Dilinin Fonetik Alfabesi (Arslan 2016:213).

Temel olarak 2 lehçeye ayrılrsa da (Selcan 1998, Arslan 2016) Zaza Dilini 3 lehçe olarak değerlendiren (Paul 1998) İranistler de vardır. Lehçeler arasındaki farklılıklar inanç temeline dayanmaktadır. Kuzey bölgesi (Sivas, Erzincan, Tunceli, Varto, Hınıs vs.) Alevi inancına sahiptir, ocaklar ve taliplerden oluşan inancın daha ön planda tutulduğu bir topluluk yaşamaktadır. Orta bölgelerde (Elazığ, Bingöl, Kuzeydoğu Diyarbakır, Mutki vs.) Şafi mezhebine bağlı Zazalar ile en güneyde (Siverek, Gerger, Çermik vs.) yaşayan Hanefi Zazalar arasında da ağız farklılıkları mevcuttur. Kuzey bölgesinde çok paydalı sorunlardan dolayı dışarıya göçler daha fazla olmuştur. Bu alanda birçok köy tamamen boşalmışken büyük köyler ise az haneli köylere dönüşmüştür.

Tipolojik olarak SOV (Subject-Object-Verb) dizilişinden oluşan cümle yapısıyla bu anlamda gerek Türkçe gerekse Farsça'dan farklılık göstermemektedir. Turki ve İrani dillerin etkileşiminin 6.-7. yüzyıldan bu yana var olduğundan birçok alanda etkileşim gerçekleşmiştir. Orta İrani bir dil olan Soğdça yazıtlarının çoğunluğu Uygur Türkleri'nin yaşadığı bölgelerde ve Moğolistan'da tespit edilmiştir (Erdem 2014). Günümüzde Soğdiana Özbekistan'a bağlı bir bölgedir. Çin'in Doğu Türkistan Eyaleti'nde keşfedilen Turfan Mezar Kitabeleri'nde de Soğdça kısımları mevcuttur.

Türki dilleri etkilemeyen ergatif sistem orta İrani dönemin başlarında İrani dillere geçmiştir. Sadece morfolojik zamanları kapsayan bu sistem Zazaca da dahil sadece birkaç İrani dilde kalıcı olarak günümüze kadar etkisini sürdürebilmiştir (Prejko 1979). Bazı İrani diller orta İrani dönemin sonunda tekrar temel sistemleri olan akkuzatif sisteme geçmiştir. Orta dönemde sentaks alanındaki akkuzatiflik değişim göstermemiş, sadece morfoloji ile sınırlı kalmıştır. Bundan dolayı Zaza Dili yarı-ergatif bir dil olarak tasnif edilir. Geçişli fiillerde şimdiki zamanda özneye

göre çekilen fiil, geçmiş bütün zamanlarda nesneye göre çekilir. Geçişsiz fiillerde nesne olmadığı için fiil her zaman özneye göre çekimlenir. Morfolojik olarak ismin sadece 2 hali bulunur: Yalın (nominative) ve oblik hal (obligue). Akkuzatif ve ergatif sistem yukarıdaki tablo 4.1'de (Arslan 2016, 66) Zazaca - Türkçe karşılaştırması ile verilmiştir.

(1) Geçişsiz

Mordemek-Ø amê.

adam-YAL gel.GEÇ.3T.E
'Adam geldi.'

(2) Geçişli [+Geçmiş]

Mordemek-i cênike diye.
adam- ÖZG kadın gör.GEÇ.3T.D
'Adam kadını gördü.'

(3) Geçişli [-Geçmiş]

Mordemek-Ø cênike vineno.
adam-YAL kadın gör.GEÇ.3T.E
'Adam kadını görür.'

Zazacanın bir diğer özelliği ise karmaşık fiil yapısıdır. Şimdiki zaman eki standart olarak /-en/ iken geçmiş zamanlarda 8 adet farklı ek bulunmaktadır. Fiilin geçmiş zaman köküne /-ene/ veya /-iş/ masdar eki eklenerek masdar oluşturulur: *nustene* 'yazmak', *nuşiyaene* 'yazılmak', *rusnaene* 'göndermek'.

(4) [-Geçmiş]

a. O sanıku nus-en-o.
3T.E.YAL hikaye.Ç.EĞ yaz-ŞİM-3T.E
'O hikayeler yazıyor.'

b. O sanıku rus-en-o.
3T.E.YAL hikaye.Ç.EĞ yolla-ŞİM-3T.E
'O hikayeler yolluyor.'

(5) [+Geçmiş]

a. Ey sanık-i nuş-t-i.
3T.E.EĞ hikaye.Ç.YAL yaz-GEÇ.-3Ç
'O hikayeler yazdı.'

b. Ey sanık-i rusn-a-y.
3T.E.EĞ hikaye.Ç.YAL yaz-GEÇ.-3Ç
'O hikayeler yolladı.'

Yukarıdaki örneklerde de verilen ve sonradan dil öğrenimlerini de en çok zorlaştıran ergatif sistem ve fil yapısıdır. Dili doğal ortamda öğrenme imkanı bulamayan bireyler ileri yaşlarda Zazacayı öğrendiklerinde akkuzatif sistemle konuşma eğilimleri gösterirler. Geçişli fiillerdeki özne ve nesnenin gramer anlamında zaman değiştiğinde hallerini de değiştirmeleri çocuklukta öğrenilen dilde (Türkçe, Almanca, Fransızca vs.) mevcut olmadığından bu sistemi kavramak zaman almaktadır. *Mı kar kerd* 'ben iş yaptım' yerine *ez kar kerd* (?), *ey nan werd* 'o yemek yedi' yerine *o nan werd* '?' gibi hatalarla yoğun olarak karşılaşmaktadır.

Sosyopolitik etmenler

1893'den öncesine dayanan yazılı veriler bulunmadığından Zaza Dilini klasik olarak eski orta yeni Zazaca olarak tasnif etmek mümkün değildir. Yazıtların var olduğu dönemden günümüze temel değişimler geçirmeyen dil ancak sosyopolitik gelişmeler ışığında dönemlere ayrılabilir: Dilin yaşam alanlarını etkileyen gelişmeler dikkate alındığında 1938 öncesi, 1938 - 1994 ve 1994 sonrası periyodları incelenebilir.

Bu dönemi Cumhuriyetin kuruluşuna götürmekte mümkündür. Ulusal bir temelde kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, azınlıkları ilk yıllardan itibaren Türkleştirme politikası uygulamıştır. İlk yıllarda bütün alanlarda hakimiyet kuramayan yeni sistem hakimiyet sağladığı alanlarda elindeki bütün imkanlarla politikasını icra etmiştir. Yer yer şiddet de kullanılarak uygulanan bu anlayış 2010'lu yıllara kadar devam etmiştir. Devletin asimilasyoncu sert politikalarına karşı yöresel reaksiyonlar meydana gelmiştir. 1925 Şıx Said Harekatı her ne kadar farklı gösterilse de Zazaların yaşadığı bölgelerde vuku bulması nedeniyle Zazalara karşı yürütülmüş bir harekattır. Şıx Sait Harekatı Dersim 38 kadar yıkıcı etkileri olmasa da yöreye ve dile büyük zararlar vermiştir. Toplumun önderleri kısmen idam edilmiş, geri kalanları ise uzun yıllar süren sürgünlere gönderilmiştir.

Bu fiziksel şiddetin en büyüğü 2. Dünya savaşının gölgesinde yürütülen Dersim Harekatıdır. Dersim aşiretlerinin dış güçlerin yardımı ile isyan ettiği propagandası ekseninde yürütülen operasyonun yıkımları toplumun hafızasından hala silinememiştir. Temelde yok etmek geri kalanını da itibarsızlaştırmak için uzun vadeli bir hareket düzenlenmiştir. 25.12.1935 tarihinde yasalaşan Tunceli kanunu⁶ ile aşamalı bir

⁶https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc016/kanuntbmmc016/kanuntbmmc01602884.pdf (son erişim tarihi: 02 Eylül 2023).

şekilde bir kültürü asimile etme, edilemiyorsa yok etme operasyonu başlatılmıştır. 1934 itibarıyla toplumun önderleri (pir, ağalar) tutuklanmış veya sürgüne gönderilmiştir. 1937 Mayıs'ında ise geniş kapsamlı fiziksel imha hareketi başlatılmış, 13.806 kişi öldürülmüştür.⁷ Bu harekatta binlerce kişi kaybolmuş, açlıktan ölmüş, yabancı hayvanlara yem olmuştur. Yöreden birçok çocuk kaçırılmış ve evlat edinme yoluyla Türk ailelere verilmiştir. Harekat durdurulduktan sonra geriye kalanlar sürgüne gönderilmiş böylece yöre halkını Dêsim⁸ olarak tabir ettiği bölge tamamen boşaltılmış ve yasak bölge ilan edilmiştir. Bu sürgünü en iyi o dönem ailesi ile birlikte sürgüne gönderilen Cemal Süreya'nın eski eşine yazdığı mektuptaki şiiri⁹ anlatmaktadır.

Bizi bir kamyona doldurdular

Tüfekli iki erin nezaretinde

Sonra o iki erle yük vagonuna doldurdular

Günlerce yolculuktan sonra bir köye attılar

Tarih öncesi köpekler havlıyordu

Aklımdan hiç çıkmaz o yolculuk, o havlamalar, polisler

Duyarlığım biraz da o çocukluk izlenimleriyle besleniyor belki

⁷ <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/askeri-istihbaratci-dersim-katliamini-anlatt-337118> (son erişim tarihi: 02 Eylül 2023).

⁸ Osmanlı döneminde idari sınırları sık sık değişen Dersim ile yörede Dêsim olarak tanımlanan coğrafi alan farklıdır. Dêsim Tunceli sınırları içerisinde kalan coğrafyanın bir kısmını kapsamaktadır.

⁹ Süreyya, Cemal. (2019). On Üç Günün Mektupları. İstanbul: Can Modern.

Annem sürgünde öldü, babam sürgünde öldü

1948 yılında 5098 Sayılı İskân Kanununun¹⁰ bazı maddeleri değiştirilmesiyle sürgün edilenler kısmen geri dönmüş ve yasaklı bölgelerin dışında köylerini yeniden kurmuşlardır. Yasaklı bölgeler ise 1 Temmuz 1950 tarihinde 3/11461 Bakanlar Kurulu Kararı ile tamamen kaldırılmıştır (Zeytinli, 2012, 7). Dil ve kültür, gördükleri birçok hasara rağmen varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Sürgünlerle beraber Alevi inancına sahip insanlar yerleştirildikleri yörelerde sünnileşmek zorunda kalmıştır. Gerek Dersim Sözlü Tarih Projesi¹¹ gerekse yönetmen Kazım Gündoğan'ın yürüttüğü 'Dersim'in Kayıp Kızları'¹² anlatımlarında sürgünden sonra sünnileşen veya sünnileştirilen Dersim kökenli insanlara ulaşılmıştır. Her iki proje de kitaplaştırılarak yayınlanmıştır. Harekat esnasında bölgede görev yapan askerlerin¹³ ve yörede tesadüfen hayatta kalan insanların anlatımları o dönemde yaşananlar hakkında kısmende olsa bilgi vermektedir.

1937-38 Harekatı toplumda derin travmalar yaratsa da sürgün dönüşlerinden sonra dil, kültür, inanç varlığını devam ettirmiştir. Merkez Dersim'in dışındaki Erzincan, Sivas, Varto, Hınıs gibi yörelerde belli önderlerin ailelerin dışında toplu sürgünler yapılmamış olup bu bölgelerdeki Zazalar yaşamlarına devam etmiştir. Bu yaşananların sürgüne gönderilmemiş yanı başlarındaki akrabalarını etkilemediği düşünülemez.

1968 kuşağının etkileri ile organize olan gençlik hareketinin özellik-

¹⁰ <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6950.pdf> (son erişim tarihi: 02 Eylül 2023)

¹¹ <https://tr-tr.facebook.com/DersimTertele/> (son erişim tarihi: 02 Eylül 2023).

¹² https://www.youtube.com/watch?v=ta8Qvzo4i_0&ab_channel=NaderHelmy (son erişim tarihi: 02 Eylül 2023).

¹³ <https://www.gazeteduvar.com.tr/dersim-tanigi-asker-munzur-kiptirmizi-akardi-haber-1521274> (son erişim tarihi: 02 Eylül 2023).

le Dersim bölgesinde çok hızlı örgütlenmesi 1994 yılındaki Zaza tarihinin belki en büyük yıkımın ilk adımlarıydı. Silahlı çatışmalar 1980 darbesi ile kısa süreli dinse de 1984'teki PKK eylemleri ile süreklileşen bir ivme kazanmıştır. Dersim'deki diğer silahlı sol örgütlerin ve Kürt örgütlerinin varlığı insanların yaşam alanlarını olumsuz bir şekilde etkilemekteydi. Duygusal olarak toplumun belli bir kesimi bu hareketlere sempati ile baksa da yaşlı kesim daha önce yaşadıklarının tecrübesiyle gelişmeleri kaygıyla izliyordu. Gitgide şiddetlenen çatışmalar neticesinde köy boşaltmaları politikasına gidildi. Kürt hareketinin aktif olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da köylerin büyük bir kısmı tedbiren boşaltıldı. Daha önceki sürgünde yer verilen yöre sakinlerine yaşayabilecekleri iskan yerleri de verilmedi. Köylerini boşaltmak zorunda kalan köylülerin büyük bir kısmı kısa süre sonra köyelerine geri döndü. Bu geri dönüşler Zazaların yaşadığı Bingöl, Diyarbakır gibi bölgelerde gerçekleşirken Dersim'de gerçekleşemedi. Dersim özelinde köklerinden kopan dil savruldukça kan kaybetti ve zamanla iletişim dili olmaktan çıktı. Bu kültürel yıkım sadece dil değil inanç üzerinde de kısmen etkisini gösterdi. Kutsal figürlerini (ziyaret vs.) yörede bırakan ve başka ülkelere yerleşen Zazalar yerleştikleri ülkelerin kültürlerine adapte olmaya çalışırken yıllar sonra kendi kültürlerine geri dönüş eğilimleri gösterdiler.

1980 darbesi ile Avrupa'ya çok yoğun siyasi göçler olsa da dilin ve kültürün temel öğeleri kaldı. Politik sistemi değiştirmek için mücadele eden siyasetin dilinin Türkçe olması ve bu yapıların Dersim'in her alanında örgütlü olması Zaza Dili'ndeki çözülmeyi daha da hızlandırdı. Elbette ki Zaza Dilinin zor duruma düşmesinin önemli faktörlerinden biri de küreselleşen dünya düzenidir. İnsanların anadilini öğrenme yerine İngilizce gibi küresel dillere daha önem vermeleri, resmi devlet dili olmayan dillere kan kaybettirdi.

1994 sürecinden sonra Avrupa'da 1980'li yıllarda başlayan dil çalışmaları hız kazandı. Zaza Dilinde kitaplar, dergiler yayınlanmaya başlandı. Kürtçe yayın yapan yayın organlarında az da olsa Zazacaya yer verildi. İletişim dili olarak alanı daralan Zaza Dilinin yazı dili gelişmeye başladı. Bu sürecin olumsuz tarafı ise farklı siyasi görüşlerin dilleri kendi siyasi propaganda aracı haline getirmeleridir. Gerek dindar ve sol örgütler gerekse Kürt hareketleri Zazaca ile daha fazla ilgilenmeye ve yayınlar yapmaya başladı. Bu yayınlar uzun süreli olmasa da yayına hala devam eden organlar mevcuttur. Devletin dil yasaklarını gevşetmesi ise barış süreci ile başladı.

2012 yılında birçok alanda azınlık dilinde çalışma yapma imkanları oluşturuldu. Munzur ve Bingöl Üniversitelerinde Zaza Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı altında yükseköğrenim başlatıldı. Çok yoğun bir ilgi ile karşılanan bu süreç daha da ileriye götürülemedi. İş imkanları yaratılmayan bu alan için ilgi yıllarla birlikte düşmeye başladı. Yükseköğretimdeki ilgi grafiği aynı dönemden Ortaokullara konan Seçmeli Derslerde 'Yaşayan Diller ve Lehçeler' de farklı olmadı.

Yeniden canlandırma girişimleri

Geçmişte kaybolan birçok dilin adı bile bilinmezken günümüzde tehlike altındaki dillerle ilgili bir farkındalık oluşmuştur. Bazı ülkelerde azınlık dillerinin kültür mirasının en önemli ögesi olduklarının farkına varılmış ve korunması için yeni politikalar uygulanmaya başlanmıştır (Arslan 2019). Artık çok nadir konuşulan diller bile eğitim programlarına alınarak yaşam alanları sağlanmıştır. Unutulan kimi diller okul öncesi çocuklara daldırma (immersion) yöntemleriyle tekrar öğretilmiştir. Fransa'da Breton Dili, Almanya'da Sorpça bu anlamda tipik örneklerdir. Özellikle globalleşmeyle birlikte resmi

devlet veya eyalet dili olarak kullanılmayan dillerin alanı daha da daralmıştır. Bazı ülkelerde uygulanan çift dilli eğitim, çok dilli eğitim sistemleri kısmen koruma sağlasa da çok fazla dilin konuşulduğu ülkelerde bütün dilleri kapsayamamaktadır. ‘Anadilin sayısı binlerle ifade edilirken, resmi dil sayısının sadece mevcut devlet sayısının biraz üzerinde olması, eğitimin dili meselesinin yalnızca Türkiye bakımından değil bütün devletler için ciddi bir konu olduğunu bize işaret etmektedir’ (İnceoğlu 2015: 153). Eğitimde kullanılmayan diller gerek dünya üzerinde gerekse Türkiye’de tehlike altındadır. Dilleri yaşatabilmek için öncelikle eğitimde kullanılmasına imkan verilmesi oldukça önemlidir. Eğitimde de modern tekniklerin kullanılması bütün dillerle beraber tehlike altındaki dillere de büyük katkılar sağlamaktadır. Eğitimde süreklilik için dil materyallerinin dijital olarak hizmete sunulması da şarttır. Dijitalleştirilen dil materyalleri ileriki süreçlerde dilin konuşulmaması durumunda bile dilin varlığının ancak bir kısmını koruyacaktır. Diğer taraftan yeni teknolojiler eğitime yeni açılımlar ve modeller de sunmaktadır. Bu teknolojilerin en önemlilerinden biri dil derlemidir.

Yöresel etkenlere bağlı olarak Zaza dilinin iletişim dili özelliği değişkenlik göstermektedir. 1994 köy boşaltmaları ile boşaltılan köylerin geri dönüş süreci uzadıkça dilden kopma daha da büyük olmuştur. Bu süreçte boşaltılmayan kırsal alanlarda dil canlılığını hala korurken, şehir merkezlerine veya ülke dışına göç etmek zorunda kalan kesimlerde ise dil oldukça zor durumdadır. Dilin yaşayabilmesinin en önemli etkeni olan dili sonraki nesillere aktarma sekteye uğramıştır. Diğer birçok etkenle birlikte global ekonominin gelişmesi üretim şartlarının değişmesine neden olmuştur. Dilin temelden bağlı olduğu ekonomik ortam değiştiğinde ise her dilin bu değişimlere uyum sağlama imkanları bulunmamaktadır. Zaza Dili de bu süreçte çok

zarar görmüş, kullanım alanı daralmıştır. Son yıllarda akademik çalışmaların artmasıyla eğitim dili olarak kendini geliştirse de iletişim (sokak) dili olarak kan kaybetmiştir.

Dil kalıcılığı için farkındalık çalışmaları son yıllarda artsa da kullanım alanı gittikçe daralmaktadır. Ortaokulda seçmeli derse olan ilgi dönemsel olarak değişmektedir. Tunceli Merkez'de 2021/22 öğretim yılında 4 sınıf olan Zazaca dersi 2022/23 yılında 16 sınıfa çıkmıştır. Yurtdışında özellikle Almanya'da birçok dernekte Zazaca kursları verilmektedir. Almanya'nın bazı eyaletlerinde Zazaca seçmeli ders olarak resmi okullarda okutulmaktadır. Duisburg ve Berlin'de dersler düzenli bir şekilde yürütülmektedir. Diğer şehirlerde şartları yerine getiren öğretmen adayı bulunamadığından derslere başlanamamaktadır. Köln şehrinde 2022 yılında iki kez ilana çıkılmasına rağmen şartları yerine getiren öğretmen adayı bulunamamıştır. Ekim 2022 de 3. kez Zazaca öğretmeni ilanı yayınlanmıştır. Özellikle Dersim bölgesinde Zaza diline olan ilginin az olmasını aşağıdaki nedenlere bağlamaktadır (Arslan 2018, 106-109):

1. Geçmişten gelen tarihsel korkular,
2. Azınlık dillerin resmi dil Türkçe karşısında hiyerarşik olarak alt sıralarda tasnif edilmesi,
3. Resmi dilin ekonomik ve sosyal gücü,
4. Yetersiz öğretmen kadroları,
5. Anadilin öneminin kavranmaması,

Öneriler

Cumhuriyet tarihi boyunca içinden çıkılmaz bir sorun haline getirilen Türkiye'deki azınlıklar sorununun çözülmesinin zaman alacağı aşikârdır. Uzun yıllar baskı ile tek tip haline getirilmeye çalışılan birçok azınlık kendini bazı alanlarda koruyabilmiştir. Bu asimilasyon süreci yakın zamanda devreye sokulan çözüm süreciyle kısmen yavaşlatılmıştır. Küreselleşmenin de etkisiyle azınlık tektipleşme süreci hızlı bir şekilde devam etmektedir. Çözüm Sürecinin başarılı olmamasının nedeni birçok ayağının eksik olmasındandır. Bu süreç her ne kadar Kürt sorununa odaklansa da özünde ülkedeki bütün azınlıkları kapsamaktaydı. Türkiye'nin kendi içerisinde toplumsal barışı sağlaması için gerçekçi projelerle daha da büyük adımlar atması gerekmektedir (Arslan 2018, 111-112). In Arslan (2018), where the issues surrounding mother tongues are discussed in detail, the following suggestions are listed for minority languages, which are the most important part of a country's historical heritage.

Anayasal güvence

Türkiye'nin çok kültürlüğünün en önemli bileşeni olan azınlık dilleri yasal güvence altına alınmalıdır, ancak bu şekilde bu dilleri yok olması engellenebilir. 'Ayrıca Fransa Anayasası md 75/1'de yer alan "*Bölgesel diller Fransa'nın ortak mirasının parçasıdır*" ifadesine benzer bir ifadeye yeni Anayasada yer verilmesi yararlı olacaktır' (İnceoğlu 2013:163). Sağlıklı ve güçlü bir gelecek için gerekli yasal düzenlemeler yapılmadığı sürece kangren olmuş bu sorun Türkiye'nin gelişmesinin önünde her zaman engel olarak duracaktır.

Birbirini tanıma

Zumini nas bikerê ke zumini ra has bikerê ‘Birbirinizi tanıyın ki birbirinizi seversiniz’. Deyimde de görüldüğü gibi nas ‘tanıma’ ve has ‘sevme’ kelimeleri ses açısından da çok yakındır. Birbirini sevmenin ilk şartı birbirini tanımadır. Gerek kişilerde gerekse toplumlarda birbirlerine karşı olan önyargılar böylelikle yok olur. Birbirini tanımanın yolu da eğitimden geçer. Okul müfredatına ‘Kendimizi tanıyalım’ diye bir ders veya ders kısmı eklenebilir. Bu dersin kitabında Türkiye de yaşayan bütün azınlıklar objektif olarak tanıtılmalı ve insanların küçük yaştan itibaren kendisinde farklı olan diğer kültürleri tanımalarına imkân sunulmalıdır. Bir olmanın, bütün olmanın temeli birbirini tanıyıp, birbirine saygı göstermeyi öğrenmektir.

Çokdilli eğitim

Özellikle Milli Eğitim okullarında farklı dillerin konuşulduğu yörelerde çift dilli veya çok dilli eğitim imkânı sunulmalıdır. Zazaca özelinde dilin çok yoğun konuşulduğu Tunceli, Bingöl, Elazığ, Diyarbakır, Erzurum gibi illerde Türkçe ve Zazaca olarak çift dilli eğitim verilebilir. Hatta çok dillilik müfredata eklenmelidir. Çocukların kendi anadili ve resmi dilin yanında başka dilleri öğrenmeleri ve günlük hayatlarında kullanabilmeleri için tüm olanaklar sağlanmalıdır. *Bir lisan bir insandır* atasözünün uygulayıcılarından biri de Avusturya’dır. Bu ülkede yabancılara verilen anadil eğitiminde 24 dil mevcuttur ve Zazaca öğrenme de bu dillerin arasındadır. Almanya’nın birçok eyaletinde de Zazaca dersleri verilmeye başlanmıştır. Bu ülkelere yerleşen Zazalara bu hakkı veren Avrupa Devletleri bu anlamda model alınarak Türkiye’ye uyarlanmasının toplumsal barışa büyük katkısı olacaktır.

Akademik enstitüler

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe için yaptığı çalışmaların benzerini azınlık dilleri için kurulan akademik kurumlar yürütmelidir. Zaza Dili Enstitüsü resmi olarak kurulmalı ve akademik dil çalışmaları yapılmalıdır. Bu enstitüler bir üniversite bünyesinde faaliyet göstermeli ve araştırmalarını bağımsız olarak yürütebilmelidir. Daha da güzeli, Türkiye'de sadece diller üzerine akademik eğitim veren 'Anadolu Dilleri Üniversitesi' kurmak olacaktır.

Yayın kuruluşları

Zazaca yayın yapan resmi televizyon, radyo vb. yayın kuruluşları ivedilikle açılmalı ve bununla eğitim alanı desteklenmelidir.

Kaynakça

- Arslan, İ. (2016). *Verbfunktionalität und Ergativität in der Zaza Sprache*. PhD Dissertation, University of Dusseldorf.
- Arslan, İ. (2017). "Zaza dilindeki ergatif sistemin tarihi gelişimi." *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4(8), 63-87.
- Arslan, İ. (2019). "Anadilde eğitim ve Zaza Dili." In M. Özcan & H. Çağlayan (eds.), *Tarihsel ve sosyolojik gelişimi ile Zazaca*, 93-114. Tunceli: Kalan.
- Arslan, İ. (2018). "Zonê Zazaki Sero." In D. Kose (ed.), *Innovative approaches in philology*, 87-102. Ankara: Gece. https://www.gecekitapligi.com/Webkontrol/uploads/Fck/Innovative_Approaches_in_Philology.pdf (Last Accessed: 01 September 2023).

- Erdem, M. (2014). "Soğdca, Türkçedeki Soğdca kelimeler ve bunların Türkçeye uyumları." *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 21(1), 65-90.
- İnceoğlu, S. (2013). "Eğitimde anadilin yeri: uluslararası belgeler ve yeni anayasa." *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Makale Koleksiyonu* (422).
- Karabeyeser, A. (2021). *Zazaki dı Bestoği (Conjunctions in Zazaki)*. PhD Dissertation, Bingöl University.
- Pirejko, L. A. (1979). "On the genesis of the ergative construction in Indo-Iranian." *Plank* 1979, 481-489.
- Paul, L. (1998). *Zazaki. Grammatik und Versuch einer Dialektologie*. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.
- Selcan, Z. (n.d.) Zaza Dilinin Gelişimi. http://zilfiselcan.net/wp-content/uploads/2016/11/ZazaDilininGelisimi_tr2.pdf (Last Accessed: 01 September 2023).
- Selcan, Z. (1998). *Grammatik der Zaza-Sprache: Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*. Berlin: Wissenschaft & Technik.
- Varol, M. (2015). "UNESCO'nun dil raporlarına göre Zazaca'nın durumu ve geleceği." *Journal of Turkish Studies* 10(2), 997-1006. DOI:10.7827/TurkishStudies.7825.
- Zeytinli, M. (2012). *Zorunlu Göçler ve Türkiye'de Dersim 1938 Örneği*. PhD Dissertation. İstanbul University.

